

« Ն Ո Ր Ա Վ Ա Ն Ք »
ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԾԱԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Երևան – 2006

ՀՏԴ 941 (479.25) : 391/395 = 919.81
ԳՄԴ 63.3 (2Հ) + 63.5 (2Հ)
Պ 505

Պետրոսյան Ա.Ե.

Պ 505 Հայոց ազգաձագման հարցեր. - Եր.: «Նորավանք»
ԳԿՀ, 2006. - 146 էջ:

Ժողովածուի հոդվածներում, որի հեղինակն է ՀՀ ԳԱԱ
Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտ-
աշխատող, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ա.Պետ-
րոսյանը, քննարկվում են Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն
էթնիկական պատմության, լեզուների և մշակութային առն-
չությունների մի շարք խնդիրներ: Առաջարկվում են որոշ կա-
րևոր հարցերի նոր լուծումներ, ներկայացվում է հայոց ազգա-
ձագման խնդրի արդի վիճակի քննական տեսությունը:

**ԳՄԴ 63.3 (2Հ) +
63.5 (2Հ)**

ISBN 99941-961-4-6

© «Նորավանք» ԳԿՀ, 2006

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ներկայումս հայագիտության մեջ, թերևս, առավել հրատապ են հայ ժողովրդի ծագման, ձևավորման և նախապատմության խնդիրները: Դրանք, բոլոր մնացածներից առավել, տեղի են տվել այլևայլ շահարկումների՝ տարբեր աստիճանի գիտականից մինչև հակագիտական մակարդակներով:

Կարևորագույն տեղ է գրավում Ուրարտու-Յայաստան ժառանգորդության խնդիրը: Եղե՞լ է արդյոք հայկական բնակչություն Ուրարտուում, և եթե այո, երկրի ո՞ր շրջաններում: Ի՞նչ էթնիկական արմատներ է ունեցել Ուրարտուի դիցարանը: Արդյո՞ք երկրի իշխող արքայատոհմը նույն ծագումն է ունեցել, ինչ և բնակչության մեծամասնությունը: Եղած տեսակետները հաճախ միակողմանի են և հենված չափազանց փոքրաթիվ փաստարկների վրա:

Այս աշխատության մեջ քննվում են նշված խնդիրներին առնչվող մի շարք հարցեր: Առաջին հոդվածում ցույց են տրվում ուրարտա-հնդեվրոպական և հայկական մի շարք ընդհանրություններ, որոնց հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ Ուրարտուում էական է եղել հնդեվրոպական տարրի դերը:

Երկրորդ հոդվածը նվիրված է երեբունի-Երևան ամրոցի առաջին բնակիչների էթնիկական կապերի խնդրին: Բանն այն է, որ հաճախ, առանց լուրջ հիմնավորման, հայկական ծագում է վերագրվել Արգիշթի I-ի կողմից այստեղ բնակեցված Յայկական լեռնաշխարհի ծայր արևմուտքից բերված մի քանի հազար գերիներին, որոնք, իբր, հետագայում, «հայացրել» են ողջ երկրամասը:

Երրորդում առաջ է քաշվում Ուրարտուի արքայատոհմի և իշխող դասի ծագման վերաբերյալ մի նոր վարկած: Ամենուրեք, իշխող արքայատոհմերը և ընդհանրապես իշխող դասերը հաճախ եղել են այլ ծագման, հաճախ ուշ դարաշրջանի եկվոր ցեղերից: Այսպես, Միջագետքում իշխել են եկվոր ամորեացիները, արամեացիները, արաբները, Իրանում և Յայաստանում՝ պարթևները, արաբները, թյուրքերը, ողջ միջնադարյան Եվրոպայում՝ գերմանական ցեղերը և այլն: Նույն իրադրությունն է եղել, ամենայն հավանականությամբ, և Ուրարտուում:

Չորրորդում ցույց է տրվում հայոց ազգածին ավանդության՝ առաջին Յայկյանների վերաբերյալ տվյալների ոչ միայն պատմական, այլև ազգագրական, լեզվաբանական և առասպելաբանական արժեքը, ինչը պատշաճ ուշադրության չի արժանացել:

Աշխատության առանցքային մասն է կազմում վերջին՝ հայոց ազգածագմանը նվիրված հոդվածը: Մինչ այժմ եղած աշխատությունների հեղինակները սովորաբար ներկայացրել են իրենց պատկերացումները իրենց կողմից գերադասության արժանացած վարկածի շրջանակներում և փաստարկներ ներկայացրել իրենց վարկածի օգտին (երբեմն և ընդդիմախոսների տեսակետների դեմ): Հոդվածում, ժամանակակից գիտության տվյալների լույսի տակ, մանրամասն քննարկվում են եղած գիտական վարկածները, դիտարկվում դրանց ուժեղ և թույլ կողմերը:

Ժողովածուն ներկայացնում է ոչ թե իրար հաջորդող և իրարից բխող հոդվածների մի շարք, այլ միանգամայն անկախ աշխատություններ:

ՈՒՐԱՐՏԱ-ՉՆՂԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

«Եռամաս գաղափարախոսություն»: Ըստ Ժ.Դյումեզիլի, հնդեվրոպական առասպելաբանությունը ձևավորված է երեք հիմնական «ֆունկցիաների» շուրջ՝ 1. գերագույն իշխանություն, իր հմայական՝ «վարունայական» և իրավական՝ «միտրայական» առումներով, 2. ֆիզիկական ուժ, հատկապես ռազմական բնույթի և 3. պտղաբերություն՝ իր էրոտիկ և երկրագործական առումներով: Այս «եռամաս գաղափարախոսությունն» անվերջանալիորեն կրկնվելով՝ ի հայտ է գալիս աստվածների և հերոսների համակարգերում, կերպարներում, նրանց հերթագայության մեջ, առասպելներում, զոհաբերություններում, օրհնանքներում, անեծքներում, երկնային և երկրային տարածաշրջանների, հասարակության դասակարգումներում և այլուր: Դա, ըստ հեղինակի, հնդեվրոպական մշակույթների բնորոշ, առանձնահատուկ հատկանիշն է՝ կապված հասարակության եռամաս դասային կառուցվածքի հետ¹: Այդպիսի ձևավորված հասարակություն դժվար է պատկերացնել հնդեվրոպական միասնության դարաշրջանում՝ նեոլիթում և էնեոլիթում, բայց հասարակության այդօրինակ եռամաս կառույցի (քրմեր, ռազմիկներ, բարիքներ արտադրողներ) հետքերը պարզորոշ ի հայտ են գալիս հնդկական, իրանական, հունական, լատինական, կելտական ավանդույթներում, այսինքն՝ հին հնդեվրոպական հասարակությունն ունեցել է համապատասխան նախադրյալներ, որոնց հիման վրա և ձևավորվել են իրար այդքան նման դասային կառուցվածքներ²:

Ժ.Դյումեզիլի տեսությունը շատերի կողմից ընդունվել է, հաճախ էլ քննադատվել: Մեր նպատակներից դուրս է այդ տեսության վերաբերյալ թեր և դեմ կարծիքները ներկայացնելը: Ինչ վերաբերում է «եռամաս գաղափարախոսության» դրսևորմանն առասպելաբանության մեջ, ապա Ժ.Դյումեզիլի և նրա հետևորդների ներկայացրած հսկայական նյութը կասկածից վեր է դարձնում այն: Եվ,

¹ Տե՛ս, օրինակ, *G.Dumézil, Mythes et dieux des indo-européens. Textes réunis et présentés par Hervé Coutau-Bégarie. Paris, 1992, p. 81-115*: Այս տեսակետի կողմ և դեմ կարծիքների քննարկումը տե՛ս, օրինակ, *S.C.Littleton, The New Comparative Mythology. Berkley, Los Angeles, London, 1982, p. 153-203, 216-236*: Հայկական իրականության մեջ այդ ֆունկցիաների դրսևորումների վերաբերյալ տե՛ս *Ժ.Դյումեզիլի, Ս.Պետրոսյանի, Ս.Սիլյանի, Ա.Օրենգոյի, մեր և այլոց* աշխատություններում:

² *G.Dumézil, նշվ. աշխ., էջ 87-95, Օ.Ա.Անի ԵժձԵԵԱՇԱ Ե՝ Ա.Ա.Եանի Ի Ժ, Էի անի ԶԶԻ Ի ԶԵ-ՌԵԵԵ ԿՇԱԵ Ե Էի անի ԶԶԻ Ի ԶԵՕՍ, ՕձԵԵԵԵ, 1984, թ. 787-788.*

ի վերջո, այդ գաղափարախոսությունը ոչ այլ ինչ է, քան իդեալ և, միաժամանակ՝ քննության մեթոդ¹:

Ուրարտերենն ազգակից է խուռիերենին, բայց հայտնի խուռիական դիցարանները և՛ կազմով, և՛ կառուցվածքով արմատապես տարբերվում են ուրարտականից² (ընդհանրապես, խուռիական և ուրարտական պատմամշակութային ընդհանրությունները թույլ են արտահայտված)³: Ուրարտական աստվածները, մեկ-երկու բացառությամբ, համապատասխանություններ չունեն խուռիական դիցարաններում. հատկապես աչքի է զարնում գերագույն աստված Խալդիի խուռիական զուգահեռի բացակայությունը:

Ուրարտերենը հնդեվրոպական լեզու չէ, բայց ուրարտական դիցակարգը կարող է դիտվել որպես տիպիկ հնդեվրոպական կառույց (նմանօրինակ հնդեվրոպական ազդեցություն ի հայտ է գալիս նաև որոշ այլ ոչ հնդեվրոպական ավանդույթներում): Դրա համապատասխանությունը Ժ.Դյունեզիլի վերակազմությանը բացառիկ է. եթե հնդեվրոպական դիցարաններում առանձնահատուկ եռամաս ֆունկցիոնալ կառույցը սովորաբար ի հայտ է գալիս վերակազմության արդյունքում, ապա ուրարտականի դեպքում դա բացահայտ է: Դա կարող է բացատրվել երկրի բնակչության մեջ հնդեվրոպական տարրի վճռական դեր ունենալով⁴:

Սեզ հայտնի ուրարտական դիցարանը կանոնակարգվել է մ.թ.ա. IX դ. վերջին, Իշպուհինի և Մինուա արքաների ժամանակ: Այս դիցարանը ստեղծող աստվածաբանական միտքն առաջնորդվել է հնդեվրոպական «եռամաս գաղափարախոսության» սկզբունքով: Այսինքն՝ Իշպուհինին, Մինուան և նրանց քրմությունը պետք է որ ունենային հնդեվրոպական ծագում⁵: Ստորև համառոտ կերպով

¹ G. Dumézil, *Mythe et épopée*. T. 1, Paris, 1968, p. 15.

² I. M. Diakonoff, *Evidence on the Ethnic Division of the Hurrians*. *Studies on the Civilization and Culture of the Hurrians*, Winona Lake, 1981, p. 83:

³ *Ā. Āēūšāēūš*, *Ādāāi ēē ī ādī ā oōdēēōū*. I . . , 1992, n. 76.

⁴ Ուրարտում հայկական, թրակյան և իրանական տարրերի վերաբերյալ տե՛ս *Գ. Ջահուկյան*, *Հայոց լեզվի պատմություն*. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 434-435, 443-445, նույնի՝ *Ուրարտերենը և հայերենը*. Ուրարտու-Հայաստան, Երևան, 1988, էջ 153: Ակնհայտ է նաև խեթալուվիական ներկայությունը:

⁵ Այս դրույթները հիմնավորվել են առանձին աշխատություններում, տե՛ս *Ս. Պետրոսյան*, *Լեզվաբանական և առասպելաբանական տվյալներն Ուրարտուի տիրապետող տարրի էթնոգենեզի վերաբերյալ: Ā. Ā. Ī āōdī n̄yī. Nōdōēōōdā oōdōōnēī-āī*, *ādāāi āēōāāi ādī yī nēī āī ē ēī āī āādī ī āēnēēō ī āī ōāī ī ī ā ā nāāōā āāī ī ōō yčūēī čī āī ēy ē yōī ī ādāōēē*. Հայ ժողովրդական մշակույթի հետազոտման հարցեր (մշակույթ և լեզու). Երիտասարդ գիտնականների VIII կոնֆերանս, Երևան, 1988, էջ 56-63, նույնի՝ *Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը և պետության իշխող վերնախավի ծագման խնդիրը, Պատմա-բանասիրական հանդես* (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 2002, N 2, նույնի՝ *Ādī yī nēēē ī oōd, čai āai ūē ī eōdā ē*

ներկայացվում են «եռամաս գաղափարախոսության» հետ համադրելի որոշ ուրարտական փաստեր:

ա. Ուրարտական դիցարանը գլխավորում են գերագույն աստված Խալդին, ամպրոպի աստված Թեյշեբան և արևի աստված Շիվինին¹: Սրա լավագույն զուգահեռը կարելի է համարել սկանդինավյան Օդին, Թոր և Ֆրեյր եռյակը: Առաջինը գերագույն աստված է, որը, պահպանելով առաջին ֆունկցիայի հատկապես հմայական ասպեկտը, յուրացրել է ռազմական ֆունկցիայի մի նշանակալի մասը և հանդես է գալիս որպես ռազմական ջոկատի աստված (այդպիսին է և Խալդին): Թորն ամպրոպի աստվածն է, շեշտված երկրագործական կապերով (անձրևաբեր), որի նախկին ռազմական հատկանիշներն ի հայտ են գալիս հսկաների և հրեշների դեմ կռիվներում, իսկ Ֆրեյրը պտղաբերության և ամուսնության աստվածն է:

բ. Աստվածուհիների շարքը գլխավորում են Վարուբանին, Բաբան և Տուշպուեան, մեծ աստվածների կանայք:

գ. Ե՛վ աստվածները, և՛ աստվածուհիները բաժանվում են երեք խմբերի:

դ. Դիցակարգում հիշվում են բազմաթիվ եռյակ սրբություններ՝ հիմնականում համադրված մեծ աստվածների հետ: Օրինակ, «Խալդիի զորքերը, Թեյշեբայի զորքերը, Արտու՛արասի աստվածները» (այսինքն՝ Շիվինիի զորքերը), «Արդինի քաղաքի աստվածը, Կունենու քաղաքի աստվածը, Տուշպա քաղաքի աստվածը» (այսինքն՝ Խալդին, Թեյշեբան, Շիվինին), «Խալդիի դարպասը, Թեյշեբայի դարպասը, Շիվինիի դարպասը», «Լեռների աստվածը, հարթավայրերի աստվածը, ծովերի աստվածը», ապա և Խալդիի եռյակ հատկանիշները և այլն:

ե. Բազմաթիվ տեքստեր ավարտվում են անեծքի բանաձևով, որտեղ արձանագրությունը վնասողին պետք է ոչնչացնեն Խալդին, Թեյշեբան և Շիվինին:

óðàðòñèèè Õàèàè. - Հայկական «Ասանա ծռեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը, Երևան, 2004, նույնի՝ Ուրարտուի իշխող տարրի ծագման շուրջ. Հին Հայաստանի մշակույթը, XIII, Երևան, 2005, նույնի՝ Ուրարտուի վերնախավի էթնիկական պատկանելության խնդիրը. ՊԲՀ, 2005, N 1:

¹ Ուրարտուի կրոնի վերաբերյալ տես Ս. Հնայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990: Ուրարտական այս եռյակի հինարևելյան լավագույն զուգահեռը ասորեստանյան Աշշուր, Շամաշ, Ադադ եռյակն է, բայց այստեղ ամպրոպի աստվածը հանդես է գալիս որպես եռյակի երրորդ անդամ, որով այն տարբերվում է հնդեվրոպականներից: Ընդ որում, չի կարելի բացառել հնդեվրոպական ազդեցություններն Ասորեստանի մշակույթում (հետաքրքիր է, որ մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակի էբլայի դիցարանի գլխավոր եռյակը՝ Կուրա, Շամաշ և Ադադ, համադրելի է ասորեստանյանին), տես *A.Á. I áððí ñýí*, *Áðí ýí ñèèè ýí í ñ è ì èðí-èí àey*, *Áðáááí*, 2002, n. 37, 187:

զ. Ուրարտական աստվածներին զոհաբերվել են ցլեր, կովեր (աստվածուհիներին) և ոչխարներ և միայն հալդիին՝ ուլեր, ցլեր և ոչխարներ, որը միանգամայն համապատասխանում է որպես տիպիկ «եռաֆունկցիոնալ» դիտվող հին հնդկական *սաուտրամանի* զոհաբերությանը՝ նվիրված աստվածների արքա Ինդրային¹:

է. Հնդեվրոպական առասպելաբանության «հիմնական առասպելը» ներկայացնում է անպրոպի աստծու և նրա հակառակորդ Օծ-վիշապի հակադրությունը: Ուրարտական և խուռիական դիցաբանության ընդհանուր կերպարն է անպրոպի աստվածը՝ խուռ. Թեշուբ, ուրարտ. Թեշեբա: Ի տարբերություն ուրարտական առասպելաբանության, որից ոչինչ չի պահպանվել, մեզ հայտնի են մի շարք խուռիական առասպելներ: Այստեղ ևս կենտրոնական դեր ունի անպրոպի աստծու և նրա հակառակորդների հակադրությունը: Ընդ որում, այդ հակառակորդներից Արծաթ աստվածության գաղափարագրով ներկայացված անվան վերջավորությունը ցույց է տալիս, որ այն ծագում է հնդեվրոպական «արծաթ» տերմինից, իսկ Ուլիկումնի հրեշի անունը համադրելի է Օծ-վիշապի հնդեվրոպական անվանը (*wel-): Թեշուբի համար ևս հնարավոր է առաջարկել հիմնավոր հնդեվրոպական ստուգաբանություն (որպես «կացնավոր աստված», հմմտ. *tek's- «կացին»)²: Ցավոք, այդ անունները դժվար է միարժեքորեն կապել որևէ էթնիկական խմբի հետ:

ը. Ուրարտական երրորդ մեծ աստված Շիվինի անունը հավանաբար փոխառված է խեթական արևի աստծու մի տեղական տարբերակից (հմմտ. խեթ. šiuṇi, šiuanni, šiuṇa- «աստված», հնդեվրոպական լուսավոր երկնքի, արևի աստծու *dyeu-/*diw- անունից)³:

¹ Խալդիին, ի տարբերություն մյուս աստվածների, նաև ուլեր զոհաբերելու վերաբերյալ տես *Ս. Հնայակյան*, *ՈՂՎ. աշխ.*, էջ 35: Հնդեվրոպական զոհաբերությունները հատուկ քննարկվում են «եռամաս գաղափարախոսության» համատեքստում. կոնկրետ sautrāmanī-ի և զուգահեռների վերաբերյալ տես *G. Dumézil*, *Tarpeia*, Paris, 1947, p. 117 seq. *J. Puhvel*, *Indo-European Animal Sacrifice*. *Journal of American Philology*, 1978, N 99, նույնի՝ *Comparative Mythology*. Baltimore and London, 1987, p. 161-162: Որպես Հայկական լեռնաշխարհին մերձակա մի հին հնդեվրոպական զուգահեռ կարելի է նշել, որ այդօրինակ զոհաբերություն (1 ցուլ, 4 ոչխար, 4 այծ) է կատարվել խեթական «բանակի անպրոպի աստծու» համար, տես *O.R. Gurney*, *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford, 1977, p. 27-28:

² *Ā.Ā.Ī āōōī n̄yī*, *Āōī yī n̄ēēē yī ī n̄ ē ī ēōī ēī āēy*, n. 53, 54, 89, Ա.Պետրոսյան, Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը...

³ *I.M. Diakonoff*, *Hurrisch und urartäisch*, München, 1971, S. 81. *Ē.Ī.Āyēī ī īā. Ī ī āēī ōī ōūō ī āī ōāāēāī ēyō ā ōōāōōnēī ī yčūēī čī āī ēē ē ī ī āūō ōōāōōnēēō ōāēn-ōāō. Āōāāī ēē Āī n̄ōī ē*, 5. *Āōāāāī*, 1988, n. 172, *Ā.Ā.Ēāāī īā. Āī āōī ēēēnēēā yčū-ēē. - Āōāāī ēā yčūēē ī āēī ē Āçēē*, I., 1980, n. 131, 136: Մյուս կողմից այս դիցանունը համարվել է խուռիական արևի աստված Šimigi-ի ուրարտական զուգահեռը, տես *J. Friedrich*, *Aus verschiedenen Keilschriftsprachen*. 1-2. *Orientalia IX*

թ. Հայ. «Միերի դուռ» և ուրարտ. «Խալդիի դարպաս» համապատասխանությունը ցույց է տալիս, որ հայկական էպոսի Միերի հնագույն նախատիպը Խալդին է (տե՛ս ստորև): Թվում է, թե Խալդիի կերպարը ներդրվել է հնդկական Միտրա-Վարունա դիցաբանական զույգի մի տեղական տարբերակի վրա: Միեր/Միհրը սերում է հնդ. Միտրայի հին իրանական ազգակից Միթրայից: Խալդիի կնոջ անունն է *Uarubani/Aruba(i)ni*: Վարունայի անունն առաջին անգամ ի հայտ է գալիս մ.թ.ա. XIV դ., Միտաննիի արիական աստվածների ցանկում, ուրարտ. *Uarubani/Aruba(i)ni*-ին համահունչ *Uruwana-* և *Aruna-* տարբերակներով (ուրարտ. *b = w*): Այսպիսով, Խալդի-Վարուբանի զույգը համադրելի է հնդ. Միտրա-Վարունային, և Վարուբանի դիցանունը կարող է արիական փոխառություն լինել: Մուծածիրում Խալդիի կնոջ անունն ավանդված է *Bagmaštu/Bagbartu* ձևով, որը նույնպես հնդիրանական դիցանուն է հիշեցնում (հնդ. *Bhaga*, իրան. *baga*, շատ հաճախ կապված Միտրա/Միթրայի հետ): Միտաննիական արիացիների հայրենիքը եղել է, թերևս, Ուրմիա լճի շրջանում¹, որտեղ և գտնվում էր Խալդիի պաշտամունքի կենտրոն Արդինի/Մուծածիր քաղաքը: Հնարավոր է համարվում, որ Մուծածիրն ինչ-որ ժամանակ եղել է իրանական ազդեցության տակ²: Ըստ մի տեսակետի, այդ նույն շրջանում է գտնվել և հնդիրանական ցեղերի նախնական հայրենիքը³:

Ժ. Որոշ ուրարտական դիցանուններ կարող են բացատրվել հայերենով: Այդպիսիք են Անիկուն (տե՛ս ստորև), Արդին (հմնտ. հայ. *արդ* «ձև, կարգ, սարք», այս արմատը հայտնի է հնդեվրոպական դիցանուններում), Ծինուխարդին (հայ. *ծին* և *արդ*, որպես որդեծնության և տոհմի հովանավոր դիցուհի), Աիրահին (հայ. *այր* «անձավ»), Տուրանին (հայ. *տուր-ք* «նվեր, պարգև»), Արծիբեդինին (հայ. **արծիւի, արծուի*) և այլն⁴: Սրանք երկրորդական աստվածներ են, որոնցից միայն Տուրանին է, որն անվանական մակարդա-

(1940), S. 217-218: Ըստ Ի.Դյակոնովի, դա բացառվում է, քանի որ 1. խուբերենում և ուրարտերենում չկան *-m-* / *-w-* համապատասխանության դեպքեր և 2. խուռաուրարտական *iwi-*ն ուրարտերենում կանոնավոր կերպով պետք է սղվեր *-ի-*, և բնիկ լինելու դեպքում *Siwino-*-ի փոխարեն կունենայինք *Siwo-*: Որոշ ուսումնասիրողներ (Ս.Խաչիկյան, Մ.Սալվինի) շարունակում են պաշտպանել Ֆրիդրիխի տեսակետը՝ առանց փաստարկներ ներկայացնելու Դյակոնովի առարկության դեմ:

¹ *E.I. Arjvet i i a*. *Adēēōū i ā Aēēæī āi Āī nōī ēā: ēī i āō i ēōā. Āāñōī ēē ādāāī āé ēñōī dēē*, 1970, N 4, n. 61.

² *Ch. Burney, The Gold Haldi and the Urartian State. Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbours*, Ankara, 1993.

³ *V. Sarianidi, Near Eastern Aryans in Central Asia. Journal of Indo-European Studies*, 1999, N 3-4.

⁴ *Գ. Ջահուկյան*, Հայկական շերտն ուրարտական դիցարանում. - ՊԲՀ, 1986, № 1:

կով կարող է պահպանված լինել հայկական ավանդության մեջ (հմմտ. Տուրք կամ Տորք Անգեղայի կերպարը):

Այսպիսով, ուրարտական դիցարանում բացահայտվում են մի քանի հնդեվրոպական լեզուների հետքեր, որոնց կրողների ազդեցությամբ էլ պետք է պայմանավորված լիներ պետական կրոնի տիպիկ հնդեվրոպական դիցակարգը:

Սոցիալական կատեգորիաներ¹: Aueiṭeni-/aueiṭini բառը թարգմանվում է որպես «քուրմ, տաճարի սպասավոր»: Հնդեվրոպական լեզուներում հայտնի չէ մի միակ արմատ «քուրմ» նշանակության համար: Բայց ակնհայտ է քրմության գոյությունը հնագույն հնդեվրոպական հասարակություններում, որտեղ տարբեր լեզուներ բառեր են ստեղծել տարբեր արմատներից²: Դրանցից է և *weid- «տեսնել, գիտենալ» արմատը, հմմտ. հայ. *գէտ, գիտուն, գիտող* «գիտակ մոգության, գուշակ, հմայող, կախարդ, մարգարե», հին ռուս. *ǫěǫǫ* «կախարդություն, հմայություն», *ǫěǫǫ* մ, *ǫěǫǫ* մ «գուշակ, կախարդ», հին պրուս. *vaiddōtojis* «քուրմ», հին հնդ. *vidátham* «քրմական իմաստություն», *vidyā* «կախարդություն, մոգություն»: «Քուրմ» և մերձավոր նշանակությամբ իմաստներ ի հայտ են գալիս *weid-ի բալթիական, սլավոնական, հայկական և հնդիրանական արտացոլումներում: Aueiṭeni-ի -ueiṭ- մասը հնչյուն առ հնչյուն համապատասխանում է հայ. *գէտ*-ին (= *geit*- < *weiti- < *weid-/woid-), ընդ որում, հայերենին բնորոշ «բաղաձայնական տեղաշարժով» (t < *d, ուրարտ. *ṭ*-ն լավագույնս համապատասխանում է հայ. տ-ին)³, իսկ -ni-ն ուրարտական ածանց է: Ըստ Երվանդ Գրեկյանի սիրալիր հաղորդման, տեսականորեն չի բացառվում բառի նախաձայն a-ի գաղափարագիր մեկնաբանությունը՝ ^{LU.A}ueiṭini «ueiṭi-ական որդի», տարբեր իմաստավորման հնարավորություններով: Այդ դեպքում այն փոխառված պիտի լիներ հնագույն հայկական *weiti-ից (*քուրմ* բառը սենական փոխառություն է)⁴:

¹ Այս տերմինների վերաբերյալ տե՛ս ուրարտական տեքստերի հրատարակություններում, բառարաններում: Դրանց մի մասը քննարկվում է Ի.Դյակոնովի աշխատություններում, տե՛ս հատկապես *E. I. Auyéi / i a. Aēdōāi' i dēi' i oāi' ēy' ā* *Ōāēōāāāēi' ē* (ŌĒĪ 448). *Ēāāēāçñēi' -āēēāi' āāi' nōi' +i' ūē' nāi' dōi' ēē*, *Ōāēēēēē*, 1988:

² *J.P.Mallory and D.Q.Adams*, *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London, Chicago, 1997, p. 451-453:

³ *Գ.Ջահուկյան*, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան, Երևան, 1987, էջ 430:

⁴ Ըստ Հրաչ Մարտիրոսյանի սիրալիր խորհրդատվության, aueiṭini-ի համար հնարավոր է առաջարկել նաև հունական և իրանական ստուգաբանություններ: Հմմտ. և միարժեք ստուգաբանություն չունեցող հայ. *աւետ-աւետ*- «բարի լուր», որը, որպես «գիտելիք, տեղեկություն», կարող է առնչվել քրմական գործառության հետ:

Vedia(ni) «կին»: Գ.Ջահուկյանը համեմատել է հին հնդ. vadhū «հարսնացու, երիտասարդ կին», ավեստ. vaδm «ամուսնացած կին» և նման բառերի հետ¹ (հնդեվրոպական համատեքստում՝ *iyā ածանցով կազմություն, որին գումարվել է ուրարտական ու ածանցը): Այս տերմինները հանգում են հնդեվրոպական *Huedh- «տանել» արմատին, հմմտ. *կին տանել*: Յեղիմակը դիտում է տերմինն իր առաջադրած հնդեվրոպական և խուռաուրարտական լեզուների ազգակցության վարկածի շրջանակում, որը մասնագետների շրջանում ընդունելություն չգտավ: Այդպիսի տերմինները սովորաբար դժվար են փոխառվում, բայց հմմտ. հայ. գվռ. *օղուշաղ*՝ «կին», «ընտանիք»: Ուրարտերենում կա նաև lutu(nia) «կին» բառը, որի համար ևս առկա են հնդեվրոպական մեկնաբանության հնարավորություններ²:

Pura «ստրուկ»: Բառը խուռաուրարտական է, հմմտ. խուռ. նույնիմաստ puram(m)e: Յնարավոր է գտնել և հնդեվրոպական կապեր: Վ.Իվանովը համեմատել է լատ. puer «երեխա» բառի հետ, որին սովորաբար հնդեվրոպական ծագում է վերագրվում (ըստ հեղինակի, բառը, հավանաբար, էտրուսկյան է, որն, իր հերթին, ազգակից է խուռաուրարտական լեզուներին)³:

Այսպիսով, ուրարտական սոցիալական կարգերի անվանումներում կան հնդեվրոպական ծագումով տերմիններ, ինչը կարող է մատնանշել, որ երկրի սոցիալական կառույցի ձևավորման մեջ որոշակի դեր է ունեցել հնդեվրոպական տարրը:

Առաջին մայրաքաղաքը: Արճեշ քաղաքը գտնվում էր Վանա ծովի հյուսիսարևելյան ծոցի ափին: Այդպես է կոչվել և նույն այդ ծոցը, և երբեմն՝ ողջ լիճը (Արճեշի ծով, ըստ Ստրաբոնի՝ Ἀρσηνή, արաբ. Arjīš): Վանա ծովից արևելք գտնվող փոքրիկ լճակը կոչվել է Արճեշի նվազականով՝ Արճիշակ > Արճակ⁴: Այդ անվանումը կարող է ստուգաբանվել որպես հնդեվրոպական ջրանուններում հաճախ հանդիպող *Harg՝ «փայլուն, սպիտակ» արմատի⁵ ածանցյալ՝

¹ *Մ.Ա.Քաթոյի*. *Օձաձոնեե e eí ai áadī i áeñeé yçúee, Áðáaáí*, 1963, n. 15, 36.

² Նույն տեղում, էջ 21, 177:

³ *V. V. Ivanov*, Comparative Notes on Hurro-Urartian, Northern Caucasian and Indo-European (հղվում է ըստ հոդվածի ինտերնետային տարբերակի):

⁴ Այս հարցի շուրջը տես *Մ.Ա.Քաթոյի*, *Áðí áí ey á yí i do Þñðeí eáí a. Ní á.*, 1908, n. 315-316, i ðeí . 2, *Մ.Ա.Քաթոյի* *ei òðí aneéé*, *Օձաձոն*. *Áðáaáí*, 1944, n. 30, *Մ.Մ.Քաթոյի* *Éàðááá-çyí*, *Éí eáèèçàòèy óðáðòñeí ai òaðñeí ai ai òí àà Áðòàøéó. Ááñòí eé í áúáñòááí - í úò í àòé*, 1976, N 5, n. 91, *Թ.Հակոբյան*, *Ս.Սելիք-Քախշյան*, *Հ.Քարսեղյան*, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան. հ. 1, Երևան 1986, էջ 462-463:

⁵ *H. Krahe*, Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie, Wiesbaden, 1962, S. 8, 31-32.

Harg'esk(h)o- (-esko- բարդ ածանցով): Հայերենի զարգացման օրինաչափությունների համաձայն այն կարող էր ունենալ հետևյալ զարգացումը՝ *Արծեսքո- > *Արծեշո- > *Արծեյշո- > Արճեշ, սեռական հոլով՝ Արճիշոյ: Հնդեվրոպական *g'-ն դառնում է ծ միայն հայերենում, *sk-ն տալիս է սովորաբար ց, բայց երբեմն՝ շ¹. ծ-ն ճ, իսկ ե-ն է (ey) է դարձել վերջին շ-ի ազդեցությամբ, հմմտ. օրինակ *ծա-նոթ/ծանաչ* կրկնակը և *ek'wo- > *tշ* զարգացումը²: Ըստ այդմ, Արճեշը կարող է իմաստավորվել հայերեն, կամ, թերևս, վաղնջահայ մի բարբառով որպես «սպիտակ, փայլուն»: Ի միջի այլոց, այդ նույն արմատի մեկ այլ ածանցյալով է կոչվում Վանա ծովի հյուսիսով հոսող Արածանի գետը (մ.թ.ա. IXդ. ավանդված որպես Arsanian): Այսինքն, հնդեվրոպական *Harg'-ը կարող է դիտվել որպես Վանա լճի հյուսիսային տեղանունների մի բնորոշ տարրը:

Ուրարտուի առաջին հայտնի արքա Արամուի «արքայական քաղաքը» ասորեստանյան արձանագրություններում կոչվում է Aršašku- (Տ-ն համապատասխանում է հայ. ծ-ին, ս-ն հաղորդվել է թ-ով, օ-ն՝ ու-ով, և այդ անվանումը կարելի է կարդալ Արծասքո): Այն համարյա նույնական է Արճեշի համար առաջադրված *Արծեսքո- վերակազմությանը և, չնայած եղած տարբեր կարծիքներին, պետք է համապատասխանի Արճեշին³: Aršešku-ի փոխարեն Aršašku- ձևը կարող է բացատրվել այլալեզու հաղորդումներում հաճախ հանդիպող անճշտությամբ կամ տեղական է-ի այնպիսի հնչմամբ, որ ասորեստանցիներն ընկալել են որպես ա:

Երվանդ Գրեկյանի սիրալիր հաղորդման համաձայն, ասորեստանյան աղբյուրում հիշվող Արծաշքուի մերձակա լեռ Adduri-ն (որի վրա է ապաստանում Սալմանասարից հետապնդվող Արամուն)⁴ կարող է համապատասխանել ուրարտական աղբյուրների Eiduru-ին՝ Սիփանին⁵: Այսպիսով, Արծաշքուն պետք է գտնվեր Սի-

¹ Հայ. *sk^h > ճ անցման վերաբերյալ տե՛ս *Ā.Ā.Āxāōēyī, ȩ á yōèi ī ēi āē=āñēēō āōāēāōāō ē ī āōāēēāēyō ā āōi yī nēi ī yōēā. ȩ āxāōi āōi āi ūē nēi ī ī cēōi ī ī āō-ī yī nēi ī ō yōēēi cī āi ēp. Āōāāāi*, 1984, թ. 158-160:

² Ըստ այդմ հայերեն *sk(h) > շ անցումը կարող էր թվագրվել մ.թ.ա. IX-VII դարերով, բայց, մյուս կողմից, սկզբունքորեն չի բացառվում Aršašku-ի վերջին ku-ի այլ ձևույթ լինելը (հմմտ. հայ. *ք* հոգնակերտը):

³ Արճեշի տեղայնացման վերաբերյալ տե՛ս *ȩ.ȩ.Ēāōāācyī*, նշվ. աշխ.: Անվան այս ստուգաբանությունն առաջարկված է մեր աշխատություններում, տե՛ս վերջին անգամ *Ā.Ā.ȩ āōōī nīyī*, *Āōi yī nēēē yī ī n ē ī ēōī ēi āēy*, թ. 79:

⁴ *Ē.ȩ.Āyēī ī ī ā, Āññēōī -āāāēēi ī nēēā ēñōī +ī ēēē ī ī ēñōī ðēē Ōōāōōō. Āāñō-ī ēē āōāāī āē ēñōī ðēē*, 1951, 2, N 27.

⁵ Eiduru-Սիփան նույնացման վերաբերյալ տե՛ս *A.Çilingirođlu and M.Salvini*, *Rusahinili in Front of Mount Eiduru: the Urartian Fortress of Ayanis (7th century BC)*. Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, 1994, p. 120:

փանհից ոչ հեռու, որը հիմնավորում է Արծաշքու-Արճեշ ստուգաբանական համադրությունը:

Արճեշի մերձակայքում գտնված Արգիշթի II-ի մի արձանագրության մեջ հիշվում է NA₄.ANŠU- քաղաքը¹, որն, ըստ Յ.Կարագյոզյանի, ռեբուսային ձևով ներկայացնում է Aršašku-ն: «Քար» նշանակությամբ NA₄-ը մեկնաբանվում է որպես *արձ*, հմմտ. *արձագանգ* «քարի հնչյուն», իսկ ANŠU-ն՝ «կենդանի» և համադրվում խեթ. ašku- «փոքր կենդանի» բառին²: Կարծում ենք, որ այս մեկնաբանությունը, որոշ ճշգրտումներով, կարող է ընդունվել: *Արձագանգ* (ժամանակակից *արձագանք*) և *արձան* «մեծ քար, կոթող, կուռք» բառերի հիման վրա, իրոք, կարելի է վերականգնել *արձ-քար* բառը: Ինչ վերաբերում է ANŠU-ին, ապա այն սեպագրում ոչ թե ընդհանրապես «կենդանի» հասկացության, այլ «էշ» կենդանու շումերոգրամն է, որը հանդես է գալիս նաև որպես էկվիդների և ուղտի բնորոշիչ³: Ըստ այդմ, NA₄.ANŠU-ն պետք է իմաստավորվի որպես «քար էշ»: *էշ* (< *էշո*, հմմտ. սեռ. *իշոյ*) բառը սովորաբար համարվում է բնիկ հայերեն և հանգեցվում հնդեվրոպական *ek'wo- «ձի» արմատին, իմաստի փոփոխությամբ: Մյուս կողմից, խուռերեն ešši, iššiya «ձի» բառն անբաժանելի է թվում հիշյալ հայ և հնդեվրոպական ձևերից⁴: Այսպիսով, NA₄.ANŠU-ն պետք է կարդացվի *Արձ-էշո*: Այսինքն, հնագույն հայերեն «սպիտակ, փայլուն» նշանակությամբ *Արժեշո*-ն «ժողովրդական ստուգաբանությամբ» իմաստավորվել է որպես «քար էշ»: Ըստ այդմ, կարելի է վերականգնել ուրարտերեն *արձ*- «քար» և *էշո*- «էշ» բառերը, որոնցից երկրորդը, հնարավոր է, փոխառված հայերենից:

Մայր քաղաքների «սպիտակ, փայլուն» անվանումը բազմաթիվ զուգահեռներ ունի հատկապես հնդեվրոպական ժողովուրդների ավանդություններում, որպես արտացոլում առանձնահատուկ առասպելական և տիեզերաբանական պատկերացումների (հմմտ. Բելգրադ, Վիեննա և այլն, ապա և խեթական մայրաքաղաք Խաթուսասի և ողջ երկրի գաղափարագիրը՝ KÚ.BABBAR «արծաթ»)⁵:

¹ ÉOÉÍ 406, տող 36, ÉOÉÍ 407, տող 26:

² *Ի. Ի. Ēādaāčyī*, նշվ. աշխ., էջ 95:

³ *R. Borger*, Assyrisch-babylonische Zeichenliste. Neukirchen 1978, S. 109.

⁴ Այս տերմինների հարաբերության վերաբերյալ տե՛ս *V.V. Ivanov*, Comparative Notes on Hurro-Urartian, Northern Caucasian and Indo-European. UCLA Indo-European Studies. Vol. 1. Los Angeles 1999:

⁵ *Ā.Ā. Ī āōōī nīyī*, Āōī yī nēēē yī ī n ē ī ēōī ēī āēy, n. 78-84.

Խալդիի պարզաները: Արգիշթի II-ի և Ռուսա II-ի մի քանի արձանագրություններում հիշվում է մի բանաձևային արտահայտություն, ըստ որի, Խալդի աստվածը արքաներին տվել է հստստի, ցունսե և իթսսե¹: Ն.Չարությունյանն այս բանաձևը թարգմանում է որպես óàà÷à (?) , ñðàæáí èà è áéàáí ááí ñðáèá (?)` «հաջողություն (°), ճակատամարտ և բարօրություն (°)», Մ.Սալվինին` happiness/welfare, force in the fight and masculine vigor (?)` «երջանկություն/բարօրություն, ուժ կռվում և այրական հզորություն (°)», իսկ Ե.Գրեկյանը` «հաջողություն, (հաղթական) մարտ, առաջնորդություն»:

Եռանդան բանաձևը, որի երկրորդ անդամը նշանակում է «մարտ, կռիվ» և այդպիսով կարող է կապվել երկրորդ ֆունկցիայի հետ, արդեն բնութագրական է: Առաջին բառը թարգմանվում է որպես «հաջողություն» (óàà÷à), հմնտ. խուռ. հud/t-an «ճակատագիր, բախտ»²: Կստստի բառը, տսի վերացարկող ածանցով, կապված է դիցարանի չորրորդ աստված Կստստի-ի հետ: Վերջինս էլ, հավանաբար, խուռիական Կստստ և Կստստստ դիցանունների ուրարտական զուգահեռն է: Սրանք ճակատագրի աստվածուհիներ էին, որոնց անունները հանգում են խուռ. հստ «գրել» արմատին (հմնտ. հայ. ճակատագիր, որտեղ ևս շեշտվում է կապը գրելու հետ): Ըստ Մ.Չմայակյանի, Խուռուհին համապատասխանում է հայ ժողովրդական հավատալիքների ճակատագրի աստվածուհյանը` Գրողին³: Այսպիսով, հստստի-ն (բառացի` «գիր-ություն») կարող ենք թարգմանել որպես «ճակատագիր/բախտ, բախտավորություն, հաջողություն»: ճակատագրի և առաջին ֆունկցիայի կապի համար նշենք, որ հին հնդկական Բհագա աստվածը` ճակատագրի բարիքների բաշխողը, մարմնավորում է առաջին ֆունկցիայի «միտրայական» ասպեկտը⁴:

¹ Տես ԷՕԷԻ NN 406, 407, 413, ապա և Այանիսի և Գյովելեքի արձանագրություններում` M.Salvini, The Inscriptions of Ayanis (Rusahinili Eiduri-kai). Ayanis I. Ten Years Excavations at Rusahinili Eiduri-kai. Roma 2001, p. 258, 261, Ե.Գրեկյան, Գյովելեքի ուրարտական արձանագրությունը, էջ 233, 250:

² E.I. .Auyei i ra. Óðàððñèèá ì èñùì à è áí èðì áí Õù. I .-E., 1963, ñ. 88, I .E. Óà÷è-èyí. Óðððèðñèèè è òðàððñèèèè ýçùèè, Áðáááí , 1985, ñ. 47, ԷՕԷԻ , ñ. 447.

³ Այս դիցանունների վերաբերյալ տես I.M.Diakonoff, Evidence on the Ethnic Division of the Hurrians, p. 82 և հատկապես Մ.Չմայակյան, նշվ. աշխ., էջ 47-48, հայոց հավատալիքներում ճակատագրի և բախտի վերաբերյալ` Մ.Աբեղյան, Երկեր, հ. Է, Երևան, 1975, էջ 47-51, Մ.Չարությունյան, Չայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 390-418:

⁴ A.E. Ápi áçèèù, Ááððì áí ùá áí àè èí áí ááðì ì áéóáá. I ., 1986, ñ. 75-80: Ի միջի այլոց, հայերեն բախտ - «պատահունք, հաջողություն, ճակատագիր» բառը փո-

Գսու՛ճե «կռիվ, մարտ, ճակատամարտ» բառը, ըստ ուսումնասիրողների, պիտի կապվի հնդեվրոպական *g^wh^{en}- «խփել» արմատի հետ¹, որից նման իմաստով բառեր կան մի շարք լեզուներում, հմմտ. հայ. *զանեն, ջնեն* «խփել», *զան* «ծեծ», ռուս. *а́й а̀д̀о̀* «հալածել», հուն. *φόνοϛ* «սպանություն, արյունահեղություն», իսլանդ. *ցսոռ* «կռիվ, մարտ» և այլն: Ի.Դյակոնովը հակված է համարել խեթալուվական փոխառություն, որը հավանական չի թվում ձայնաբանական անհամապատասխանության պատճառով (հմմտ. խեթ. *kuenzi* «խփել», լուվ. *zantalau* «ստորացնել», որոնք կապվում են այս արմատի հետ)²: Ուրարտ. *ցսու՛ճե-ն* (կարդա *ցոսոս-`* սեպագրում *o* հնչյունը հաղորդվել է ու-ով, ս-ն` շ-ով) հնչյուն առ հնչյուն համապատասխանում է հուն. *φόνοϛ*-ի նախատիպ հնդեվրոպական *g^wh^{onos}-ին և, ամենայն հավանականությամբ, փոխառված է հունարենին մերձավոր որևէ լեզվից:

Ըստ Ն.Յարությունյանի, *ipšaše* բառը կապված է *ipša-d(u)*-բայի հետ, որը հիշվում է միայն մեկ անգամ` Ռուսախինիլի քաղաքը պիտի *ipšaduli* լիներ անցկացված ջրանցքի ջրերով³: Այդ համատեքստից ելնելով` հեղինակն առաջարկում է «բարօրություն անել, բարգավաճել» (*áeāāī āāōāēūñōāī āāōū, áeāāī āāī ñōāī āāōū*) թարգմանությունը: Այս մեկնաբանությանը, ընդհանուր առմամբ, դժվար է կասկածել: Պետք է միայն շեշտել, որ ջրանցքի ջրերի բերած բարգավաճումը կապված պիտի լիներ բույսերի պտղաբերության հետ:

Այսպիսով, նշված ուրարտական բանաձևում խալդին, որը, իբրև գերագույն աստված, իրենում ամփոփում է բոլոր հնարավորությունները, պարզևում է արքային «բախտ, կռիվ և պտղաբերություն/բեղունություն» կապված «եռամաս գաղափարախոսության» երեք ֆունկցիաների հետ: Ընդ որում, երկրորդ ֆունկցիան ներկայացնող տերմինը հնդեվրոպական է:

խառված է նույն հնդիրանական *bhaga- «բախտ, վիճակ, բաժին» արմատի միջին իրանական ժառանգից, տե՛ս *Յ.Աճառյան*, Յայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Երևան, 1971, էջ 389-390:

¹ *Á.Á.Áxáóéýí. Óðāðōñēēē è èí āī āādī ī āēñēēē ýçúēē, ñ. 24, I.M.Diakonoff, Hurrisch und urartäisch, S. 82, Ó.Á.Áāī èðāēēāçā è Á.Á.Éāāī ī ā. Èí āī āādī ī āēñēēē ýçúē è èí āī āādī ī āēōū. Óāēēēñē, 1984, ñ. 883.*

² Լուվերենում հնդեվրոպական *g^wh-ի և այս արմատի արտացոլման վերաբերյալ տե՛ս *V.V.Ivanov, Palatalization and Labiovelars in Luwian. Preceedings of the Tenth Annual UCLA Indo-European Conference. Washington D.C. 1999:*

³ *ÈÓÈÍ N 391.*

Aniqu (սեպագրում չկա *h*, որը կարող է բաց թողնվել, *h*-ին համապատասխանում է *g*-ն, իսկ *o*-ն հաղորդվել է *nl*-ով): Եվ ահա, Aniqu անունով դիցուհին ավանդված է ուրարտական աղբյուրներում (նա արական աստվածություն էր կարծվում, բայց պարզվեց, որ նրան զոհաբերվել են կովեր, որն ուրարտական ավանդույթում բնորոշ է միայն աստվածուհիներին)¹: Անիկուն չի հիշվում «Միերի դեան» արձանագրության պետական դիցակարգում և ի հայտ է գալիս միայն Ռուսա II-ի արձանագրություններում, այսինքն՝ պետության անկմանը նախորդող դարաշրջանում (երկու անգամ՝ Արարատյան դաշտի և մեկ անգամ՝ Վանի շրջանի արձանագրություններում): Նա, հավանաբար, սկզբնապես եղել է պետության հյուսիսի՝ Արարատյան դաշտի և մերձակայքի բնակիչների դիցուհին² (հմմտ. և Անի տեղանունների տեղադրությունը), որի պաշտամունքը հետագայում, այդտեղից տարված գերիների հետ, անցել է հարավ:

Խալդի, Միեր և Արա Գեղեցիկ: «Միերի դեան» արձանագրության հենց առաջին տողերում ասվում է, որ Իշպուհինի և Մինուա արքաներն այդ «դարպասը» (այսինքն՝ դարպասի տեսքով ժայռափոր արձանագրությունը) նվիրում են «Խալդիին՝ տիրոջը»: Հայերեն «Միերի դուռ» անվանումը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ «Սասնա ծռերում» այդտեղից է ժայռի մեջ մտնում և ապագայում այդտեղից պետք է ելնի Փոքր Միերը: Սա թույլ է տվել Ի.Դյակոնովին համադրել հայկական էպոսի Միերին և ուրարտական դիցարանի Խալդիին և ցույց տալ, որ, այսպիսով, վիպական Միերի հնագույն նախատիպը Խալդիին է, որը միայն հետագայում, իրանական ազդեցության դարաշրջանում է վերանվանվել միջին իրանական Միիր անվամբ, ապա և վիպականացել որպես Միեր³:

Հայկական համատեքստում Փոքր Միերին համապատասխանում են մյուս վիպական շարքերի վերջին՝ մեռնող և հառնող աստվածությունների հատկանիշներ ունեցող հերոսները՝ ազգածին ավանդության Արա Գեղեցիկը և «Վիպասանքի» Արտավազը: Արա Գեղեցիկը մերժում է Ասորեստանի թագուհի Շամիրամի սերը և զոհվում նրա զորքերի դեմ կռվում: Շամիրամը նրա դիակը դնում է «ի վերնատանն ապարանից», որպեսզի շնից սերված համարվող

¹ Ե. Գրեկյան, Գյովելեքի ուրարտական արձանագրությունը. ՊԲՀ, 2004, N 1, էջ 244:

² Ի. Ա. Ածծօրիյի. Էի ծի օն օծածօնեօ օեօրի ածաօի օծ օծի օնեօ. Ածծաօի, 2001 (ծաօծ ԷՕԷԻ), ռ. 478:

³ Է. Ի. Այբերի. Է աի ծի ոն օնեօ օի օծ օծաօ. Ածծաօի օե Աի ոծի օ 3, Ածծաօի, 1983.

առասպելական արարածները՝ Արալեզ-Առլեզները վերակենդանացնեն նրան (խորենացի - Ա, ժե. Սեբեոս - Ա, Եզնիկ - Ա, իդ):

Թովմա Արծրունուն շարունակողի մի վատ պահպանված հատվածի (IV, 18) քննությունը ցույց է տալիս, որ Արա Գեղեցիկի վերքերի սպիանալը տեղայնացվել է Լեզուոյ, հետագա Լեզք գյուղի շրջանում (Վանից 3-4 կմ հյուսիս): Լեզենդներում էլ պատմվում է, որ տեղի Ամենափրկչի մատուռի տեղում, գյուղամիջի քարաժայռի վրա, առաջ կռատուն է եղել: Այդտեղ չաստված-արալեզները լիզելով առողջացրել են հիվանդներին ու մեռածներին, և Շամիրամն այդտեղ է դրել Արայի մարմինը¹:

Լեզքից հայտնի է մի ուրարտական արձանագրություն՝ փորագրված կլորավուն քարի, թրևս՝ սյան մնացորդի վրա: Արձանագրության մեջ պատմվում է այդտեղ *burganani* «ամրոց», ապա՝ *É «տուն»* գաղափարագրով նշանակված մեկ այլ շինություն կառուցելու մասին՝ *Išruiniš Sardurihiniše É ini šidišituni* «Իշպուհինի Սարդուրորդին *É ini* կառուցեց»: Այստեղ, ըստ Ն.Յարությունյանի, *ini*-ն պետք է դիտել որպես *É* գաղափարագրի հնչյունային լրացում՝ *É-ini*, և մեկնաբանել որպես *susini*, այսինքն՝ *susi* տաճար²: Ընդհանրապես, *É*-ով նշանակվել են և՛ աշխարհիկ, և՛ պաշտամունքային շինություններ, ընդ որում, վերջինները ձոնվել են միայն Խալդի աստծուն: Նույնը վերաբերում է և *susi* տաճարներին, որոնք ևս ձոնվել են Խալդիին³: Այսպիսով, Լեզք գյուղի շրջանում, հնարավոր է, որ Խալդիի տաճար է եղել, որտեղ հետագայում Խալդին նույնացվել է Արա Գեղեցիկի հետ:

Ապարանք «պալատը», որի վերնատանը դրվել է Արան, իրանական տերմին է՝ *apadāna* «սյունազարդ պալատ, ընդունելությունների դահլիճ» (բառի ծագումը միարժեք չէ): Նմանատիպ կառույցներ եղել են և Ուրարտուում, որոնք, հնարավոր է, իրենց ազդեցությունն են ունեցել իրանականների ձևավորման վրա, և

¹ *Գ.Արվանձտյան*, Երկեր, հ. I, Երևան, 1978, էջ 52, *Ա.Ղանալանյան*, Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 23, 273, *Թ.Յակոբյան*, *Ս.Սելիք-Բախշյան*, *Յ.Բարսեղյան*, Յայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 566-567: Լեզքի լեզենդների քննությունը տես *Ս.Արեղյան*, Երկեր, հ. Ը, Երևան, 1985, էջ 257-255:

² *ÉՕԷԻ* N 19.

³ Կա մեկ բացառություն՝ Էրեբունիի *susi* տաճարը, նվիրված Իվարշա աստծուն: Այդ պատճառով էլ կարծում են, որ Իվարշան պիտի լիներ Խալդիի մի կերպարային համապատասխանությունը, տես *Ա.Ա.Ղ. áéééééóáééé. É áí î ðí ñó î ðáððí - óóí áí ééñééó î áðñáéáí óáó á Óðáððó. Ááñðí éé áðááí áé éñðí ðéé*, 1958, N 2, ñ. 45-46, *Ս.Իսրայելյան*, Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Երևան, 1971, էջ 79, *Ս.Յնայակյան*, նշվ. աշխ., էջ 60-63, 65-66:

Լեզքի ուրարտական շինությունը կարող էր հենց այդպիսի մի սյունազարդ կառույց լինել¹:

Արայի անունն անբաժանելի է հնդեվրոպական առանձնահատուկ *ar-(y)o- արմատի հետ կապված տերմիններից ու անվանումներից՝ հմնտ. հին հնդ. Āryāvarta, ավեստ. Airyana vaējah (հնդիրանական ցեղերի նախնական հայրենիքները), հին իրան. Ariyānām, պահլավ. Ērān «Իրան», հին օս. *Alani «Ալաններ» < *aryana, իռլ. Ériu «Իռլանդիա»²: Սրանց դիցաբանական անձնավորումը ներկայանում է որպես հնդեվրոպական էպոնիմ, հնդիրանական Mitra-ի տիպի մի աստվածացված արքայակցի «արիականություն» նշանակությամբ՝ կապված հնդեվրոպական սոցիալ-կրոնական կառույցի հետ³:

Հատկանշական է, որ Արան ևս կարծես թե հետագայում նույնացվել է Միթրա/Միհրի հետ: Ըստ Կեղծ Պլուտարքոսի մի գրվածքի (De Fluviiis, XXIII, 4), Միթրասը, ատելով կանանց, բեղմնավորում է ժայռը, որը ծնում է Դիորփոս անունով մի որդի, որը սպանվում է Արեսի հետ մեծամարտում և վերածվում լեռան Արաքս գետի մոտ: Այստեղ հերոսների կերպարները խառնված են՝ Միթրասի փոխարեն նրա որդին է ծնվում ժայռից, բայց և այնպես, ըստ Գ.Վիդենգրենի, սա ցույց է տալիս, որ Միթրա/Միհրի ծնունդը ժայռից տեղայնացվել է Հայաստանում⁴: Բայց ոչ թե Խալդիի պաշտամունքի շրջաններում, այլ ավելի հյուսիս, Արաքսի ափին: Արաքսի մերձակա լեռը, ակնհայտորեն, Սասիսն է, որտեղ զնդանված Արտավազդն ինչ-որ առումներով համադրելի է Դիորփոսին, իսկ դեպի հյուսիս տարածվող հարթավայրը՝ Արարատյան դաշտը, կոչվել է «դաշտն Արայի», Արա Գեղեցիկի անունով (սա, ակնհայտորեն, համապատասխանում է հնդ. Āryāvarta և մյուս զուգահեռ անվանում-

¹ Իրանական apadāna-ի վերաբերյալ տես Encyclopaedia Iranica. London, New York, 1985 (այսուհետև՝ EIr), V. 2, p. 145-148, ուրարտական համապատասխան կառույցների և նրանց՝ իրանականների վրա ունեցած ազդեցության վերաբերյալ՝ *Ա.Ա.Օծձօյի*. *Էօթնօծձ ձձաի ձե Աձի ձի Էթ. Աձաաի*, 1988, թ. 24-27, հարցի գրականությամբ:

² *Ա.Սատիկյան*, Արա Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930, էջ 328-332, *Ա.Պետրոսյան*, Արա Գեղեցիկ և սուրբ Սարգիս. հնդեվրոպական աստվածն ու նրա քրիստոնեական հետնորդը. - Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Երևան, 2001, 164-167, *Ա.Ա.Օծձօյի*. *Աձի ձի նեթե ձի ձի Էթի Էթի Էթ. Աձաաի*, 2002, թ. 90-94:

³ *J. Puhvel*, Mythological Reflections of Indo-European Medicine. Indo-European and Indo-Europeans. Philadelphia 1970, p. 377-378, Նույնի՝ *Analecta Indoeuropeae*. Innsbruck, 1981, p. 325-326:

⁴ *G. Widengren*, The Mythraic Mysteries in the Greco-Roman World with Special Regard to Their Iranian Background. La Persia e il mondo Greco-Romano, Roma, 1966, p. 444.

մադրելի է դիմասնատման այն տարբերակի հետ, երբ ննջեցյալի դին տրվել է շներին՝ հոշոտելու, և նոր միայն թաղվել:

Ուրարտուում հայտնի են թաղման երեք հիմնական ծես՝ դիաթաղում, դիակիզում և դիմասնատում, իրենց տարբերակներով, երեքն էլ ավանդված արդեն նախաուրարտական ժամանակներից¹: Հատկանշական է, որ Արգիշտիխիլի-Արմավիրից հայտնի դիմասնատման ծեսով թաղումը համադրվել է Արա Գեղեցիկի առասպելի հետ²: Շների (և թռչունների) կողմից դիակի հոշոտման ծեսը, հայտնի տարբեր ավանդույթներում, բնորոշ է հատկապես զրադաշտականությանը³: Բայց այդ ծեսը, հավանաբար, օտար է եղել նախնական զրադաշտականությանը⁴, և Արա Գեղեցիկն էլ, ինչպես և Խալդին, պաշտվել է նախաիրանական ժամանակներում:

1995-ին Վանից ոչ հեռու հայտնաբերված վահանի վրա Խալդին պատկերված է ուրարտական աստվածների զորքի առջևում կռվի նետվելիս, ձեռքերին՝ նիզակ և աղեղ, ամբողջովին բոցերի մեջ⁵: Այս պատկերը կարող է համադրվել հնդեվրոպական որոշ ավանդույթներում երթերի ժամանակ և զորքի առջևից կրակներ տանելու ծեսի հետ⁶: Ըստ այդմ, Խալդին կարող է պատկերացվել որպես կրակի աստված, որի առասպելույթի հետ տրամաբանական կլիներ համադրել դիակիզման ծեսը:

Արայի ավանդույթումը դեռևս Մ.Էմինը համեմատել է Պլատոնի «Պետություն» գրքում (614b հտն.) բերված մի առասպելի հետ, ըստ որի, պանփյուլիացի մի քաջ զինվոր՝ Արմենիոսի որդի էրը զոհվում է

¹ Տե՛ս, օրինակ, *Ս. Գնայակյան*, նշվ. աշխ., էջ 78-82, *Ս. Եսայան*, *Լ. Բիլագով*, *Ս. Գնայակյան*, *Ա. Կանեցյան*, Երևանի Բիայնական դամբարանը (2). *Ս. Մելքոնյան*, Ուրարտական ժայռափոր դամբարանները, Երևան, 1995, էջ 59, *Ա. Փիլիպոսյան*, *Ռ. Սկրտչյան*, Գեղիովտի վանտոսայան (ուրարտական) քարայր դամբարանը, Երևան, 2001, էջ 57-58:

² *Գ. Մարտիրոսյան*, *Ռ. Թորոսյան*, Արգիշտիխիլիի սարկոֆագը. ՊԲՀ, 1986, N 3, էջ 226-227:

³ Ավեստայում (Վիդևադ 6.45) Ահուրամազդան Ջրադաշտին ասում է, որ դիակները պետք է դրվեն բարձրագույն տեղերում, որտեղ դիակը հոշոտող շներ և թռչուններ կան, տե՛ս The Zend Avesta (ed. M. Muller), Delhi, 1965, p. 329, տե՛ս և *Ղ. Արեմ*, Հի ծի առժժեծժ. Աճժի ճաի էյ է ի ճւ՝աճ. Ղ ., 1987, թ. 57, 73-74, 111-112, *Բ. Ա. Նի ըծ-ի ի ճ*. Էաճեճի օ. Ղ. Էճի էի ճեյ ի ճաի ճի ճճի ի ճի ի ճճաճի էյ. Ղ ., 1997, 125-127:

⁴ *Ղ. Ա. Աճի ճաի ճաճ է Ա. Ա. Էճի ի էի*. Էճեճժժճ է ճեի ի ճի էճճ ճճաճ ճաի Էճի ճ, Ղ ., 1980, թ. 321. Ընդհանրապես, չնայած հին հունական աղբյուրների վկայություններին, Միջին Ասիայից արևմուտք մինչև Սասանյան դարաշրջանը տիպիկ զրադաշտական թաղումների հետքեր չեն բացահայտվում, տե՛ս Encyclopaedia Iranica II, p. 560:

⁵ *O. Belli*, The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu. Istanbul, 1999, p. 37-41, fig. 17.

⁶ Կրակի նման ծեսերի վերաբերյալ տե՛ս Ա. Ղ. Օի ճաճժ. Էճեճժճեճ ի ճաի էճ ճաճաճճաճ. Ղ. ճեճի ճա, 1985, N 12, թ. 93:

մարտում, բայց հետո, 12 օր անց, դիակիզման խարույկի վրա, վերակենդանանում է ու պատմում իր տեսածն անդրաշխարհում: Սա համապատասխանում է հնդեվրոպական ռազմիկի դիակիզման ծեսին և Խալդիի ու դիակիզման կապի մեր վերակազմությանը:

Մյուս կողմից, Էրի կերպարը հեշտ է համադրել միջագետքյան Էրրայի հետ, որը ռազմի ու անդրաշխարհի Ներգալ աստծու մի հիպոստասիսն էր (առասպելում նա գնում է անդրաշխարհի որպես Ներգալ, բայց մնում է այնտեղ և վերադառնում որպես Էրրա): Բնութագրական է, որ Էրրան և Ներգալն ունեն կրակի աստծու հատկանիշներ¹:

Չետաքրքիր է, որ որոշ հունական աղբյուրներում էրը, զարմանալիորեն, նույնացվել է Ջրադաշտի հետ² (հնարավոր է, զրադաշտական թաղման ծեսի և Արայի առասպելի նմանության հիման վրա): Առաջանում են մի շարք հարցեր, որոնց դժվար է միարժեք պատասխանել: Ուրարտական թաղումների տարբեր տիպերը ինչպե՞ս կարելի է համադրել մարդկանց էթնիկական, դասային և սեռատարիքային բաժանման հետ (օրինակ, ըստ դյունեզիլյան ֆունկցիաների՝ քրմեր, ռազմիկներ, համայնականներ): Արդյոք կարելի՞ է ենթադրել, թե Արայի հնագույն նախատիպը եղել է գերագույն աստված, ինչպես Խալդիին: Արդյո՞ք Էրի և Արայի՝ դիակիզման խարույկի վրա կամ Արալեզների միջոցով վերակենդանանալու իրար հակասող առասպելներից մեկը հնագույն է, մյուսը՝ ուշ ներդրում:

Մի բան ակնհայտ է: Ժայռափոր դամբարանները, բնորոշ արքաներին և շրջանների կառավարիչներին, Հայկական լեռնաշխարհում Վանի պետության նորամուծություններ են³ և պետք է իմաստավորվեին Խալդիի՝ ժայռում փակվելու և այնտեղից վերածնվելու առասպելով:

Տաճարները: Ուրարտական սրբատեղիների ամենահաճախ հանդիպող տիպը «Խալդիի դարպասներն» են, որոնցից ամենահայտնին Վանա ժայռի «Միերի դուռն» է: Դատելով Խալդի-Միեր ժառանգորդությունից և «Միերի դռան» լեզենդներից՝ Խալդիի կացարանը պատկերացվել է քարե «դռան» հետևում, լեռնային քա-

¹ Այս հարցերի շուրջ տես՝ *Ա. Պետրոսյան*, Արա Գեղեցիկ և սուրբ Սարգիս, նույնի՝ Հայոց ազգաձագան հարցեր ավանդական տվյալների քննության լույսի տակ, ՊԲՀ, 2003, 2, էջ 200-202:

² Տես հատկապես *Ա. Մատիկյան*, *ԳՂՎ. աշխ.*, էջ 258-274:

³ *Ch. Burney*, *The Urartian Funerary Customs. Archaeology of Death in the Ancient Near East*. Oxford 1995, p. 207.

րայրի մեջ, որտեղից նա դուրս է եկել ինչ-որ հատուկ դեպքերում, որոշ տոների ժամանակ: Ըստ այդմ, նա պիտի պատկերացվեր որպես մի աներևույթ, մարդկային հասանելությունից դուրս էություն: Վանի թանգարանում պահվող մի ուրարտական բարձրաքանդակում պատկերված է երկու սրարշավող ձի լծած դատարկ մի կառք, որոնց տակ՝ նետով խոցված թշնամու դիակ: Մի ուրարտական կնիքի վրա էլ պատկերված է դատարկ սայլ, վրան՝ Խալդիի նիզակածն սիմվոլը: Կառքերը պետք է պատկանեին Խալդիին՝ ժայռի մեջ ապրող «անտեսանելի աստծուն»¹: Այս պատկերացումը պետք է ընկած լիներ «Խալդիի դարպաս» կոչվող ժայռափոր պաշտամունքային կառույցների գաղափարի հիմքում:

Ուրարտուում «դարպասներ» են կոչվել, հավանաբար, նաև հենց տաճարները²: Այանիսի susi տաճարի արձանագրությունը նորից հաստատում է այդ կարծիքը՝ այդտեղ Ռուսա II արքան ասում է, որ ինքը «կառուցեց այս susi տաճարը», քիչ հետո՝ «ես կառուցեցի այս Խալդիի դարպասը», իսկ արձանագրության վերջում անիծվում է «նա, ով կքանդի այս Խալդիի դարպասի արձանագրությունը», որտեղից բխում է, որ «Խալդիի դարպաս» են կոչվել ոչ միայն ժայռափոր «դռների» տեսքով սրբատեղիները, այլև հենց susi տաճարները³:

Խալդին սկսում է հիշվել Իշպուլինի արքայի արձանագրություններում, որի քաղաքական կամքով էլ, հավանաբար, ներդրվել և պետության գերագույն աստծու կարգավիճակ է ստացել նրա պաշտամունքը⁴: Ուրարտական արքաները «դարպասներ» են ձոնել միայն Խալդիին⁵: Պետության կերտման գործում էական է եղել Խալդիի պաշտամունքի ներդրումը լեռնաշխարհի գրավյալ տարածքներում,

¹ Այս տեսակետն առաջարկել է Պ.Կալմայերը մի շարք աշխատություններում, տե՛ս *P. Calmeyer, Zur Genese altiranischer Motive, II. Der leere Wagen. Archologische Mitteilungen aus Iran. 7, 1974, S. 54-59*, նույնի՝ *Some remarks on Iconography. Urartu: a Metallworking Center in the First Millennium B.C.E. Tel Aviv. 1991, p. 313, 315*, տե՛ս և *M. Salvini, Le panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état. Studi epigrafici e linguistici sul Vicino oriente antico 6, 1989, p. 86*. հմմտ. *J. Dèl օր áéááð*, նշվ. աշխ., 109:

² *Ā.Ā.Ī áééééóáééé. Āī ī ōī nū nī ōéáéúf ī -yēī ī ī e-ānēī é ēñōī ðéé Ōðáðōó. Āāñōī éé áðááí áé ēñōī ðéé*, 1951, N 4, n. 32-33, i ðēī á÷. 3, *Ս. Հնայակյան*, նշվ. աշխ., էջ 67-69:

³ *M. Salvini, The Inscriptions of Ayanis (Rusahinili Eiduri-kai). - Ayanis I. Ten Years Excavations at Rusahinili Eiduri-kai. Roma, 2001, p. 260-261, n. 8, 14.*

⁴ *M. Salvini, La formation de l'état urartéen. Hethitica 8, 1987, p. 405*. նույնի՝ *Le panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état*, p. 83, 85. նույնի՝ *Geschichte und Kultur der Urartäer*, 1995, S. 39, 184.

⁵ *Ս. Հնայակյան*, նշվ. աշխ., էջ 67:

որով Ուրարտուն տարբերվել է մնացած բոլոր հինարևելյան կայսրություններից¹: Այդ պաշտամունքը, որը Գ.Ղափանցյանի կողմից բնորոշվել է որպես «խալդամոլություն»², որոշ առումներով համադրելի է նույնիսկ միաստվածության հետ: Բոլոր կամ համարյա բոլոր կրոնական արարողությունները կատարվել են խալդիի տաճարներում³: Ըստ այդմ, Ուրարտուն «տաճար» հասկացությունը կարող էր պատկերացվել որպես «խալդիի տաճար»:

Հայոց մեջ հեթանոսական տաճարները և զոհարանները կոչվում են *մեհեան* կամ *բազին*: Սրանցից առաջինը ծագում է Միհր դիցանվան մի ձևափոխված տարբերակից⁴, իսկ երկրորդը՝ *baga-*ից, որն, ինչպես ասվեց, նույնպես կապվել է Միթրա/Միհրի հետ⁵ (Հայաստանում էլ Միհրի տաճարը գտնվում էր Բագայառիճ գյուղում): Ակնհայտ է, որ այդ անվանումները սկզբնապես պիտի վերաբերեին Միհրի և հետո նոր միայն մյուս աստվածների տաճարներին, այսինքն՝ ամեն մի տաճար համադրվել է հատկապես Միհրի տաճարի հետ: Բայց Իրանի և Հայաստանի գերագույն աստվածները Ահուրա Մազդան և Արամազդն էին և ոչ Միհրը: Ինչո՞ւ պիտի խալդին համադրվեր Միհրի և ոչ Արամազդի հետ:

Մի շարք հանգամանքներ ցույց են տալիս Աքեմենյան առաջին արքաներ Դարեհի և Քսերքսեսի հետաքրքրությունը Վանա ժայռի ուրարտական մոնումենտալ կառույցների նկատմամբ: Դրանք տպավորել են Դարեհին ու Քսերքսեսին և, հավանաբար, օրինակ հանդիսացել Պերսեպոլիսի ժայռափոր դամբարանների համար⁶: Արդեն Դարեհ I-ը ցանկացել է արձանագրություն թողնել Վանա ժայռի վրա, բայց չի հասցրել: Այդ մասին է պատմում հոր ցանկությունն իրագործած Քսերքսես I-ը (մ.թ.ա. 486-465)⁷:

¹ E. I. *Auyei i a. Aëððāī ī ðeī ī ðāī eý ā ðāeðāāāeī è*, n. 58. նույնի՝ E āī ī ðī nō ī ñeī āī èā ðāēāè, n. 190.

² Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 114:

³ Ս. Հմայակյան, նշվ. աշխ., էջ 34, նույնի՝ Ուրարտական խալդե և Արուբանե աստվածների մասին, ՊԲՀ, 1982, N 2, էջ 128:

⁴ Տե՛ս, օրինակ, Դ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Երևան, 1977, էջ 296, Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 534. անհամաձայնություն կա միայն բառի վերջածանցի հայկական թե՛ իրանական լինելու վերաբերյալ:

⁵ Eir, V. 3, p. 405.

⁶ M. Salvini, *Geschichte und Kultur der Urartäer*, 1995, S. 150-151, հարցի գրականությամբ:

⁷ R. G. Kent, *Old Persian Grammar, Texts, Lexicon*, New Haven. 1953:152-153. տե՛ս և Ս. Մովսիսյան, Օտարների կողմից նախամաշտոցյան դարաշրջանում թողնված գրավոր հուշարձանները և դրանց պատմական նշանակությունը. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXI. Երևան, 2002, էջ 249-250:

Ինչպես ասվեց, Խալդիի կինը հիշվում է նաև Bagmaštu կամ Bagbartu անունով, որի հիման վրա վաղուց ի վեր կարծիք է հայտնվել, թե Խալդիի պաշտամունքի կենտրոնում արդեն այդ ժամանակից եղել է իրանական բնակչություն: Այսպիսով, Խալդի-Միթրա նույնացումը կարող էր տեղի ունենալ մինչև Ուրարտուի անկումը, արդեն Արդինի/Մուծաժիրում: Առաջին Աքեմենյաններն իրենց արձանագրություններում հիշում են միայն Ահուրամազդային: Միթրան սկսում է հիշվել, այսինքն՝ պաշտոնականացվում է միայն Արտաքսերքսես II-ի օրոք (մ.թ.ա. 404-359):

Խալդիի կերպարի էվոլյուցիան և սինկրետացումը կարելի է պատկերացնել այսպես: Հայաստանում նա նույնացվել է Արա Գեղեցիկի, իսկ Հայկական լեռնաշխարհի հարավի հնդիրանական բնակչության մեջ՝ Միթրայի հետ: Առաջին Աքեմենյանների օրոք նրա որոշ հատկանիշներ յուրացրել է Ահուրամազդան: Միթրայի պաշտոնականացումից հետո, իրանական ազդեցության դարաշրջանում, Արա Գեղեցիկը ևս նույնացվում է Միթրա-Միհրին: Այստեղ կարևոր դեր պիտի կատարեին Խալդիի, Արայի ու Միհրի ընդհանուր հատկանիշները, հատկապես՝ նրանց կապը կրակի հետ¹: Խալդին անհետանում և մոռացվում է, իսկ Արան և մյուս բնիկ հայկական աստվածները, իրենց տեղը զիջելով իրանականներին, անցնում են ավելի ցածր՝ վիպական հերոսների մակարդակ:

Ուրարտուում ամեն մի տաճար կարող էր կոչվել «դարպաս/դուռ», իսկ դրանք նվիրվում էին համարյա բացառապես Խալդիին: Խալդիին հետագայում փոխարինել է Միհրը, որի հետևանքով էլ ունենք *մեհեան* և *բազին* «հեթանոսական աստծու տաճար» տերմինները: Պահպանվել է միայն մեկ «Խալդիի դարպասի» «միհրականացած» ժառանգը՝ «Միերի դուռը»:

Իրանում, իսլամական ժամանակներից, հայտնի է զրադաշտական սրբատեղիների dar-i Mihr «Միհրի դուռ» անվանումը: Այն ևս պիտի ծագեր, վերջին հաշվով, «Խալդիի դարպասից»:

ներ). իրանականը հանդես է գալիս Դարեհ I-ի Համադանի արձանագրության արքադական տարբերակում, տես *I. A. Ašišāi āšā. Ešāi īdē īāšānō Ašāi āī ēāāō. I.*, 1963, c. 242: Աքեմենյան արձանագրություններում այլուրեք ասվում է, որ Ահուրամազդան մեծ է այլ աստվածներից:

¹ Խալդի-Միհր նույնացման նախադրյալների վերաբերյալ տես *Ā.Ā.Ī āōđī nīf. Ađi yī nēēē ī oāđ, čai āāī ūē ī eōđā e ođāōnēēē Oāēāe:*

ԷՐԵՐՈՒՆԻ ԴԻՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՍԱՆ ՀՈՒՐՁ

Էրեբունի անրոց-քաղաքը կառուցվել է Արգիշթի I-ի կողմից, Etiuni կամ Etiuhi ընդհանուր անունով կոչվող նվաճված երկրների կոնֆեդերացիայի կենտրոնական 'Aza կամ 'Aša (= Waca) երկրում: Etiuni-ն հիմնականում համապատասխանում է հետագա Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգին, 'Aza-ն՝ Այրարատի սրտի՝ Արարատյան դաշտի Արմավիրից Երևան ընկած տարածքներին: Այրարատը եղել է Մեծ Հայքի քաղաքական, կրոնական և մշակութային կենտրոնը ամենավաղ ժամանակներից: Հայոց համարյա բոլոր մայրաքաղաքները՝ Արմավիրից մինչև Երևան, գտնվել են Արարատյան դաշտում:

Մեզ հասած ուրարտական աղբյուրներում Էրեբունի անունն ավանդված է 12 անգամ, երկու ձևով՝ Erbuni (10 անգամ) և Erebuni (2 անգամ): հնարավոր է ընթերցել և Ir(e)b/puni: Erebuni-ն, որն ավելի քիչ հանդիպող ձևն է, ավելի է հիշեցնում Երևանը և ընդհանուր կիրառություն ունի:

Ուրարտական սեպագրում b-ով հաղորդվել են նաև v-ն և w-ն, u-ով՝ նաև o-ն¹: Ուրարտերենում բառավերջի ձայնավորը հնչել է թույլ, որպես օ (ը): Նման պատկեր է եղել և հայերենում, որտեղ բառավերջի ձայնավորն, ի վերջո, անհետացել է: Ըստ այդմ, Erebuni-ն, առանց վերջին ձայնավորի, կարող է վերականգնվել որպես Ervun-, Ervon-, Erevun- կամ Erevon-, ընդհանրացված ձևով՝ Er(e)vu/on- (v-ի փոխարեն կարող է պատկերացվել նաև w): Մյուս կողմից՝ ni-ն ուրարտ. ուղղական հոլովի վերջավորությունն է, և անվան հիմքը կարող էր լինել Er(e)vu/o-: Երկրորդ e-ի ոչ պարտադիր լինելը կարող է ակնարկել նրա թույլ արտասանությունը:

Երևան անվանումը հայկական համատեքստում միանգամայն թափանցիկ կառուցվածք ունի: Հնում *երևան* (*յերևան*, *յերևանի* տարբերակներով) նշանակել է՝ «երևումն և երևելի. յայտ. յայտնի»: *երևան գալ*, *երևան հանել* «ի յայտ գալ, երևիլ, յայտնել»²: Արդի հայերենում արխաիզն է, որը կիրառվում է որպես հարադրությունների բաղադրիչ՝ *երևան բերել*, *երևան գալ*, *երևան հանել* արտա-

¹ Հայ-ուրարտական բառային և անվանաբանական զուգահեռություններում այս համապատասխանությունների վերաբերյալ տես *Գ.Ջահուկյան*, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 430-431:

² Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Ա., Վենետիկ, 1836 (= Երևան, 1979), էջ 678:

հայտություններում¹: Դերջանից հայտնի է Երևանս գյուղը², ակն-հայտորեն, նույնական Երևանին, հոգնակի հայցական հոլովածևով, այսինքն՝ այդ բառի տեղանվանական կիրառությունը միակը չէ: *Երեւ-* արմատը բնիկ հայկական է³, որը հանդես է գալիս նաև այլ հայկական տեղանուններում՝ Երեւեալ, Երեւար: Այսպիսով, Երևան տեղանունը միանգամայն բնական կերպով պիտի կապվեր համահունչ բառին: Չնարավոր է պատկերացնել նաև *Երի + աւան* տիպի մի բարդություն:

Բայց հայերենում այսքան թափանցիկ Երևանը կարող էր լինել նաև մի հին, համահունչ անվան վերաիմաստավորումը: Ժամանակին Մ.Նիկոլյսկին կարծիք է հայտնել Երևանի՝ ուրարտական դարաշրջանի Eriaini երկրանունից ծագելու վերաբերյալ, որը հետաքրքիր է միայն գիտության պատմության տեսակետից⁴ (սկզբունքորեն հնարավոր է Երևանը կապել այդ տեղանվան հիմքին՝ Eri(a) + *աւան*, բայց այդ երկիրը գտնվել է Երևանից շատ հեռու՝ Սևանի արևելյան ափին. նույնը կարելի է ասել և Շիրակի Eriahi երկրանվան վերաբերյալ): Երբ հայտնի դարձավ, որ Երեբունին գտնվել է Երևանի շրջանում, հավանական սկսեց համարվել Երևանի ծագումն Երեբունիից: Առաջինն այդ մասին գրել է Մ.Իսրայելյանը⁵: Շուտով Երևանի Երեբունիից ծագելու տեսակետը դառնում է տիրապետող առաջատար ուրարտագետների շրջանում⁶: Չետագայում Մ.Իսրայելյանն առաջարկել է Երեբունիի առավել տարածում ստացած ստուգաբանությունը՝ ուրարտ. *irbu-* «հափշտակել, առևանգել» և նման իմաստներով բառից, որպես

¹ Է. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. Ա., Երևան, 1976, էջ 342:

² Թ. Խ. Չակոբյան, Մ. Տ. Սելիք-Բախշյան, Չ. Խ. Բարսեղյան, Չայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, 1986-2001, հ. 2, էջ 231:

³ Չնդեվրոպական *prep- (*Չ. Ածարյան*, Չայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Երևան, 1973, էջ 49), կամ *k^wrep-, ըստ որոշ նոր բառարանների (*Չ. Մարտիրոսյանի* անձնական հաղորդման համաձայն):

⁴ Դ. Ա. Ի. Երեբունեե. Էբբի Ի Ի աձաճի նա Ի աձի Ենե Չաեաաեաչւյ. Ի աձաձեաեւ Ի Ի աձաձի - Եի աե Էաաեաչա, Վ. Ի ., 1896, թ. 97.

⁵ Մ. Իսրայելյան, Ուրարտական երկու նոր արձանագրություն. Տեղեկագիր (հասարակական գիտություններ), 1951, N8, էջ 92, ծան. 2:

⁶ F. König, Die Gründung der Stadt Erivan (ca 785 V.C.), Չանդէս անսորեայ, 1954, N7-8, S. 291 ff., Է. Դ. Այյբի Ի Ի ա (Ճաձաի ճեյ Ի ա Եի Եաձ) Ա. Ա. Դ. աեեեթթաեեե. Աձաաի ա-աի թձի - Ի Ի ա ձաձեաեւ Ի Ի Ենձի ձեե Ի աձի աի ա Չաեաաեաչւյ, Ի, Ի աեձե-Օձաձձ. Աաձի Եե աձաաի աե Ենձի ձեե (աաեաա - ԱԱԷ), 1956, N2, թ. 62. Ա. Ա. Դ. Եի Օձի աիեեե, Աաի թեի ա ձաձիձաի (Օձաձձձ). Ի ., 1959, թ. 31. Ն. Չարությունյան, Երևանի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջը, ՊԲՉ, 1959, N2-3, էջ 78 հտն. հարցի պատմությամբ:

«գրավում, նվաճում, հաղթանակ»¹ (եղել են Երեբունիի և Երևանի ստուգաբանության նաև այլ փորձեր)²:

Er(e)vu/o-n-ից Երևան ուղղագիծ անցումը դժվար է պատկերացնել, և առաջարկվել են տարբեր հնարավոր զարգացումներ: Ըստ Ի.Ղյակոնովի, սեպագիր Er(e)bu-ի իրական հնչողությունը պիտի լիներ *Ervu- կամ Er^vvu-, որից և Erev(u) + *աւան* > Երևան: Հավանական է համարվում նաև, որ հին Er(e)vu/on-ը ձևափոխվել և «ժողովրդական ստուգաբանությամբ» վերափոխատավորվել է - *աւան* վերջավորությամբ տեղանունների կամ *երևան* բառի ազդեցությամբ³:

Սեպագիր Erebuni-ն կարելի է փորձել համաձայնեցնել *երևան* բառի արմատին կամ ստուգաբանել այլ հնդեվրոպական հիմքերի հայկական հնարավոր արտացոլումների միջոցով (օրինակ, *erebh-, *rebh- ևն), բայց այդպիսի վերացական ստուգաբանությունների արժեքը մեծ չէ: Անվանը որևէ իմաստ վերագրելու համար անհրաժեշտ են կողմնակի տվյալներ, որոնք, այս դեպքում, կարող են տալ Երեբունի բլրի ժամանակակից անվանումները: Այն կոչվում է Արինբերդ (*արյուն* բառի բարբառային ձևից), որից է ծագում, կարծում են, նրա թուրքերեն Ղանլիթափա «Արյունոտ բլուր» անվանաձևը⁴: Հայերեն և թուրքերեն անվանումների համապատասխանությունը միայն մոտավոր է, որը ցույց է տալիս նրանց հին, ժողովրդական ծագումը: Բլրից 1,5կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք է գտնվել Ղանլիթափա գյուղը, որի տարածքը մտնում է

¹ *Մ.Խորայելյան*, Երեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Երևան, 1971, էջ 12 հտմ.:

² Այսպես, Հ.Կարագյոզյանը Երեբունիի վերջին մասը ստուգաբանում է ըստ որոշ քրակյան տեղանունների -βον վերջավորության, առաջին մասը կապում է հայերեն *երևանի* բառի արմատին և այդ հիբրիդն անվանում «հնդեվրոպական-հայկական», տես *Մ.Մ.Քաթաբեցյան*, *Օժաթեթուն* *í a þái -çai áää* *Áðí yí ñeí áí í áái ðuy*, Պատմաբանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1988, N1, էջ 70-72: Դ.Սարգսյանը Երեբունին հանգեցնում է խուռաուրարտական euri արմատին, իբր դրափոխությամբ (*Դ.Սարգսյան*, Երեբունի անվան մեկնաբանման հարցի շուրջ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1990, N8, էջ 53-56): Սեկ այլ հույժ վարկածային ստուգաբանություն (խուռ. ենթադրյալ *eribu- «արծիվ») տես *V.V.Ivanov*, *Comparative Notes on Hurro-Urartian, Northern Caucasian and Indo-European*. UCLA Indo-European Studies. Vol.1. Los-Angeles, 1999 (http://www.humnet.ucla.edu/pies/pdfs/IESV/1/VV1_Horse.pdf), n. 314: Ջ.Ռասելը, որի աշխատություններում ամեն հայկական երևույթ հանգեցվում է ինչ-որ իրանական ակունքների, առանց որևէ հիմնավորման մերժում է Երեբունիի կապը Երևանի հետ և վերջինս հանգեցնում իրանական revand «առատ, մեծաշուք» բառին (*Ջ.Ռասել*, Առաքելական աստուածաբանություն. Հայաստանը և քրիստոնյա արևելքը, Երևան, 2000, էջ 45-46):

³ *Ն. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 80, ծան. 8, *Գ.Ջահուկյան*, նշվ. աշխ., էջ 415:

⁴ *Թ.Խ. Հակոբյան*, *Ս.Տ. Մելիք-Քախչյան*, *Հ.Խ. Բարսեղյան*, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 443:

Երևանի շրջագծի մեջ¹: Ըստ այդմ, հնարավոր է կապ ենթադրել Էրեբունի անվան և «արյուն» կամ «արնագույն» իմաստների միջև:

Արյուն բառը ծագում է հնդեվրոպական *esH₂- արմատից, - *իւն* < *iōn- ածանցով²: Տեսականորեն հնարավոր է, որ erebuni-ն լիներ ariwō-ի հնագույն հայերեն վիճակի ուրարտական ընկալման սեպագիր արտացոլումը (ուրարտերեն-հայերեն համընկումներում կան e/a համապատասխանության այլ դեպքեր, չ-ն կարող է հաղորդվել b-ով, ուրարտերենում՝ e-ն և i-ն, իսկ հայերենում՝ *իւ* և *ել* երկբարբառները հերթագայում են):

Հնարավոր է նաև մեկ այլ մեկնաբանություն: Հայերեն *երելի* «բույսերի ժանգ հիվանդությունը» բառն, ըստ Գ.Ջահուկյանի, ծագում է հնդեվրոպական *erebh- «մուգ գույն, մուգ կարմիր, դարչնագույն» արմատից³: Կարելի է կարծել, որ հենց հնագույն հայերեն **երել*- «կարմրավուն» իմաստն է ընկած Էրեբունիի հիմքում (Էրեբունի բլուրն, իրոք, կարմրավուն է):

Եթե այդպես է, ապա տեղանունը կարող էր տարածվել, երկու էտապով, դեպի հյուսիս-արևմուտք. առաջին հանգրվանը վերանվանվել է թուրքերեն մոտավոր թարգմանությամբ, իսկ ավելի մեծ ու նշանավոր երկրորդը՝ պահպանել հին անունը:

Այս ստուգաբանությունները միանգամայն հավանական են: Եթե Էրեբունու հայերեն ստուգաբանությունը ճիշտ է, ապա այն կառուցվել է հայախոս երկրամասում, հայերեն անուն կրող բլրի վրա, կամ հայերեն անունը դրել են քաղաքը կառուցողը կամ այլ երկրամասերից բերված նոր բնակիչները:

Մյուս կողմից՝ հնարավոր է, որ այլալեզու մի անվանում է վերահիմաստավորվել հայերեն հիշյալ հիմքերով: Բերված հնարավորությունները թողնելով ուժի մեջ՝ մենք այստեղ կառաջադրենք և կքննարկենք Էրեբունիի մի ուրիշ ստուգաբանություն:

Էրեբունիի կառուցման վերաբերյալ արձանագրություններում Արգիշթի I-ը նշում է, որ այստեղ նա բնակեցրել է 6600 «ռազմական մարդկանց» Խաթե և Ծուփանի երկրներից⁴: Ծուփանին հետագա հայոց Ծոփքն է, իսկ Խաթեն կապված է խեթական, ծագումով՝ նախախեթական (խաթական) Hatti-ի հետ: Ուրարտական աղբյուրներում այդ տերմինով, որպես հիշողություն խեթական կործանված

¹ Նույն տեղում, հ. 3, էջ 515:

² Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., հ.1, Երևան, 1973, էջ 316-317, Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 166:

³ Գ.Ջահուկյան, Ստուգաբանություններ, ՊԲՀ, 1991, N2, էջ 38:

⁴ *Í. Á. Adóǰı yí. Êi ði óñ óðaððñeéd eééí í í áðacı úó í ááí eñáe. Áðáaí, 2001 (այսուհետև՝ ԷՕԷÍ), ԷՕԷÍ 173 II₃₆₋₃₇; 174 A2₂₁₋₂₂.*

կայսրության, կոչվել է Ծովքից արևմուտք, Եփրատի և Արածանու միախառնման շրջանից հարավ և հարավ-արևմուտք գտնվող երկրամասը՝ Մելիտեան, ներկայիս Մալաթիայի շրջանը¹: Այս 6600 ռազմիկները պետք է լինեին նախորդ տարվա արշավանքի ընթացքում Մելիտեա-Մալաթիայում գերվածների թվից²: Գերիները հաշվվում էին 2539 պատանի, 8698 տղամարդ և 18047 կին, և հնարավոր է, որ Էրեբունիում վերաբնակեցվել են ոչ միայն «ռազմական մարդիկ», այլ նաև նրանց ընտանիքները³:

Ուսումնասիրողները հայերի սկզբնական օրրանը սովորաբար տեղայնացնում են Եփրատի վերին հոսանքների շրջանում, և Խաթե ու Ծուփանի երկրների վերաբնակիչների մեջ զայթակղիչ է թվացել տեսնել հենց հայերի նախնիներին, այսինքն՝ հայերենի այն ժամանակների տարբերակով՝ «վաղ հնագույն հայերենով» խոսողներին⁴: Ըստ Ի.Դյակոնովի, այդ շրջանների բնակչությունը խառը վաղնջահայ-լուվա-խուռիական էր, որն օգտվում էր հայերենից՝ որպես երկրորդ լեզու, կամ նույնիսկ՝ միակ լեզու⁵: Գ.Սարգսյանը, զարգացնելով այդ թեզը, գտնում է, որ Էրեբունի անվանումը, որը համոզիչ ստուգաբանություն չունի, կարող էր լինել այդ վերաբնակիչների լեզվով, թերևս՝ հայկական: Հնարավոր է, նաև որ այդ վերաբնակիչների աստվածն է եղել Էրեբունիում հիշատակվող Iarša-ն, որը, Iarša ձևով, հանդես է գալիս նաև Էրեբունիի հիմնադրումից շուրջ հարյուր տարի անց, հարևան Թեյշեբայիցի մի արձանագրության մեջ (այս դիցանունն այլուրեք չի հիշվում Ուրարտուի աստվածների շարքում): Այսպիսով, հնարավոր է, որ այս վերաբնակիչները Արարատյան դաշտում հայալեզու բնակչության մի կղզյակ էին առաջացրել, որը գնալով մեծանում էր⁶:

Այս բոլորը միայն վարկածներ են: Հայերենի կրողներին տեղայնացնելու համար անհրաժեշտ են լեզվական կռվաններ: Ուրարտական դարաշրջանի անվանաբանության մեջ հայկական շերտը չի կարող կենտրոնացած համարվել միայն Ծովքի և, առա-

¹ *Ի.Ա. Ածծծրյի*. Օրիւնի եւ ես Օծծծո. Ածծծր, 1985, թ. 226-227.

² *Ա.Ա. Էբեբեթեթե*. Է աիւնոն ի Օծծծի-ՕՕՐՏՏՏՏ ի ձծծծծծ ՕՕՐՏՏՏՏ. ԱՅԷ, 1958, N2, թ. 41-42, *Ա.Ա. Էրծծրիեթե*. Աշխ., էջ 159, *Է.Ի. Այյերիւն*. Ի ձծծծծծ ձեյ՝ ած յի նեի աի ի ածի ա. Ածծծր, 1968, թ. 233, ի ձեւ. 111.

³ Նույն տեղում, էջ 46:

⁴ Հայերենի շրջանաբաժանման վերաբերյալ տես *Գ.Ջահուկյան*, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 25:

⁵ *Է.Ի. Այյերիւն*. Ի ձծծծծծ ձեյ..., թ. 233.

⁶ *Գ.Սարգսյան*, Ուրարտական տեղությունը և հայերը. Ուրարտու-Հայաստան, Երևան, 1988, էջ 117-118:

ներին համարել այն հայկական նախնական բջիջը, որի հիմքի վրա պետք է աճեր ու զարգանար Արարատյան դաշտի՝ Մեծ Հայքի այդ քաղաքական, մշակութային և կրոնական կենտրոնի հայ բնակչությունը (ըստ Գ.Մելիքիչվիլու, թեև հավանական է, որ ռազմագերիները վերաբնակեցված լինեին իրենց ընտանիքներով, բայց և այնպես, Երեբունիի հիմնական կորիզը պետք է կազմեին ուրարտական ռազմիկները)¹: Նույնիսկ Ի.Դյակոնովի տեսակետի համաձայն, Երեբունիի վերաբնակիչների մեջ կարող էին նշանակալի թիվ կազմել լուվերենի կրողները: Ավելին, նրանք կարող էին լինել եթե ոչ լուվերենի՝ որպես խոսակցական լեզվի, ապա անատոլիական անվանաբանության կրողներ (հմմտ. հետագայում հայերի կողմից ստեղծված իրանական և թուրքական տեղանունները):

Անատոլիական համատեքստում Erebuni-Երևանը համադրելի է խեթ. arawa- «ազատ (ինչ որ բանից)», arawahh- «ազատել, ազատ դարձնել», arawes- «ազատ դառնալ», arawanni- «ազատ»՝ հակադրված անազատին²: Հայտնի է Arauwanna (տարբերակներ՝ Arawanna, Arawonna) քաղաքը Պափլագոնիայի մոտ, որի անունը մեկնաբանվում է որպես «Ազատ քաղաք»՝ Villefranche, Fribourg³: Arawa- «ազատ, ազատ(վ)ել» արմատը համաանատոլիական է: Այն ի հայտ է գալիս նաև Արևմտյան Փոքր Ասիայի ուշ անատոլիական լեզուներից լիկիերեն մի տեքստում (նույն arawa- ձևով): Բայց Լիկիայից հայտնի է նույն հիմքի մեկ այլ տարբերակ՝ Ἐρεῦα քաղաքանունը, որն ավելի մոտ է Երեբունիին և համարյա նույնական Երևանին: Ստեփանոս Բյուզանդացու մոտ այն մեկնաբանվում է որպես Ἐλευθέρα «ազատ, անկախ» (սրա հունական զուգահեռն է, այսպիսով, Ἐλευθεραί քաղաքն Ատտիկայում. հմմտ. և ռուս. Нѣі аі - аа «Ազատ /հողագործների բնակավայր/», հայ. Ազատ քաղաք, տե՛ս ստորև): Լիկիերենը մերձավոր է լուվերենին, որտեղ ևս, լիկիերենի հիման վրա, վերականգնվում է *arawa- ձևը⁴:

Անատոլիական arawa-ն կազմված է ara արմատով և wa ածանցով: Խեթ. āra- նշանակում է «ճիշտ, հարմար, շիտակ», սկզբնապես՝ «համապատասխան ներխմբային կարգին, հասարակայնորեն ընդունելի, սոցիալական կարգին համաձայն», և «յու-

¹ *Ā.Ā. ǀ áēēēēōāēēē.* նշվ. աշխ., էջ 45-46:

² Այս բառերի վերաբերյալ տե՛ս *J.Puhvel*, Hittite Etymological Dictionary: Trends in Linguistics. V. 1-2, Berlin, New York, 1984, p. 119:

³ *E.Laroche*, Hittite arawa- "libre." Hommage à George Dumézil. Bruxelles, 1960, p.124.

⁴ Նույն տեղում, էջ 125, *J.Puhvel*, նշվ. աշխ., էջ 120, տե՛ս և *Ā.Ā. Ēāāī ī ā. ǀ ǀ ēōī - ǀ ǀ yōē:āñēēō ǀ nī ǀ āāō ēāōūñēēō āāēī .* *Āāēōī -ñēāāyī nēēā ēññēāāī āāī ēy*, 1984. ǀ ., 1986, n. 13:

րային, ընկեր, տեր»։ arawa-՝ «ara-ի հատկանիշներ ունեցող», «պարտականություններից (օրենքով) ազատված, ազատ»։ Բնութագրական է natta āra «ոչ շիտակ, ոչ ճիշտ, անօրինական» ժխտական բանաձևը՝ կիրառված «ոչ խեթական», բարբարոսական կենսակերպի վերաբերյալ¹։

Քննությունը ցույց է տալիս, որ խեթ. arawa-ն վերաբերում է պարտադրված աշխատանքներից և հարկերից ազատվելուն։ Խեթական հասարակությունը կարգավորվում էր ֆեոդալական տիպի կանոններով, ուր վասալը կամ պետք է ծառայեր սյուզերենին, կամ հարկ վճարեր։ Դրանցից ազատունը հենց հաղորդվել է arawa- տերմինով։ Ազատ քաղաքի անատոլիական հասկացությունը համապատասխանում է խեթական օրենքներին, որոնցում հարկերից ազատները (arawas) ապրել են որոշակի քաղաքներում²։ Միևնույն պատկերացումների մի դրսևորումն է, թերևս, այդ օրենքների մի կետը (§ 54), ըստ որի՝ *մանդա* ռազմիկները, *սալա* ռազմիկները, Տամալկի, Խատրա, Ցալպա, Տեսիսինիա, Խեմուվա քաղաքների ռազմիկները և մի քանի այլ կատեգորիաների մարդիկ ժամանակին որոշ ծառայություններ ու պարիակներ չեն կատարել³։

Այս քաղաքները գտնվել են խեթական տերության արևելքում, որը, մի տեսակետի համաձայն, վկայություն է խեթերի՝ արևելքից արևմուտք հին տեղաշարժի մասին⁴։ Ա.Քոսյանը մասնավոր զրույցի ընթացքում ուշադրություն հրավիրեց այն հանգամանքի վրա, որ այս քաղաքները գտնվել են տերության ծայրամասային շրջաններում, այսինքն՝ թերևս «սահմանապահ» գործառույթներ են ունեցել, որը և կարող է բացատրել նրանց՝ այդ պարիակներից ազատված լինելը։ Ընդ որում, Խատրան գտնվել է

¹ E.Laroche, նշվ. աշխ., էջ 126-128, տե՛ս և J.Puhvel, Analecta Indoeuropeae. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 35. Innsbruck, 1981, p. 323-324, նույնի՝ Hittite Etymological Dictionary, 1-2, p. 116-121, *Ā.Ā.Ēāāīīā*. նշվ. աշխ., էջ 13:

² *Ā.Ā.Ēāāīīā*. նշվ. աշխ., էջ 13:

³ *Ödāñōī ī ādēy ī ī ēñōī ðēē Āđāāī āāī Āī ñōī ēā. I* ., 1980, n. 278.

⁴ F.Sommer, Hethiter und hethitisch. Stuttgart, 1947, S. 5-8, *Ā.Ā.Ēāāīīā. Āī āōī - ēēēñēēā yçūēē. Āđāāī ēā yçūēē I āēī ē Açēē. I* ., 1980, n. 131-132, հմնտ. G.Steiner, The Immigration of the First Indo-Europeans into Anatolia Reconsidered. Journal of Indo-European Studies, 1990, N1-2, p. 190-191:

ara-wa- «յուրային») իմաստով: Սա կարող է հաշտեցնել էրեբունիի անատոլիական և ուրարտական ստուգաբանությունները¹:

Պատմության պարադոքսալ երևույթներից է այն հանգամանքը, որ հայոց և՛ առաջին, և՛ վերջին մայրաքաղաքները՝ Արմավիրը (ուրարտ. Արգիշթիխիլի) և Երևանը, հիմնվել են ուրարտական նույն արքայի՝ Արգիշթի I-ի կողմից, Արարատյան դաշտում: Ամեն ինչ վերադառնում է «ի շրջանս յուր»: Յետաքրքիր է, որ նրանցից առաջինը հիմնվել է վերջինից վեց տարի անց (մ.թ.ա. 776թ.), ապա՝ կորցրել իր հին անունը, իսկ վերջինը պահպանել է: Ընդ որում, Արմավիրը, ինչպես և Երևանը, լավագույնս կարող է ստուգաբանվել անատոլիական լեզուների տվյալներով:

Յին *Armawira-ի (հմմտ. *Արմաիր*, սեռ. *Արմաիրայ* և հուն. Ἄρμαουρία, Ἄρμαούρα ձևերը) առաջին մասի համար հմմտ. Arma- «լուսին, լուսնաստված», հայտնի խեթերենում, լուվերենում, հիեթրոգլիֆային լուվերենում, լիկիերենում ու լիդիերենում²: Երկրորդ մասը համադրելի է խեթ. *pir*, լիդ. *bira*, ապա և լուվ. *parna-*, լիկ. **prona-* «տուն», կրոնական ոլորտում՝ «աստծու տուն, տաճար» բառերին³ (հայ ձևը մոտ է խեթականին և, առավել ևս, լիդիականին. *b/p > w* արտասանությունը բնորոշ է հին արևելափոքրասիական լեզուներին, այդ թվում՝ ուրարտերենին ու հայերենին, իսկ անատոլիականներից՝ նորից լիդիերենին)⁴: Ըստ ավանդության (Խորենացի, Ա.ժբ. Սեբեոս, Ա), Արմավիրը, որպես իր «տուն բնակութեան», հիմնվել է Յայկի թոռ Արամայիս/Արմայիսը: Այս անունը նույնպես զուգահեռ ունի Արևմտյան Փոքր Ասիայում, հմմտ. լիկիական *Armais* անձնանունը (լուսնաստծու անունից)⁵: Յատկանշական է, որ լուսնաստվածը հայոց հին ավանդություն հիշվում է հենց Արմավիրի առնչությամբ՝ հայոց լեգենդար արքա Վաղարշակը

¹ Ընդհանրապես, ա/ե տատանումը հաճախ է լեզվից լեզու անցումներում, հմմտ., օրինակ, ուրարտ. *eurī* «տեր»-հայ. *ալրիորդ* «տիրոջ դուստր», սեպագիր (ասորեստանյան) *Enzite*-Անձիտ և հուն. Ἄκιλισηνή-Եկեղեաց: Ուրարտական սեպագրում *e-*ն և *i-*ն, ինչպես ասվեց, հերթազայում են:

² Տե՛ս, օրինակ, *J.Puhvel*, *Hittite Etymological Dictionary*, V. 1-2, p. 151-153:

³ *T. I. Eððaaçyí*. *Óðaaééou í a þái -çai áaa* *Adi yí nei ai í aai ðuy*. ՊԲՅ, 1981, N 1, ն. 225. այս բառի վերաբերյալ տե՛ս և *E. A. Áel áel*. *Í í î ï ðñðèèà Áí ñòî ÷ í úò Áaaéaí*. *Ñí Õey*, 1981: 91 նե., *Ó. Á. Áai eððaaçá, Á. Á. Éaaí í á*. *Éí ai áaðí ÷ áeñèèé yçúè è éí ai áaðí ÷ áéou*. *Óaaéèèèè*, 1984, ն. 741, *J. P. Mallory, D. Q. Adams*, *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London, Chicago, 1997, p. 283.

⁴ *Á. Óí éaaé*. *Éaaéèèèéèé yçúè*. *Áðaaí eá yçúèè Ì àeí é Áçèè*. *Ì*, 1980, ն. 319:

⁵ *Գ. Ջահուկյան*, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գրքի անձնանունների լեզվական աղբյուրները, ՊԲՅ, 1981, N 3, էջ 53. նույն անունը հայտնի է և հունա-եգիպտական ավանդություն, որի վերաբերյալ, այս առնչությամբ, տե՛ս *Á. Í aóðí ñyí*. *Adi yí neee yí ÷ ñ e í eoi éi áey*, ն. 83, 108, 196:

«մեհեան շինեալ յԱրմաւիր՝ անդրիս հաստատէ արեգական և լուսնի և իւրոց նախնեացն» (Խորենացի, Բ.ը):

Արմավիրի և Արգիշթիխնիլի տարածքները համընկնում են միայն մասամբ՝ Արմավիրի կենտրոնը գտնվում էր տարածքի արևելյան, իսկ Արգիշթիխնիլին՝ արևմտյան բլուրի վրա, իրարից մի քանի կիլոմետր հեռու: Ընդ որում, Արմավիրի բլրի լանջին բացահայտվում է նախաուրարտական դարաշրջանի մի սրբազան տաճարային համալիր¹: Այն կարող էր նվիրված լինել լուսնաստծուն, և Արմավիրը կարող էր ձևավորվել այդ համալիրի շուրջը: Այսպիսով, կարելի է կարծել, որ անատոլիական լեզվի կրողներ եղել են նաև այստեղ: Գուցե Արգիշթին իր՝ Խաթեից և Ծուփանիից բերած գերիների մնացած մասը բնակեցրել է Արգիշթիխնիլիում: Աղբյուրներից դատելով՝ Արմավիրի բլուրը կառուցապատել է Արգիշթի որդի Սարդուրի II-ը²: Գուցե նրա ժամանակ են Արմավիրի բլուրը բնակեցրել արևմտյան գաղթականներով: Կամ՝ երկրամասում մինչ այդ էլ եղել է անատոլիական բնակչություն: Արմավիր անունը ստուգաբանելի է խեթերենով և լիդիերենով և ոչ լուվերենով, ինչպես կարելի էր սպասել, որը հատուկ քննության նյութ կարող է լինել:

Հայոց ավանդույթում «Ազատ քաղաքի» մի օրինակ է Արշակ II-ի կառուցած Արշակավանը, որտեղ, արքայի հրամանով, ազատ ապրելու իրավունք էր տրվում հանցագործներին, տերերից և հարկերից փախած բոլոր հալածյալներին (Փավստոս, Դ.ժբ., Խորենացի, Գ.իէ):

Հայտնի է և «Ազատ քաղաքի» տեղանվանական կիրառությունը: Այդպես են կոչվել երկու ավերակ քաղաքատեղի Սյունիքում (Սոթք և Գեղարքունիք գավառներում. հմմտ. և Ազատն գյուղատեղին Գողթնում)³: Ընդ որում, այդ քաղաքներն ունեցել են իրենց անունները, և «Ազատ քաղաքը» նրանց ավերակներին տրվող կոչում է միայն: Ըստ Յ.Մանանդյանի, «Ազատ քաղաքը» ոչ թե տեղանուն է, այլ «սոցիալական հատուկ մի տերմին, որով մատնանշվում է վերոհիշյալ վայրերի ազատ լինելը որոշ հարկերից և նրանց քաղաքային արտոնյալ դրությունը»⁴: Հայ միջնադարյան իրականությունը շատ հիմքեր չի տալիս «ազատ քաղաքների» իրավական

¹ *Ē.Ēāḏāi āḏōyī, ĀE.Ōā-āḏōyī, Ā.Ēāi āōyī. Āi ḡḏāḏōñēēē Āḏi āāēḏ.* ՊԲՀ, 2004, N2, էջ 268-274:

² *Ն.Տիրացյան*, Արգիշթիխնիլիի հոգևոր և աշխարհիկ կառույցների շուրջ ըստ սեպագիր արձանագրությունների. Հայկական քաղաքակրթությունը հնագույն ժամանակներից մինչև քրիստոնեության ընդունումը. Գիտաժողով, Երևան, 2000:

³ *Թ.Խ. Հակոբյան, Ս.Տ. Սելիք-Բախշյան, Գ.Խ. Բարսեղյան*, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 38, 42:

⁴ *Յ.Մանանդյան*, Երկեր, հ. Ե., Երևան, 1984, էջ 204:

կարգավիճակ ենթադրելու համար¹: Բայց և՛ լեզենդար Արշակավանը, և՛ ենթադրյալ արտոնյալ «ազատ քաղաքները» կարող են դիտվել որպես հին ավանդույթի արտացոլումներ:

Արարատյան դաշտում հայտնի են երկու կարևոր տեղանուն՝ կազմված Ազատ հիմքով. Ազատ գետը և Ազատն Մասիսը: Խեթ. *arawani*-ն, տղամարդ կամ կին գաղափարագրով, նշանակում է «ազատ», միևնույն ժամանակ՝ «ազնվական»², որով ուղղակի համընկնում է հայ. *ազատ*-ին: Հարց է առաջանում. արդյո՞ք հնարավոր է, որ այս տեղանուններն ինչ-որ կերպ կապված լինեն «ազատ քաղաք» էրեբունի-երևանի հետ:

Երևանը կարող էր ինչ-որ ասոցիացիաներով կապվել Արա դիցանվան հետ (*Արաւան/Երևան): Իսկ *Arawanna*-ն ստուգաբանորեն առնչվում է խեթական *Āra(s)*, *Ara* դիցանվանը: Գ.Ղափանցյանը հայոց Արային նույնացրել է խեթական այդ աստծուն³, որին, հետևելով իր ժամանակի գիտությանը, համարում էր ոչ հնդեվրոպական՝ «ասիանիկ» ծագման բուսական մի կերպար: Արդի գիտությունն այդ դիցանունը միարժեքորեն համարում է հնդեվրոպական, կապված *arawa*-ի *ara*- արմատին՝ որպես խեթական «օրինավոր» կենսածնի մի աստվածացված մարմնավորումը, ընդ որում, ոչ մի հիմք չկա նրան ինչ-որ բուսական կապեր վերագրելու⁴: Ի միջի այլոց, խեթական նշված ձևերն են, որ հիմք են տալիս այդ հիմքի համար համահնդեվրոպական կիրառություն ենթադրել (հմնտ. արիացիներ): Այս դիցանունն, այսպիսով, հնդեվրոպական առասպելաբանության մի կարևոր անկյունաքար է խեթական ավանդույթում:

Եթե հայերը փոխառած լինեին խեթական Արա դիցանունը, ապա այն, վերջին վանկի կանոնավոր անկումից հետո, որը տեղի է ունեցել անատոլիական լեզուների անհետացումից շատ դարեր անց, պետք է մեզ հասած լիներ Ար ձևով: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Արա Գեղեցիկի կերպարն անբաժանելի է խեթ. Արայի և նրան զուգահեռ մյուս հնդեվրոպական կերպարներից, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, ոչ թե փոխառված ձև է, այլ նրանց հայկական համապատասխանությունը⁵: Բայց և չի կարելի բացառել անատոլիական ազդեցությունը հայոց Արայի կերպարի վրա:

¹ Հ. Պետրոսյան, Գառնին IX-XIV դարերում, Երևան, 1988, էջ 11-12, 119-120:

² *E.Laroche*, նշվ. աշխ., էջ 124:

³ Գ. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1944, էջ 78-79:

⁴ *J.Puhvel*, *Analecta Indoeuropeae*, p. 323-324, նույնի՝ *Hittite Etymological Dictionary*, V.1-2, p. 116-121, տե՛ս և *Ö.A. Ààì èðäèèäçä, Á.Á. Êââîîâ*. նշվ. աշխ., էջ 810:

⁵ *Ա. Պետրոսյան*, Արա Գեղեցիկ և սուրբ Սարգիս. Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Երևան, 2001, *Á.Á.î äöðî òÿî. Àðì ÿí òèèé ÿí î ñ e î èÖî èí äèÿ*, n. 90 òè.:

դիին: Դժվար է պատկերացնել, որ Immarši-ի նման մի երկրորդական աստվածությունն նույնացվեր ուրարտական գերագույն աստծու հետ: Պետք է կարծել, որ I(u)arša-ն եղել է մեծ աստված: Խեթալուվիական աստվածների ցանկում I(u)arša ձևին առավել մոտ է թվում լուվական Iarış աստվածը (ավանդված է նաև որպես Iyarriš, Yarriš, ածականի ուղղական հոլովածնով՝ Iarışiš)¹: Վերջինս ռազմի և ժանտախտի մեծ աստված էր, լուվական այն երեք աստվածներից մեկը, որն անցել էր համախեթական դիցարան²: Iarša-ն կարող էր լինել Iarış-ի արտասանական մի տարբերակի ուրարտերեն հաղորդումը (Iarriš- > Iwariš- > Iwarša / Iarša, որտեղ w-ն արտասանվում է հագագից խուսափելու համար, անշեշտ i-ն ընկել է, իսկ վերջին a-ն կարող է բացատրվել ուրարտական նմանատիպ դիցանունների ազդեցությամբ, հմմտ. Թեյշեբա, Բաբա, Կուերա, Ադարուբա, Շուբա և այլն):

Ի(յ)արիսի և Արայի կապերն ակնհայտ են: Սրանցից առաջինն անբաժանելի է հին միջագետքյան կրակի, պատերազմի և ժանտախտի աստված Erra-ից³: Իսկ Էրրան և՛ անունով, և՛ կերպարով համապատասխանում է Արայի հին նախատիպին՝ Էրին⁴:

Այսպիսով, հավանական է, որ Արգիշթի I-ի Խաթե և Ծուփանի երկրներից բերված վերաբնակիչները եղել են լեզվական առումով անատոլիացիներ: Նրանց լեզվից կարող էր ծագել և Էրեբունի անունը:

¹ B. Van Gessel, Onomasticon of the Hittite pantheon. Leiden, New York, Köln, 1998, p. 178-179.

² O.R. Gurney, Some Aspects of Hittite Religion. Oxford, 1977, p. 16.

³ Ի èòü í àðí àí à ì èðà. Õ. 2, 1 ., 1982, n. 669.

⁴ Ա. Պետրոսյան, Արա Գեղեցիկ և սուրբ Սարգիս, էջ 168-169, նույնի՝ Ուրարտահնդեվրոպական և հայկական առնչությունների շուրջը (սույն ժողովածուում): Իվարչայի և Iarriš-ի հնարավոր կապի վերաբերյալ տե՛ս և 7. Հնայական, Հայաստական՝ U.GUR-ը և Արա Գեղեցիկը. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIII, Երևան, 2004, էջ 387: Ըստ մի կարծիքի, I(y)arri-ն ստուգաբանորեն կապված է հունական Հերա և սլավոնական Յարիլո դիցանունների հետ (J. J. Éâçàí ñéèé. Ê ýðèì í éí àèè Õâí í èì à Áâðà. Í àèâí áàèèáí èñðèèà è áí Õè÷ í ñòü. 1 ., 1989), իսկ Գ. Ղափանցյանը Արային համարել է Յարիլոյի հետ (Գ. Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 81-84, 94): Պետք է նշել, որ չնայած կերպարային որոշ համապատասխանությանը, Արայի անունը հնդեվրոպական համատեքստում չի կարող հանգեցվել Յարրիի և Յարիլոյի համար կանխադրվող նախածնին:

իսկ մնացած բնակչությունը գտնվել է ուղղակի վերահսկողությունից դուրս, շարունակել իր հին, «ուրարտական»-պետականից էականորեն տարբերվող մշակույթն ու կենսակերպը և իշխանությունների նկատմամբ հաճախ ունեցել է թշնամական կեցվածք:

Ուրարտական պետական մշակույթին դժվար է միարժեքորեն ինչ-որ էթնիկական հիմքեր վերագրել. ակնհայտ է, որ այն ստեղծվել է ասորեստանյանի հզոր ազդեցությամբ: Ուրարտուն պետական իշխանության մի կառույց էր, ուր չկար կենտրոնի և ծայրամասի, պաշտոնական-արքունական և ենթակա շրջանների մշակութային ընդհանրություն: Այս խնդիրների համակողմանի քննարկումը թույլ է տվել կարծիք հայտնել, որ պետությունը, կրոնը, գիրը և պետության մյուս ատրիբուտները ստեղծողները, հավանաբար, եղել են չափազանց փոքրաթիվ՝ ուրարտերեն խոսող մի հանրույթ կազմել է կայսրության կորիզը, իսկ հիմնական բնակչությունը բաղկացած է եղել այլ տարրերից¹:

Ուրարտուն կայսրություն էր: Սա պետք է պնդել ամենայն որոշակիությամբ (այդ տերմինն օգտագործում են բոլոր առաջատար մասնագետները): Հայկական լեռնաշխարհի նման լայնատարած լեռնային երկիրը մինչև մեկ պետության մեջ միավորվելը չէր կարող լեզվական առումով միատարր լինել: Երկրի արձանագրությունների լեզուն ուրարտերենն է. հնարավոր է, որ եղել են նաև ուրարտերենին ազգակից բարբառներ: Լեռնաշխարհի հարավում խոսվել է, թերևս, խուռերեն և սեմական լեզուներով՝ ասուրերեն և արամեերեն: Հայերենի ներկայությունն Ուրարտուն ներկայումս կասկած չի հարուցում: Բոլոր իրազեկ ուսումնասիրողների կարծիքով, ուրարտերենում կան հայկական փոխառություններ, այսինքն՝ ուրարտերենն ու հայերենը շփման մեջ են գտնվել իրար հետ մինչև Ուրարտուի ձևավորումը²: Ուրարտուն և հարակից տարածքներ

¹ P.Zimansky, Urtian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire. Bulletin of American School of Research 299-300 (1995), տե՛ս և նույնի՝ Archaeological Inquiries into Ethno-Linguistic Diversity in Urartu. Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family. Washington, 2001, P.Zimansky, E.C.Stone, Recent Excavations at Urtian Fortress of Ayanis.- Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and Beyond, Los Angeles, 2003. Որպես շատ փոքրաքանակ վերնախավի կողմից ստեղծված մեծ ու կենտրոնացված պետության օրինակ Ձիմանսկին բերում է ինկանների կայսրությունը:

² Ուրարտերենում և Ուրարտուի անվանաբանության մեջ բազմաթիվ հայկական տարրերի վերաբերյալ տե՛ս հատկապես Գ.Ջահուկյան, Ուրարտերենը և հայերենը. Ուրարտու-Հայաստան, Երևան, 1988, էջ 148-161, և նույն հեղինակի այլ աշխատություններն այդ թեմայով, I.M.Diakonoff, First Evidence of the Proto-Armenian Language in Eastern Anatolia. Annual of Armenian Linguistics, V.13, 1992, p. 52-53:

րում հնում խոսել են ևս երեք խմբի հնդեվրոպական՝ անատոլիական, հնդիրանական և բալկանյան լեզուներով¹:

Ընդունված տեսակետների իներցիայով չկաշկանդված գիտական մոտեցում որդեգրելու դեպքում կարելի է կարծել, որ այդ «ուրարտախոս» զանգվածը կարող էր լինել ոչ միայն փոքրաթիվ, այլև, ինչպես շատ այլ էթնիկական հանրույթներ, ձևավորված լինել բարդ գործընթացների արդյունքում:

2. Ուրարտական դիցարանի երրորդ՝ արևի աստծու անունն էր Տիւինի (Տիւինի), որը պիտի փոխառված լիներ խեթերենից մոտ մի լեզվից, հմնտ. խեթ. *šiu-* (*šiuini*, *šiuanni*, *šiuana-*) «աստված», հնում՝ «արևի աստված», հմնտ. *šiuatt-* «ցերեկ» < **dyeu-*, լուսավոր երկնքի աստծու հնդեվրոպական անունից: Խեթերենում արևի աստվածը հանդես է գալիս խաթերենից փոխառյալ *İstanu-* անունով, այդ պատճառով էլ ուրարտական դիցանունը կարող էր փոխառվել ոչ թե խեթերենից, այլ մերձավոր մի բարբառից²: Շիվինիի պաշտամունքի կենտրոնն էր մայրաքաղաք Վան-Տուշպան: Այս հիման վրա կարծիք է հայտնվել, որ Վանի շրջանը կարող էր լինել խեթական ցեղերի այն հին բնօրրանը, որտեղից նրանք հետագայում տեղաշարժվել են արևմուտք³:

Հայկական անվանաբանության մեջ Տիւինի անվան հետ համադրելի են *սիւ-/սեւ-* հիմքով տեղանունները (և՛ խեթական, և՛

¹ Լեռնաշխարհի արևմուտքի «ուշխեթական» պետությունների լեզուն եղել է անատոլիական լուվերենը: Ուրարտում հայկական, քրակյան և իրանական տարրերի վերաբերյալ տես *Գ.Ջահուկյան*, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 434-435, 443-445, նույնի՝ Ուրարտերենը և հայերենը, էջ 153:

² *I.M. Diakonoff*, Hurrisch und urartäisch. München, 1971, S. 81. *É. I. Ayyēi ī ā. Ī ī āēi ōi ōuo ī ai ḏāāēai ēyō a ḏāḏōneī ī yčūēi čī ai ēē e ī ī āuō ḏāḏōneēō Ḑāēn-Ḑāḏ. Ḑḏāāī ēē Āī ḏōī ē*, 5. *Ḑḏāāī*, 1988, n. 172. Վ.Իվանովը ուրարտական դիցանունը փոխառված է համարում նախագրային խեթերենից, տես *Ա.Ա.Էաալի*. *Աի աժի էեէեէա yčūēē. Ḑḏāāī ēā yčūēē ī āēī ē Ḑçēē. Ī .*, 1980, n. 131, 136: Սյուս կողմից՝ այս դիցանունը համարվել է խուրիական արևի աստված Տիմիգի-ի ուրարտական զուգահեռը, տես *J.Friedrich*, *Aus verschiedenen Keilschriftsprachen*. 1-2. *Orientalia*, IX (1940), S. 217-218. Ըստ Ի.Դյակոնովի, դա բացառվում է, քանի որ խուրերենում և ուրարտերենում չկան *-m/-w-* համապատասխանության դեպքեր և բնիկ լինելու դեպքում Տիւինո-ի փոխարեն կունենայինք Տիո: Որոշ ուսումնասիրողներ (Մ.Խաչիկյան, Մ.Սալվինի), առանց հատուկ փաստարկներ ներկայացնելու Դյակոնովի առարկության դեմ, շարունակում են պաշտպանել Ֆրիդրիխի տեսակետը, որը պետք է դիտվի որպես խուրաուրարտական ազգակցությունը շեշտելու ձգտման մի դրսևորում:

³ *Ա.Ա. Էաալի*. *Նշվ. աշխ.*, էջ 136, *Օ.Ա.Աալի* *ēḏāēēāçā ē Ḑ.Ḑ.Éaai ī ā. Ēī ai āaḏī ī āēneēē yčūē e eī ai āaḏī ī āēōū. Ḑāēēēne*, 1984, n. 896.

ուրարտական սեպագրում s հնչյունը հաղորդվել է ճ-ով, իսկ հայերենում եւ և իւ երկբարբառները հերթագայում են): Սրանցից առաջին հերթին նշենք Սևան ամրոցը Վանից 33կմ արևելք՝ վանեցիների հավատալիքներում արևը մի հրեղեն պատանի է, որը քնում է Վանա լճի մեջ և ծագում Վանի արևելյան լեռներից¹: Սևան անունով մյուս ամրոցը գտնվում էր Գեղամա լճի նույնանուն կղզու վրա. հետագայում այդ անունը անցել է լճին: Սևանա լիճը գտնվում էր Սյունիք, հնում՝ Սիւնիք/Սելնիք նահանգում, որի անունն անբաժանելի է թվում Սևանից² (Šiuni, Սելան և Սիւնիք անվանումների հարաբերության համար հմնտ. խեթ. šiuni, šiuanni ձևերը): Սյունիքի արևելյան հարևան Արցախ նահանգը կոչվել է Փոքր Սիւնիք, իսկ նեղ իմաստով Սյունիքը Ծղուկն էր, ներկայիս Սիսիանը:

Սյունիքը արև/արեգ արմատով անվանումների առավել խիտ կենտրոնացման մի շրջան է, հմնտ., օրինակ, Արևիք, Արևեաց տուն, Արևիս, Արևաբուլ, Արևիկ տեղանունները (սրանցից առաջին երեքը ցեղանվան տեսք ունեն՝ «արևյաններ»): Արև անձնանունը հայտնի է Սյունյաց տոհմում հինգերորդ դարից. նույնարմատ անձնանունների մեծ մասը (Արևիկ, Արևատ և այլն) ևս Սյունիքից է³: Ըստ այդմ, կարելի է կարծել, որ Սիւնիք < *Siw(i)niyā տեղանունը կապված է «արև, արևի աստված» նշանակության հետ:

Ուրարտական մի արձանագրության մեջ թվարկվում են Սևանա լճի արևելյան ափի, այսինքն՝ հետագա հայկական Արցախ նահանգի տարածքում գտնվող մի շարք երկրներ⁴: Դրանցից մեկն ընթերցվում է Pirua-ini-ի (առաջին նշանը վնասված է, և տեսակաճորեն հնարավոր է նաև Turua-ini ընթերցումը, բայց մասնագետները նախապատվություն են տալիս առաջին ձևին)⁵: Այս ձևը ակնհայտ անատոլիական տեսք ունի: Pirua-ն խեթալուվական «ձիավոր աստվածն» էր: Մյուս անվանումներում բացահայտ անատոլիական հիմքեր չկան: Եթե այս ընթերցումը ճիշտ է, ապա պետք է կարծել, որ Արցախի նախաուրարտական դարաշրջանի բնակչության մեջ եղել է անատոլիական մի տարր: Ձին բազում երկրներ

¹ Ս. Հարությունյան, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 44-45:

² Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 6. հմնտ. *Í. Āāī īō*, Ādī āī ēy ā yī ī ōō Բնօճեի ռաի ա. Ուի ա. 1908, թ. 421-423, i ծեի . 4.

³ Տես հետևյալ բառարաններում՝ Թ. Խ. Հակոբյան, Ս. Ս. Սելիք-Քախչյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986. Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1942:

⁴ ԷՕԷԻ, №389.

⁵ ՕԷԻ, թ. 329, i ծեի ա. 7.

րում, այդ թվում, հավանաբար Ուրարտուում, արևի սիմվոլն էր¹: Հիշենք, որ Արցախ/Փոքր Սյունիքը հայտնի էր իր ձիերով, իսկ Սյունիքը՝ իր մեծաքանակ այրուձիով (ըստ «Ջորանանակի»՝ 19400):

Վանա և Սևանա լճերի շրջանների հին բնակչության էթնիկական պատկանելության մի կարևոր ցուցիչ կարող են լինել տեղի էնդեմիկ (միայն այդ լճերին բնորոշ) ձկների՝ Վանա *տառեխի* և Սևանա *իշխանի* անվանումները: Եվ հատկանշական է, որ երկու բառերի համար էլ հավանական է անատոլիական ծագումը²:

Ուշբաբելոնյան ավանդություն Ուրարտուն կոչվում է Uraštu: Այս ձևը, թերևս, պահպանվել է Ռշտունիք գավառի անվան մեջ, որը վաղ միջնադարում ընդգրկել է Վան-Տոսպի շրջանը³: Ըստ Խորենացու (Բ. ը) մի տեղեկության, Ռշտունի նախարարները Սյունյաց (Սիսական) տան մի հատվածն են: Այս ծննդաբանությունը կարող է դիտվել որպես Ռշտունիքի և Սյունիքի հին բնակչության գոնե մի մասի էթնիկական կապերի արձագանք:

Ուրարտական տեքստերում երկիրը, ինչպես ասվեց, կոչվում է Bia(i)nili (կարդա V(y)ânelâ) անվանաձևով, bia- (vya-/va-) հիմքով, որին հավելվել են սեռականի ei ցուցիչը, ու մասնիկը և li հոգնակերտը⁴: Կարծում են, որ վերջինիս Bia(i)na հոլովաձևից է ծագում

¹ Ս. Հնայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 45:

² *Տառեխը* նույնական է հուն. τάριχος-ին («աղած, չորացրած կամ ծխահարված ձուկ»): Վերջինս կարող է առնչվել թաղման մի տերմինի՝ τάρχύω-ի հետ, որը ծագեցվում է անատոլիական ամպրոպի աստծու Τάρχου- անունից (հմաստն այն է, որ մեռյալը աստվածային վերաբերմունքի է արժանանում և մումիացվում), տես P.Chantraine, Dictionaire étymologique de la langue grecque. Paris, 1968-80, p. 1094, 1095, G.Nagy, Greek Mythology and Poetics. Ithaca, London, 1990, p. 131 ff., 139, n. 70, հմմտ. Հ.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան. հ. 4, Երևան, 1979, էջ 377: Վերջին մանրամասն քննության համաձայն, *իշխան* բառի արմատն անատոլիական է՝ հմմտ. խեթ. išha-, ešha- «տեր, իշխան», տես L. Հովհաննիսյան, Հայերենի իրանական փոխառությունները, Երևան, 1990, էջ 224-225, որտեղ հիմնավորվում է բառի անատոլիական և մերժվում նախկինում առավել ընդունված իրանական ստուգաբանությունը (հեղինակն, ի թիվս այլ փաստարկների, շեշտում է, որ իրանական բառասկզբի *իշ-*ն հայերենում արտացոլված է *աշխ-* ձևով, հմմտ. *աշխարհ*, *աշխեստ* ևն, մինչդեռ սրանք *իշխ-*ով սկսվող միակ հին հայկական բառերն են): Հատկանշական է, որ որոշ խեթական տեքստերում išha-ն առնչվում է šiu- արմատի՝ աստվածների և աստվածուհիների, այդ թվում և արևի աստծու հետ (օրինակ, ^DUTU-e išha-mi handanza hannešnaš išhaš «արևի աստված, իմ տեր, դատի արդար տեր», տես J.Puhvel, Hittite Etymological Dictionary: Trends in Linguistics. V. 1-2. Berlin, New York, Amsterdam, 1984, p. 385, 390): Այսպիսով, Վանա և Սևանա լճերի էնդեմիկ ձկների անվանումները ծագում են, հավանաբար, անատոլիական դիցաբանական ակունքներից:

³ Տես, օրինակ, A.A. *Ī ēl'ōdī'ānēēē*. 0đāđōđ. Āđāāāī, 1944, n. 31. *Ս.Երեմյան*, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 79:

⁴ *Ī.Ē.Ōā=ēēyī*. Ōōđōēōnēēē ē ōđāđōnēēē yčūēē. Ō. 2, Āđāāāī, 1985, n. 38, 134:

Տուշպայի հետագա Վան անվանումը: Բիայնիլին, հավանաբար, ներկայացրել է պետության կենտրոնական՝ Վան-Տուշպայի շրջանը, որը տեքստերում հակադրվում է թշնամական երկրներին: Ըստ Գ.Ղափանցյանի, Բիայնիլի-Վանի հիմքի հետ է կապված Սյունիքի Վայոց ձոր տեղանունը¹: Վերջինս սահմանակից էր Արցախի Վայկունիք գավառին, որը նույնպես կարող է կապվել սեպագիր *bia-* (> *va-*) ցեղանվան հետ, ցեղանուններին բնորոշ *իկ* և *ունի* ածանցներով:

Մի կարծիքի համաձայն, *Bia*inili-ն ուրարտական ցեղերի կամ նրանց հիմնական ճյուղերից մեկի տեղական անվանումն է², բայց դա սոսկ ենթադրություն է: Կարելի է կարծել, որ սեպագիր *bia-* ցեղանունը գալիս է նախաուրարտական՝ անատոլիական ենթաշերտից: Այսպիսով, Վանից մինչև Սևան ընկած տարածքներում մինչուրարտական ժամանակներում եղել է, հավանաբար, անատոլիական, խեթերին ազգակից մի տարր:

3. Ուրարտուի կենտրոնական տարածքներում և հատկապես Վանի շրջանում՝ Ուրարտուի սրտում, ողջ մ.թ.ա. II հազարամյակի ընթացքում բնակավայրերի հնագիտական վկայություններ չեն արձանագրվում (կան միայն գերեզմանատեղիներ): Այս տարածքները, մինչև մ.թ.ա. IX դ. բնութագրվում են, այսպիսով, նստակյաց բնակչության համարյա իսպառ բացակայությամբ (ենթադրվում է, որ տեղի բնակիչների նշանակալի մասը եղել են վրանաբնակ քոչվորներ, որոնք սեզոնային տեղաշարժեր են կատարել իրենց անասունների հետ. իշխող վերնախավի մի մասը ապրել է փոքր ամրոցներում, մյուսը՝ վարել կիսաքոչվոր կյանք): Եղած աղքատիկ հնագիտական նյութը կապեր է դրսևորում Անդրկովկասի հետ³:

¹ *Ա.Ա.Էսիրայի*. Էնժիժեթի -եթի ձաթժե-ձեթեձ ձաթի ժն. Աձաթի, 1975, թ. 129-130. *Bia-* ցեղանվանական հիմքին նույնական է թվում *Biani* տեղանունը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում (սրա տեղայնացման վերաբերյալ տե՛ս *Մ.Ա.Ածծ-Օրիյի*. Օրիյի էթի էթա Օձաժժո. Աձաթի, 1985, թ. 56):

² *Ա.Ա.Էսիրայի* ձեթեթթեթեթ. Օձաժժոթեթեթ էթեթի ի ձաթի նա ի ձաթի էթե (այսուհետև՝ ՕԷԻ). Ի ., 1960, թ. 423. Բիայնիլի տերմինի նշանակության վերաբերյալ տե՛ս և *Ա.Ա.Էսիրայի* ձեթի ձեթի ձեթեթեթեթ. Աթի ձեթի ձեթեթեթեթ, թ. 32. *Է.Է.Այնլի* ի ձեթի ձեթի էթ ձեթեթեթեթ (ՕԷԻ 448). Էթեթեթեթի -թեթեթի ձաթի ձեթի ձեթի էթ ձեթեթեթեթ. 1988, թ. 60:

³ V. *Sevin*. The Origins of the Urartians in the Light of the Van/Karagündüz Excavations. *Anatolian Studies*, 1999, p. 163. Նույնի՝ The Early Iron Age in the Van Region. *Archaeology in the Borderlands*. Los Angeles, 2003, p. 196. Նույնի՝ Pastoral Tribes and Early Settlements of the Van Region. *Ancient Near Eastern Studies*. Supplement 12. A View From the Highlands. *Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*. Peeters 2004, p. 188. տե՛ս և *P. Zimansky*. *Archaeological Inquiries into Ethno-Linguistic Diversity in Urartu*, p. 18, 24:

Այդ դեպքում, որտեղի՞ց է ծագում Վանի շրջանի ուրարտական դարաշրջանի բնակչությունը:

Urartu-ի նախնական ձևերն են համարվում ասորեստանյան աղբյուրների Uruatri/u- (մ.թ.ա. XIIIդ.) և Uraṭri- (մ.թ.ա. Xդ.) անվանումները, տեղայնացած Հայկական լեռնաշխարհի ծայր հարավում՝ Նիբուր կամ Կորդվաց Արարատ լեռան (ներկայումս՝ Ջուղի) շրջանում և հարակից տարածքներում¹: Ուրարտական դիցարանի առաջին երկու աստվածների՝ Խալդիի և Թեյշեբայի պաշտամունքի կենտրոնները գտնվում էին համապատասխանաբար Արդինիում (ասուր. Սուծաժիր) և Կումենուում (Կումնե): Արդինին գտնվել է Ուրմիա լճից հարավ-արևմուտք, ներկայիս Ռովանդուզի, իսկ Կումենուն՝ Նիբուր լեռան շրջաններում: Այս երկու երկրներն էլ գտնվում են Հայկական լեռնաշխարհի ծայր հարավում և դուրս են եղել բուն Ուրարտուի տարածքներից:

Հնագույն խեթական դիցարանը գլխավորում էր արևի աստվածը, մինչդեռ Ուրարտուում Շիվինին գերագույն եռյակի երրորդ աստվածն էր: Դիցարանի այս կառույցը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Շիվինին մեծ աստվածն էր Վանի շրջանի հին խեթալեզու բնիկների, որոնց տիրել էին հարավից՝ Արդինիից և Կումենուից եկած նվաճողները:

Ուրարտական դիցարանը հայտնի է Իշպուլինի և Մինուա արքաների «Միերի դռան» մեծ արձանագրությունից (մ.թ.ա. IXդ. վերջ), ուր ներկայացված են մի քանի տասնյակ աստված, նրանց հիերարխիան, յուրաքանչյուրին մատուցվող զոհերի կարգը, թիվը և ժամանակը: Դիցարանի ամենաբնորոշ առանձնահատկությունը նրա վառ արտահայտված եռամաս կառույցն է: Այն գլխավորում են գերագույն աստված Խալդին, ամպրոպի ու փոթորկի աստված Թեյշեբան և արևի աստված Շիվինին: Այս եռյակը համադրելի է հատկապես հնդեվրոպական «եռամաս գաղափարախոսության» և եռամաս դիցարանների հետ²: Ընդ որում, եռաֆունկցիոնալ ստորաբաժանման սկզբունքը բնորոշ չէ բոլոր հնդեվրոպական դիցարաններին. օրինակ, հին անատոլիական՝ խեթալուվական ավանդույթում այն դժվար է բացահայտել: Խուռիականներից էապես տարբեր, այդքան ընդարձակ ու մանրամասնորեն կանոնակարգ-

¹ *Մ. Ա. Ածծօրի յի. Աեաեի եեե (Օծածօ)*. *Ածաաի*, 1970, թ. 17.

² *Ս. Պետրոսյան*, Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը և պետության իշխող վերնախավի ծագման խնդիրը. Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 2002, №2, նույնի՝ Ուրարտա-հնդեվրոպական և հայկական առնչությունների շուրջ (այս ժողովածուում):

ված կառույցը, ակնհայտորեն, ոչ թե խուռաուրարտական մի ցեղի համայնքային պարզ կրոնի արտահայտություն է, այլ պետականորեն ուղղորդված որոշակի աստվածաբանական մտքի գործունեության արդյունք¹: Այն ընդգրկել է լեռնաշխարհի տարբեր շրջանների աստվածներ և քաղաքական պատվերով ձևավորված պետական կայսերական կրոնի մի դրսևորում է:

Գերագույն աստված Խալդին սկսում է հիշվել Իշպուհնի արքայի արձանագրություններում, որի քաղաքական կամքով էլ, հավանաբար, ներդրվել և պետության գերագույն աստծու կարգավիճակ է ստացել այդ պաշտամունքը²: Խալդի, Թեյշեբա, Շիվինի եռյակով առաջնորդվող կայսերական կանոնակարգված դիցարանն էլ ձևավորվել և համակարգվել է Իշպուհնի և Մինուա արքաների քաղաքական կամքով: Կարելի է կարծել, որ աստվածների աստիճանակարգը արտացոլումն է ոչ միայն որոշակի դիցաբանական պատկերացումների, այլև այդ աստվածների պաշտամունքների կենտրոնների էթնիկական խմբերի՝ կայսրության մեջ ունեցած դերի: Եթե այդպես է, Ուրարտուի բնակչության մեջ առավել բարձր դիրք պիտի զբաղեին ծագումով Արդինիի, ապա՝ Կումենուի և նոր միայն Տուշպայի հետ կապված խմբերը: Պետք է կարծել, որ Ուրարտուի արքաները և նրանց քրմությունը ծագումով կապված են եղել Արդինի-Մուծածիրի հետ և ունեցել են հնդեվրոպական (ոչ անատոլիական) ծագում:

4. Ուրարտուի էթնիկական իրադրության վերաբերյալ մենք կարող ենք դատողություններ անել երկրի անվանաբանության հիման վրա: Մարդկանց էթնալեզվական պատկանելության ամենաեական կռվանը կարող է լինել նրանց անունների՝ որևէ լեզվին պատկանելը: Մինչաքեմենյան Հին Արևելքում կրոնական պաշտամունքները եղել են բացառապես համայնքային՝ սահմանափակված տվյալ համայնքի տարածքում, և պաշտամունքն էլ իրականացվել է համայնքի լեզվով: Չեն եղել տարբեր էթնոսներ ընդգրկող մեծ կրոններ և դրանց համապատասխան դավանաբանական անձնանուններ: Անձնանունները սովորաբար որոշակի իմաստ են

¹ Ուրարտուի կրոնի՝ պետական լինելու վերաբերյալ տես *M. Salvini*, Le panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état. Studi epigrafici e linguistici sul Vicino oriente antico 6 (1989), p. 82, *Մ. Հմայակյան*, նշվ. աշխ.:

² *M. Salvini*, La formation de l'état urartéen. Hethitica 8 (1987), p. 405, նույնի՝ Le panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état, p. 83, 85. նույնի՝ Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt, 1995, S. 39.

ուճեցել մարդկանց մայրենի լեզվում. բացառության կարգով հանդիպում են հին, ենթաշերտային լեզվի անուններ¹:

Ուրարտուի իշխող արքայատոհմը, հավանաբար, ծագում էր Խալդիի պաշտամունքի կենտրոնի շրջանից (այլ կերպ անբացատրելի կլիներ պետության տարածքից դուրս գտնվող այդ քաղաքի աստծու գերագույն հռչակումը)²: Արքայատոհմի անունները չեն ստուգաբանվում ուրարտերենով և զուգահեռներ չունեն այլ հինարևելյան ավանդույթներում: Նրանց մի մասը կրկնվում է մի քանի անգամ (չորս Սարդուրի, երկու Արգիշթի, չորս Ռուսա): Ընդ որում, Rusa անունն ակնհայտորեն ուրարտական չէ՝ ուրարտերենում, ինչպես և խուռերենում, հայերենում, խեթերենում և հունարենում, բառը չի կարող սկսվել r-ով³: Երկու անուններ պարզորոշ զուգահեռներ ունեն բալկանյան անվանաբանության մեջ⁴:

Minua-ն (սեպագիր Meinua/Menua) ուղղակի նույնական է հունական Μινύαζ-ին, միջուկային (արգոնավորդներ) ցեղի էպոնիմ⁵ (անվան հնագույն հնչողությունն է Minuas, որը դասական հունարենում դարձել է Minūas, ապա, նոր հունարենում՝ Minias): Ցեղանունների և համապատասխանաբար՝ էպոնիմների ամենահին և ամենահաճախ հանդիպող նշանակությունն է «մարդ»⁶. ըստ այդմ, հնարավոր է մեկնաբանել հնդեվրոպական *mVnu- «մարդ» տերմինով (հնարավոր է, իբրև «մտածող», հմմտ. *men- «մտածել»)⁷:

¹ *É. I. Aüyérîîâ. I* ḏāānḥōi ḏēy..., n. 242, i ḏēi. 136. նույնի՝ Ḑēi ū yōi ē=āñēēō i ḏāāāēæāi ēē ā ḏāi i āē ḏāāāi i ḥōē. *Āḏāāi ēē Āi ḥōi ē*, 4. *Āḏāāi*, 1983, n. 15.

² Այս մասին տես *Ā.Ā. I āēēēēōāēēē. I* āēēē-ōḏāḏōō. *Ōāēēēē*, 1954, n. 368:

³ Այդ անունն, այսպիսով, հնարավոր չէր անխաթար արտասանել ուրարտերենում. ասորեստանցիները, որոնք լսել էին այն բանավոր ուրարտերեն խոսքում, տառադարձել են որպես Ursa, տես *I.É.Ōā=ēēyî. Ōōḏḏēōñēēē ē ḑōḏḏōñēēē yōñēē. Āḏāāi*, 1985, n. 143, i ḏēi. 77:

⁴ Ուրարտական անունների մի շարք արևմտյան զուգահեռներ (ոչ բոլորն ընդունելի) առաջարկել են Պ.Կրեյմերը և Ռ.Այսլերը, տես *K.F.Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt. B. 2, H. 2. Berlin, Leipzig, 1931, S. 902-903.*

⁵ *Ս.Պետրոսյան*, Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը, Երևան, 1997, էջ 96-100:

⁶ *Ā.Ā. I ēēîîîâ. Yōi i i ēi ēy. Yōi i i ēi ū. I . . .*, 1970, n. 15-16.

⁷ Μινύαζ-ի հնդեվրոպական բնույթի մասին կարող է վկայել այն հանգամանքը, որ հունական առասպելաբանության մեջ բնիկ հնդեվրոպական համարվող հազվագյուտ նմուշներից մեկն այդ արքայի և նրա նախորդների վեպն է (Պալսանիաս IX. 34 հտն. տես *F.Vian, La triade des rois d'Orchomene: Étéoclés, Phlégyas, Minyas. Hommages à Georges Dumézil, Brussels 1960*): Հնդեվրոպական «մարդ» տերմինը վերականգնում էին որպես *manu-, բայց ներկայումս այն ներկայացվում է որպես *mVnu-, որտեղ V-ն չճշգրտված ձայնավոր է, տես *J.P.Mallory, D.Q.Adams, Encyclopedia of Indo-European Culture, London, Chicago, 1997, p. 366-367.* Այս արմատով է կոչվում առաջին մարդը որոշ հնդեվրոպական առասպելներում, որի հիման վրա և վերականգնվում է հնդեվրոպական տիեզերածնության և մարդա-

Argišti-ի համար հմնտ. 'Apygōtēs «սպիտակ, փայլուն» և 'Apyeōtēs «Արագ», իբրև քանու մակդիր կամ առասպելաբանական անվանում (ուրարտ. št-ն համապատասխանում է հայ. ստ-ին¹), հմնտ. հնդեվրոպական *Harg'- «փայլուն», «արագ»²: 'Apygōtēs-ն եսբիլոսի «Պարսիկներուն» հիշվում է որպես պարսկական անուն, բայց այն պարսկերենով չի ստուգաբանվում և կարող է վկայել պարսիկների և Ուրարտուի իշխող վերնախավի հին կապերի մասին³:

Հնդեվրոպական ստուգաբանություններ կարող են առաջարկվել արքայատոհմի նաև մյուս անունների համար:

Aramu. համապատասխանում է հայոց Արամ նահապետի անվանը: Համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ վերջինս ծագում է հնդեվրոպական *rēmo- «թուխ, սև» արմատից⁴:

Sarduri. կարող է ներկայացվել որպես Sardorā (նկատենք, որ ուրարտ. s-ի հնչյունը պարզ չէ. վերջին վանկը հնչել է թույլ, որպես ը, իսկ օ-ն սեպագրում հաղորդվել է ու-ով): Կապված է ուրարտական

ծնության առասպելը՝ տես *B.Lincoln, Priests, Warriors, and Cattle. A Study in the Ecology of Religion.* Berkeley, Los Angeles, 1981, p. 69 ff. Հնդկական առասպելաբանության մեջ Մանուն առաջին մարդն է, որ փրկվում է ջրհեղեղից: Հատկանշական է, որ Μινύας-ը հանդես է գալիս որպես երկրանուն ջրհեղեղի լեռան, այսինքն՝ Նիբուր/Ջուդի դադի շրջանում (Հովսեփոս Փլավիոս, *Հրեական հնախոսություն* I.3.6, ըստ Նիկողայոս Դամասկոսցու): Սա հաստատում է Minua-ի և Μινύας-ի մեր ստուգաբանությունը և ուրարտական վերնախավի կապը Նիբուր լեռան շրջանի հետ: Պ.Կրեչմերը ուրարտ. Minua-ն համեմատել է Կրետեի առասպելական արքա Մինոսի անվան հետ (հղումը՝ ըստ *Α.Α.Ί εἰ Ὀδῖ ἀñέεé. Ὀδᾶδῶδ, ἡ. 47*), որը, նույնպես, չնայած որոշ հնչյունաբանական դժվարություններին, հնդեվրոպական մարդածնության առասպելի համատեքստում լավագույնս համապատասխանում է *manu-ին, տես *B.Lincoln, Death, War, and Sacrifice.* Chicago, London, 1991, p. 40, 47, n.69. Այս հարցերի շուրջ տես *Α.Α.Ί ἀδῶδῖ ἡΐΐ. Ἀδῖ ὕΐ ἡέεé ὕΐ ἱ ἡ é ἱ εῶΐ εἰ - ἀέΐ. Ἀδᾶᾶᾶΐ*, 2002, ἡ. 194-199 (ուրարտ. Minua-ն համադրվել է նաև հայ. *մանուկ* բառի հնդեվրոպական արմատին՝ հ.-ե. *menu- «փոքր», տես *Գ.Ջահուկյան, Հայկական շերտն ուրարտական դիցարանում.*- ՊԲՀ, 1986, №1, էջ 55):

¹ *Գ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 430-431:*

² Այս ստուգաբանությունն առաջարկել է Ռ.Այսլերը. հղվում է ըստ *K.F.Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt.* B. 2, H. 2. Berlin, Leipzig, 1931, S. 902. հմնտ. էջ 684, 901. Մինուա և Արգիշթի անունների վերաբերյալ տես *Ա.Պետրոսյան, Արամի առասպելը...*, էջ 95-102:

³ *Υ.Α.Ἀδᾶΐ Ὀΐ ἀñέéé. Ḫaΐ ἱ ὕΐ εñῶΐ δεΐ εδᾶΐ ἡééé ἱ éaΐ aΐ ἱ ᾶδᾶᾶΐ ᾶé Ἀçéé. ἱ .,* 1970, ἡ. 308, 314:

⁴ *Ա.Պետրոսյան, Արամի առասպելը...*, էջ 33-34. Արամուի համար առաջարկված է նաև «արամեացի» մեկնաբանությունը, տես *M.N.van Loon, Urartian Art.* Istanbul, 1966, p. 7, n. 24. *M.Salvini, La formation de l'état urartéen,* p. 399-400, նույնի՝ *Geschichte und Kultur der Urartäer,* 1995, S. 26, որը, կարծում ենք, հավանական չէ, տես *Α.Α.Ί ἀδῶδῖ ἡΐΐ.* նշվ. աշխ., էջ 79:

Sardi դիցուիու անվան հետ¹: Հնարավոր է համադրել դիցանուն + *dōro- հնդեվրոպական անձնանվանական կաղապարին՝ հմնտ. հուն. Ապոլլոդորոս, Արտեմիդորոս, հայ. Աստվածատուր (Sardodōro- > Sardōra, կրկնվող վանկի սղմամբ և վերջին վանկի թուլացմամբ):

Išpuiini (գուլցե և Inušpua). հմնտ. ուրարտ. išpuiše «երջանկություն (?)»։ ըստ Գ.Ջահուկյանի, համադրելի է հնդեվրոպական ձևերի հետ (հնդեվրոպական *spōi-, հմնտ. լատ. pro-sperus «բարեհաջող, երջանիկ», ռուս. ó-նի՝ ձծ «հաջողություն»)². -n- տարրով ածանցը բնորոշ է և՛ ուրարտական, և՛ հնդեվրոպական անվանաբանությանը:

Rusa. Արգիշթիի և Արամուի «գունային» անունների կողքին բնական է թվում Ռ.Այսլերի համադրությունը հուն. 'Ρούσας «կարմիր» ձևի³ (սևը, սպիտակը և կարմիրը վաղնջական հասարակություններում երեք էական գույներն են): Վերջինս բնիկ հունարեն չէ, բայց ի վերջո հանգում է հնդեվրոպական արմատի. ըստ այդմ, Ռուսայի համար կարելի է առաջարկել *rudh-yā ածանցյալ նախածնը (հնդեվրոպական *reudh- «կարմիր». հիշենք, որ ուրարտ. սեպագիր s-ի հնչումը պարզ չէ)⁴:

Erimena. վկայված է արդեն միջինասորեստանյան ժամանակներից⁵: Համադրվել է *արմեն* ցեղանվան հետ⁶. հայկական ավանդական անվանացանկում առավել նման է *Արամանեակին*: Ռ.Այսլերը համեմատել է հուն. 'Εριμένης «երկար մնացող» (Langbleibenden) բառի հետ⁷:

Սրանով ուրարտական արքայացանկը սպառվում է (հայտնի է արքայատոհմի և վերնախավի ևս մի քանի անուն, բայց սահմանափակվում ենք միայն թագադրված արքաների անուններով): Այս շարքում Արամու և Էրիմենա անուններն առանձնահատուկ են: Առաջինն, ինչպես ասվեց, նույնական է առասպելական Արամին,

¹ Այս անվան մասին տես *É. I. Ayyéř ř ř á. I* àðàðèàèù è òí í àðèèà òðàðòñèř àí ýçùèà. *Áí í òí ñù àðàì ì àðèèè è èñòí ðèè àí ñòí ÷í ùò ýçùèř á. I* .-É., 1958, ñ. 38, 50, 0ÉÍ, ñ. 440. *M.N. van Loon*, նշվ. աշխ., p. 8, n. 29:

² *Á. Á. Aðáðéýř. Óðàðòñèèè è èí àí ààðí í áéñèèà ýçùèè. Áðáàáí*, 1963, ñ. 28, 100.

³ *K. F. Lehmann-Haupt*, նշվ. աշխ., էջ 902.

⁴ Միայն մտահայեցողական է ուրարտ. Rusa-ի իրանական մեկնաբանությունը որպես rōšan- «լուսավոր», իբրև վերջին -n-ի՝ որպես ուրարտական հող գիտակցմամբ և անկմամբ, տես *Գ. Ջահուկյան*, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 435:

⁵ *Á. Óðáéááí é. Í í áùá àáí í úá í á í òí í òáí èýò ñðááí àáññèðééñèř àí òáðñòáà ñ ñáááðí ùí è è ñáááðí -çáí ááí ùí è ñòðáí àí è.- Áðááí èé Áí ñòí è 2, Áðáááí*, 1976, ñ. 87-88.

⁶ Տես, օրինակ, *Գ. Ջահուկյան*, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 441:

⁷ Հղ. ըստ *K. F. Lehmann-Haupt* նշվ. աշխ., էջ 902, տես և էջ 684:

որի հետ է կապվում հայերի *արմեն* ցեղանունը (*հորենացի*, Ա. ժբ): Ըստ մի կարծիքի, Արամուկից հետո դիմաստիան փոխվել է: Երիմենան էլ Ուրարտուի անկման դարաշրջանի անուն է և, թերևս, կապված չէ հին դիմաստիայի հետ:

Այս անձնանունների համար, այսպիսով, հավանական է հնդեվրոպական՝ թերևս հնաբալկանյան, հունարենին, մակեդոներենին ու փոյուզերենին մերձավոր, «թրակափոյուզական» ծագումը (ճերկայունս այս տերմինը չի կիրառվում, քանի որ պարզ չէ թրակերենի և փոյուզերենի մերձավորության աստիճանը): Սարդուրի I-ի հայրանունն է *Lutipri*, որը մեկնաբանվում է խուռուրարտական հիմքերով՝ ուրարտ. *lutu* «կին» + խուռ. *ipri* «տեր»: Ըստ Ն.Ադոնցի, *Lutipri*-ն Արամուկի մականունն էր, որն իմաստով նույնական է Ռուսա I-ի *Uedipri* մականվանը՝ ուրարտ. *uedi(ani)* «կին» + *ipri*¹: Չնարավոր է հետևյալ զուգադրությունը: Խուռիական Միտանների թագավորությունում բոլոր հայտնի արքաները կրել են հնդարիական գահանուններ: Բայց գոնե մեկ արքա ունեցել է նաև խուռիական անուն (խուռիական են և երկու արքայադուստրերի անուններ): Դա բացատրվում է արքայատոհմի հնդարիական ծագմամբ: Արքաները կարող էին ունենալ խուռիական անձնանուններ, բայց գահանունները միայն հին դիմաստիական էին²: Նորխեթական արքաները ևս ունենում էին խուռիական անձնանուններ և խեթական գահանուններ: Նման մի սովորույթ կարող էր լինել և Ուրարտուում, որը ցույց է տալիս իշխող կամ գոնե նախկին արքայատոհմի ոչ ուրարտալեզու ծագումը:

5. Արդեն վաղուց նշվել է լեզվական առումով բալկանյան տարրի հավանական ներկայությունը Չայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում՝ Չայասայում և մերձակայքում մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի կեսերին³: Չայասայի առաջնորդների և ար-

¹ Ն.Ադոնց, Չայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 194, տե՛ս և *ĒOĒI*, թ. 485, 491: Այս ստուգաբանություններն առաջարկել է Պ.Կրեչմերը, տե՛ս *K.Lehmann-Haupt*, *Op. cit.*, S. 901: Կրեչմերն այդ անունները մեկնաբանում է որպես «կանանց տեր», իսկ Ադոնցը՝ «աստվածուհու հովանավորյալ»: Չետաքրքիր է, որ այդ խուռուրարտական ձևերը պիտի լինեին ուրարտերենից որոշակիորեն տարբերվող մի բարբառից կամ քարացած արխաիզմների:

² Տե՛ս, օրինակ, *E.I. Ayyéi i i á*. *Ādēēōū i á Āēēāi āi Āi nōi ēā: ēī i āō i ēōā. Āānōi ēē ādāāi āē ēnōi dēē* (այսուհետև՝ *ĀĀĒ*), 1970, № 4, թ. 41. *Չ.Ալեքսիսյան*, Չայկական լեռնաշխարհի և Չյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ.թ.ա. XVII-IX դդ., Երևան, 2002, էջ 21-22: Այս երևույթն ի հայտ է գալիս նաև ուշխեթական թագավորությունում:

³ Տե՛ս հատկապես *Գ.Ջահուկյան*, Չայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Երևան, 1970, էջ 79-81. նույնի՝ Չայոց լեզվի պատմություն, էջ 338-339. *Ա.Պետրո-*

քաների անուններից երկուսի լավագույն զուգահեռները Բալկաններից են՝ մակեդոնա-փոյուզական ավանդույթից:

Midaš/ Mitaš. Հայասայի և մերձակա տարածքներում խեթերի դեմ ապստամբած մի առաջնորդի անունն է (մ.թ.ա. XVդ. վերջ)¹: Նույնական է Փոյուզիայի արքա Միդասի անվանը (մ.թ.ա. VIIIդ.):

Karanniš (ավելի հազվադեպ կարդում են նաև Lanniš), համադրելի է Մակեդոնիայի արքա Κάρανος-ի անվանը (հմմտ. մակեդ. κόρανος «արքա», հուն. κάρανος «առաջնորդ», հնդեվրոպական ստուգաբանությամբ)²: Ըստ լեզվագիտի, Միդասը բրիգների արքան էր Մակեդոնիայում, որն իր ցեղակիցներով անցել էր Փոքր Ասիա և հիմնել Փոյուզիան: Նրան դուրս էր քշել Կարանոսը և հիմք դրել այն դինաստիային, որի ներկայացուցիչն էր Ալեքսանդր Մակեդոնացին (Հերոդոտոս, VII.73, Պլուտարքոս, «Ալեքսանդր» II. Հուստինոս VII.1.11)³:

Գ.Ջահուկյանը բերում է հայասա-մակեդոնական նաև այլ անվանաբանական զուգահեռներ՝ Hugganaš – Γυγαία, Gabildiyiš – Κεβελίνοϛ և Κεβάλοϛ (անձնանուններ), Barraya – Βέρ(ρ)οια, Halimana – Alman, Arniya – Ἄρνισσα (տեղանուններ). կան և մի շարք ակնառու հայասա-թրակյան զուգահեռներ⁴:

Այս հոդվածի նպատակներից դուրս է քննարկել և վերլուծել նաև Հայասայի անվանաբանությունը, որը շատ ավելի թերի է հայտնի, քան Ուրարտուիինը: Բայց հայասական և մակեդոնա-փոյուզական անձնանունների այս նույնականությունը հեշտ է բացատրել այդ երկրների իշխողների լեզվական մերձավոր ազգակցությամբ: Ընդ որում, Մակեդոնիայի առասպելական արքաները, զարմանալիորեն, թվագրվում են շատ դարեր ավելի ուշ, քան Հայասայի իրական դեմքերը: Հատկանշական է, որ արևմտափոքր-

սյան, «Արևելյան մուշկերի» էթնիկական պատկանելության խնդիրը.- Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ. Հայաստանի Հանրապետությունում 1989-1990թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան. զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1991, էջ 22-23. *Ա. Ի. ձժժի-նյի*. Նշվ. աշխ., էջ 150-158, 163-168:

¹ Այս ապստամբության թվագրության վերաբերյալ տես *Ա.Քոսյան*, Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ.թ.ա. XV դարում, ՊԲՀ, 2000, №3, էջ №161-164:

² *P. Chantraine*. Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Paris, 1968-80, p. 496.

³ Այս անունների վերաբերյալ ավելի մանրամասն տես *Ա. Պետրոսյան*, Արամի առասպելը..., էջ 82-86. *Ա. Ա. Ի. ձժժի-նյի*. Նշվ. աշխ., էջ 165, i ðèi . 534:

⁴ *Գ.Ջահուկյան*, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, էջ 43, 73-81: Հեղինակի հետագա աշխատություններում նշվում է, որ Gabildiyiš-ի վավերականությունը կասկածելի է:

ասիական Լյուդիա պետության լեգենդար պատմության մեջ ևս կրկնվում են Հայասայի և խեթական կայսրության հակադրության պատմական անունները և դրվագները¹: Ըստ այդմ, հնարավոր են նոր, հետաքրքիր ենթադրություններ: Արդյո՞ք Մակեդոնիայի լեգենդար պատմության նշված դրվագները Հայասայի պատմական դեպքերի առասպելականացած հիշողություններ չեն: Դա հնարավոր կլիներ, եթե Փռյուզիայում էական դեր կատարեր արևելյան (ծագումով՝ Հայասայից) մի տարր, որի դինաստիական վեպը հունական ավանդույթում տեղափոխվել է փռյուզացիների արևմտյան՝ բալկանյան նախնիների վրա:

Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում, ըստ Ստրաբոնի, հնում եղել են թրակյան ցեղեր (XI.5.2, XI.14.14): Արդեն ուրարտական դարաշրջանից այստեղ ի հայտ են գալիս հավանական բալկանյան անվանումներ²: Հատկանշական է, որ Հայասայի հնագիտությունը (այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևմտյան շրջանների ուշբրոնզեդարյան նյութերը) կապեր է դրսևորում ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության և Վրաստանի նյութի հետ, որի հիման վրա կարծիք է հայտնվել, որ Հայասայի բնակչությունը մասամբ ծագում էր «Անդրկովկասից»³:

Լեռնաշխարհի հարավում բալկանյան կապերով էթնիկական տարրն առաջին անգամ հիշվում է մ.թ.ա. XII դ. ասորեստանյան աղբյուրներում: Թիգլաթպալասար I-ը (մ.թ.ա. 1116-1090թթ.) պատմում է, որ իր գահակալման տարում 20000 մուշքեր, իրենց հինգ արքաներով, որոնք հիսուն տարի առաջ նվաճել էին Ալզի (հայ. Աղձնիք) և Պուրուլունգի երկրները, գրավում են Կադմուխի երկիրը (Նիբուր/Ջուդի լեռան արևմուտքում): Արքան պարտության է մատնում մուշքերի 12000-անոց զորքը, մնացածին՝ տեղահանում և վերաբնակեցնում, իսկ մուշքերի երկիրը՝ միացնում Ասորեստանին: Այդ ընթացքում 4000 կաշկացիներ (ուրիշ անունով՝ աբեշկացիներ) և ուրունացիներ՝ «խաթե (խեթական) երկրի անհանգիստ/անհնազանդ զորքեր», որոնք գրավել էին Սուբարտուի (միև-

¹ *Ā.Ā.ī ādōr n̄yī*. նշվ. աշխ., էջ 156-163.

² Տե՛ս, օրինակ, *Ս.Երեմյան*, Ն.Սառը և VII դարի հայոց «Աշխարհացոյցը»-ը. Մառը և հայագիտության հարցերը, Երևան, 1968, տե՛ս և *Ս.Պետրոսյան*, Թրակալիներական ցեղերի միությունները Հայկական լեռնաշխարհում. ՊԲՀ, 1977, №1 և նույն հեղինակի այլ աշխատություններն այդ թեմայով:

³ *J.Yakar*, Beyond the Eastern Borders of the Hittite Empire: An Archaeological Assessment. Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp. Ankara 1992, p. 514.

նույն երկրամասի) քաղաքները, առանց կռվի հպատակվում են արքային¹:

Պատմական Ծոփքի և հարակից տարածքներում վաղ երկաթի դարի սկզբում (մ.թ.ա. XII դ.) ի հայտ է գալիս մեծ քանակությամբ նոր, տեղականից էապես տարբեր «անդրկովկասյան» տիպի խեցեղեն, նույնական նախորդ դարաշրջանի՝ ուշ բրոնզի վերջին փուլերի ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության և մերձակա շրջանների (ներկայիս Վրաստանի և Թուրքիայի տարածքների) խեցեղենին: Սա Հայկական լեռնաշխարհի հին պատմության այն հազվադեպ դրվագներից է, երբ պատմական աղբյուրի տեղեկությունը կարելի է ուղղակիորեն համադրել հնագիտական տվյալների հետ՝ այդ փոփոխությունը բացատրվել է հիշյալ ցեղերի ներխուժմամբ²:

Բայց և որոշակի հակասություն կա գրավոր աղբյուրների և հնագիտական նյութի միջև՝ առաջինները ներխուժողների գոնե մի մասին բնորոշում են որպես «խաթե երկրի» մարդիկ, այսինքն՝ արևմտյան ծագում վերագրում, իսկ երկրորդը, առավել օբյեկտիվը, մատնանշում է նրանց հյուսիսարևելյան ծագումը: Ըստ Ա.Քոսյանի, այդ հակասությունը կարող է լուծվել, եթե ընդունենք, որ ներխուժողները եկել են լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքից, Հայաստանի տարածքներից, որը մինչ այդ գտնվում էր խեթական ազդեցության գոտում և կարող էր ասորեստանցիների կողմից ընկալվել որպես «խաթե երկիր»³: Հնարավոր է, որ ներկայիս Հայաստանի և/կամ հարակից տարածքներից մի զանգված անցած լինել արևմուտք՝ Հայասա, ապա, իրենց մեջ տեղական բնակչություն ներառելով՝ հարավ:

¹ A.K.Grayson, Assyrian Royal Inscriptions. Vol. II. Wiesbaden, 1976, №№ 18, 67, 93. Anḫēdī-āāēēī īnēēā eḥdī ÷īēēē īī eḥdī dēē Ōdāḏōō (ī ād., dāā. É.Ī . Aūyēī-ī ī āā). ĀĀĒ, 1951, №2, №№ 10, 11, 12, 13. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա. Երևան, 1981, էջ 16, տես և *É.Ī .Aūyēī ī ī ā. Ī dāānḫdī dēy...*, թ. 123-124:

² Տես հատկապես V.Sevin, The Early Iron Age in the Elazig Region and the Problem of the Mushkians. Anatolian Studies XLI (1991), p. 96-97. *Պ.Ավետիսյան*, Կենսատարածքի կազմակերպման կառուցվածքը և սոցիալ-ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում Ք.ա. XXII-IX դդ.- Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության հիմնահարցեր. Հայկական լեռնաշխարհը հայ էթնոսի բնօրրան. զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, 2004, էջ 21-22:

³ Այս հարցերի շուրջ տես *Ա.Քոսյան*, մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 105-107, 162 և հաջ., 175-176, հարցի գրականությամբ:

Մուշքերի ծագման և սկզբնական տեղայնացման վերաբերյալ կան տարբեր կարծիքներ: Ըստ Ի.Դյակոնովի, այդ մուշքերը հայերի լեզվական նախնիներն էին՝ վաղնջահայերը, որոնք, գաղթելով Բալկաններից, սկզբնապես հիմնվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան շրջաններում¹: Այս վարկածը չի ընդունվել մասնագետների մեծամասնության կողմից, իսկ հնագիտական նյութը, ինչպես տեսանք, մերժում է նրանց ելակետի բալկանյան տեղայնացումը: Այլ հեղինակներ մուշքերին համարել են Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից շրջանների հին բնակիչներ, որոնց անվանումը հետագայում տարածվել է փոյուզացիների վրա (սեպագիր աղբյուրներում մուշքեր են կոչվել նաև մ.թ.ա. VIII-VII դդ. Փոքր Ասիայում իրենց պետությունը ստեղծած փոյուզացիները): Ասորեստանյան աղբյուրներում հիշվում է մուշքերի արքա Միտան, այսինքն՝ Փոյուզացիայի արքա Միդասը, որի անունը, ինչպես ասվեց, նույնական է մ.թ.ա. XV դ. Հայաստանի շրջանում խեթերի դեմ ապստամբած Միտաս/Միդասին: Հավանական ենթադրություններից մեկն այն է, որ վերջինս մուշքական ծագում է ունեցել: Սեպագիր *mušku/i* ցեղանվան հետ նույնական է պոնտական մոսխերի ցեղանունը (հին հուն. *μόσχοι* «մոսքեր»․ սեպագրում *o*-ն հաղորդվել է ու-ով, *u*-ն շ-ով): Այս մոսխերի հետ են կապում վրացական մեսխի ցեղանունը և Մեսխեթի երկրանունը Վրաստանի հարավ-արևմուտքում²:

Կաշկացիները խեթական թագավորության հյուսիսարևելյան բարբարոս հարևաններն էին (Հայաստանից արևմուտք): Այդ անվանումը համեմատում են հյուսիսկովկասյան համահունչ մի ցեղանվան հետ (հայ. Գաշք, վրաց. *Kaşag/k-*, ռուս. *êî ñî â* «չերքեզ»): Նույն ցեղի մյուս՝ արեշլացիներ կոչումը համադրելի է մեկ այլ կովկասյան ցեղանվան հետ՝ հուն. *Ἀψίλαι*, լատ. *Absilae*, հայ. Ափշիլք, վրաց. *Apšileti*, հմնտ. արխազ. *A-apswa* «արխազ»³: Ուրումացի-

¹ *E. I. Ayyerī ā. I* ḏāānōī ḏēy..., և. 224.

² Մուշքերի վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս *Ա.Քոսյան*, մ.թ.ա. XII դարի..., էջ 162-166, հարցի գրականությամբ (որտեղ մուշքերի հավանական ելակետն է համարվում Հայաստանի շրջանը)․ մուշքերի ցեղանվան, արևմտյան կապերի և Հայկական լեռնաշխարհում թողած հետքերի վերաբերյալ՝ *Ա. Ի. Ժ. Ժ. Ի. Ի. Ի.* նշվ. աշխ., էջ 150-154, 167. նրանց քարթվելական ծագման վերաբերյալ՝ օրինակ, *G. L. Kavtaradze*, *The Interrelationship between the Transcaucasian and Anatolian Populations by the Data of the Greek and Latin Literary Sources. The Thracian World at the Crossroads of Civilizations*, Bucharest, 1997, p. 353-354:

³ Այս ցեղանունների վերաբերյալ տե՛ս *E. I. Ayyerī ā. I* ḏāānōī ḏēy..., և. 12. *Ի. Ա. Ա. Ի. Ի. Ի.* ḏēy... Կ. 19-23; *E. I. Ayyerī ā. I* ḏāānōī ḏēy... *Ն. Ժ. Ի. Ի. Ի.* 1973, և. 19-23; *E. I. Ayyerī ā. I* ḏāānōī ḏēy... *Ն. Ժ. Ի. Ի. Ի.* 1998, և. 6-18. *Ա. Ա. Ի. Ի. Ի.* նշվ. աշխ., էջ 180:

ների ցեղանունը հիշեցնում է հայերի (արմեն) և արամեացիների ցեղանունները, որի հիման վրա նրանց երբեմն համապատասխան ծագում է վերագրվել:

Չնայած մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտված կարծիքներին, ապացուցային հիմքեր չկան պնդելու, որ մ.թ.ա. XIII դ. այդ ցեղանուններով կոչվող ցեղերը լեզվական առումով հայկական, արամեական, քարթվելական կամ հյուսիսկովկասյան ծագում են ունեցել՝ ցեղանունները հաճախ անցնում են մի ցեղից մյուսին: Բայց ցեղանվանական համապատասխանությունները մատնանշում են, որ այդ ցեղերի կամ գոնե նրանց մի մասի ելակետը կարելի է փնտրել Սև ծովի հարավարևելյան ափերից ոչ հեռու՝ Պոնտոսում, Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում և մերձակայքում:

6. Ուրարտական կայսրության, որպես կենտրոնացված քաղաքական ամբողջության, կերտման գործում էական է եղել Խալդիի պաշտամունքի ներդրումը լեռնաշխարհի գրավյալ տարածքներում, որով Ուրարտուն տարբերվում է մնացած բոլոր հինարևելյան կայսրություններից¹: Խալդիի պաշտամունքն այնքան առաջնային է եղել Ուրարտունում, որ Գ.Ղափանցյանն այն անվանել է «խալդամուրություն»²: Ոչ մի հիմք չկա Խալդիին էթնիկական «ուրարտական» համարելու՝ նա Ուրարտուի պետական աստվածն էր և ոչ ուրարտացիների (ուրարտախոս հանրության) էթնիկական աստվածը³: Ընդ որում, Խուռիական դիցարաններում նա զուգահեռներ չունի: Մինչ կայսրության ստեղծումը նա պիտի լիներ մի ինչ-որ սահմանափակ համայնքի և տարածքի՝ Արդիմիի մեծ աստվածը:

Խալդի անունը, որպես դիցակիր անձնանունների բաղադրիչ, ավանդված է միջինասորեստանյան դարաշրջանից (զանգվածաբար՝ ուշասորեստանյան ժամանակներում՝ մ.թ.ա. VIII-VII դդ.): Այդ անունները կրող անձինք ուրարտացիներ չեն, անունների մեծ մասի մյուս բաղադրիչներն էլ պարզորոշ աքադական են, այսինքն՝ այդ մարդիկ ուրարտախոս չեն եղել⁴: Դա մատնանշում է Խալդիի

¹ *E. I. Äyvef i i ä. Ääððäi i ðei i ðäi ey ä ðäéðäáäei è*, n. 58. նույնի՝ *È äi i ði ñó i ñei äi eä ðäeäe.*- *Äðäai eé Äi ñó i è*, 4, *Äðäai*, 1983, n. 190.

² Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 114:

³ *M. Salvini*, *Le panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état*, p. 85, նույնի՝ *Geschichte und Kultur der Urartäer*, S. 184:

⁴ Այս անունների վերաբերյալ տե՛ս *K.L. Tallqvist*, *Assyrian Personal Names*. Helsingfors, 1914, p. 83, *Äññèðî - äääèei i ñèèä èñòî - í èèè i i èñòî ðèè Õðäðòó. ÄÄÈ*, 1951, №3, n. 244-245. *C. Saporetti*. *Onomastica Medio-Assyria*. Roma, 1970, I, p.

պաշտամունքի առկայությունը Միջագետքին մոտ գտնվող տարածքներում, թերևս հենց Հայկական լեռնաշխարհի հարավում, Ուրարտուի կազմավորումից ավելի վաղ ժամանակներում:

Հունական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում՝ Պոնտոսում, հիշում են խալդայների ցեղը (հին հուն. χαλδαῖοι «քալդայներ»), որը համապատասխանում է հայ. Խաղտիքին: Ուրարտագիտության ռահվիրա Կ.Լեման-Հաուպտը գտնում էր, որ ուրարտացիները կոչվել են իրենց մեծ աստծու՝ Խալդիի անունով: Նա խալդայներին համարում էր ուրարտացիների ժառանգներ, որոնք տեղաշարժվել են լեռնաշխարհի այդ ծայրամասը հայերի ճնշման տակ: Խորհրդային գիտության մեջ այս տեսակետը ջախջախիչ քննադատության ենթարկվեց և, փաստորեն, դուրս եկավ շրջանառությունից¹: Այս քննադատությունը ճիշտ էր միայն մասամբ՝ ուրարտացիների խալդեր կոչվելը հենվում է տեքստի սխալ մեկնաբանության վրա, և դժվար է պատկերացնել, որ հին կայսրության առաջատար ժողովուրդը կարող էր վերածվել հայերի դեմ մարտնչող և Հայաստանի արքային ռազմիկներ տվող ռազմաշունչ վայրի լեռնականների մի ցեղի: Բայց և այնպես, բերված փաստարկները չեն բացառում խալդայ-խաղտիք ցեղանվան կապը Խալդի դիցանվան հետ²: Խալդի դիցանվան հետ համադրելի է և Հaldiriulhi քաղաքանունը, որի հետագա ձևափոխու-

283. *Ā. Ōðāēāāī ē, ǀ ī āūā āāī í ūā ī á ī ÷í ī øāī ēyō nðāāī āāññēðēēñēī āī* öäðñðāā ñ ñāāāðī ūī è è ñāāāðī -çāī āāī ūī è ñððāī āī è, ñ. 87. ահա որոշ անունների թարգմանություններ (ըստ Կ.Տալկվիստի)՝ «Օ Խալդի, պահպանիր եղբորը», «Խալդին տնկեց», «Խալդին ողորմաց», «Խալդին ստեղծեց», «Խալդին իմ աստվածն է», «Խալդին ինձ հետ է», «Խալդին հովանավոր է», «Օ Խալդի, ողորմա ինձ»: Ս.Սալվինին միջինասորեստանյան դարաշրջանի երկու հայտնի անունները, առանց հիմնավորման, թվագրում է մ.թ.ա. XIIIդ. (*M. Salvini, Le panthéon...*, p. 83), թեև նրա հղած հեղինակները՝ Սապրետտին և Ֆրայդանկը, ներկայացնում են դրանք առանց թվագրության:

¹ Տես հատկապես *Ā.Ā.Ī ēī ÷ðī āñēēē*. Ōðāððō, ñ. 326-332. նույնի՝ *Āāī ñēī ā öäðñðāī. ǀ* .,1959, ñ. 117-121:

² Խաղտիքը հիպոթետիկ կերպով նույնացնում են ուրարտական աղբյուրների Հaliŋu տեղանվանը, որն իբր բացառում է նրա կապը Խալդիի հետ: Բայց հենց սեպագիր Հaliŋu-ն կարող էր ներկայացնել Խալդի դիցանվան տեղական տարբերակը (**խալտո*): Ուրարտական գրիչը կարող էր չընկալել այդ տեղանվան դիցակիր բնույթը և կապն իրենց Խալդիի հետ: Խալիբ/խալդայներին, հատկապես վրացական գիտության մեջ, քարթվելական ցեղ են համարում, որի համար լուրջ կռվաններ չկան (տես, օրինակ, *G.L.Kavtaradze*, նշվ. աշխ., էջ 353-354. միակ փաստարկն այն է, որ նրանց երկրամասում հետագայում արևմտաքարթվելական ցեղեր են բնակվել):

Դերջանը, ըստ Ստրաբոնի (XI.14.5), հայերը գրավել էին մոսյունոյկներից և խալուբներից (հին հուն. χαλύβες «քալուբներ»)։ ըստ հեղինակի, այդպես են կոչվել հնուն խալդայները (Ստրաբոն, XII.3.19)։ Ընդ որում, խալուբ ցեղանունը միարժեք չէ¹։ Ինչևէ, Սիհրի պաշտամունքի շրջանը հնուն պետք է գտնվեր խալուբ/խալդայների երկրում։ Կարելի է ենթադրել, որ խալդայ/խաղտի ցեղանունը մականուն է՝ տրված այլ անվանում ունեցող մի ցեղի՝ խալուբներին կամ նրանց մի մասին, իրենց աստծու անունից, որպես «խալդապաշտներ»։ Ըստ Ի.Դյակոնովի, հնարավոր է, որ այդ խալուբ/խալդայները նույնական են մոսխերին²։ Բայց կա հակասություն՝ խալիտուն հիշվում է Մուշքիմիի հետ՝ որպես նրանից տարբեր մի երկիր։ Խնդիրը կարող է լուծվել, եթե ենթադրենք, որ Մուշքիմին և խալիտուն (եթե վերջինս իրոք կապված է խալդայների հետ) ներկայացնում են իրար մերձավոր ազգակից ցեղեր կամ միևնույն ցեղի երկու տարբեր ճյուղեր։

315. *È. I. Äyeyēttā. È āi'ī dī nō ī nēi āi'ēā Ōāēē, n. 192-193. M.Salvini, Le panthéon..., p. 82.*

¹ Այս ցեղանվան վերաբերյալ տես *Ā.Ā.Ī āēēēēōāēēē, È ēçō=āi'ēp ādāāi'āē āi' n-ōi'ī'ī'ī'āēi'āçēēēēi'ē yōi'ī'ī'ēi'ēēē. ĀĀÈ, 1962, №1: Քսենոփոնը հասակորեն տարբերակում է խալուբներին խալդայներից։ Ապա, խալուբ ցեղանվամբ, բացի անենամարտաշունչ ռազմիկների մի ցեղից, նա հիշում է մոսյունոյկներին հպատակված երկաթագործների մի հանրույթ (Անաբասիս, IV.7.15, V.5.1)։ Հունական ավանդույթում սկզբնապես խալուբներ են կոչվել երկաթագործության հիմնադիր խաթերը, որոնք մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակում լուծվել են խեթերի մեջ (*Ā.Ā. Èāāi'ī'ā. Èñōi' dēy nēāāyī' nēēō ē āāēēāi' nēēō ī āçāāi' ēē ī āōāēēi' ā, ī ., 1983, n. 98*)։ Հետագայում այդ ցեղանունը կարող էր անցնել այլ ցեղերի։ Ինչ վերաբերում է Ն.Մառի՝ խալուբ և խաղտի-/խալդայ անվանումները միևնույն *խալ-* հիմքի համապատասխանաբար քարթվելական և հայկական հոգնակի ձևեր համարելուն, ապա դա կոռեկտ չէ (ցեղանվան հիմքն է *խաղտ-*, հմմտ. սեռ. *խաղտոյ*, իսկ հավաքականակերտ *տի-*ն չի հանդիպում ցեղանուններում), տես *Ա.Պետրոսյան, Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը..., էջ 266*։*

² *È. I. Äyeyēttā. Ī dāānōi' dēy..., n. 218. նույնի՝ Ī āēāy' Āçēy ē Ādī āi' ēy ī ēi' ēi' 600ā. āi' ī .y. ē ī'ī' dī āū āāāēēi' ī nēēō oādāē. ĀĀÈ, 1981, №2, n. 58. նույնի՝ È ī dāēñ-ōi' dēē ādī yī' nēi' āi' y'çūēā. Èñōi' dēēi' -ōēēi' ēi' āē=āñēēē xōdī' āē, 1983, 4, n. 171, ī' dēi' . 68: Ահա այդ հարցի հիմնավորման հատվածը՝ հղված երկրորդ աշխատությունից. «Հավանաբար, նրանք (մոսխերը- *Ա.Պ.*) նույնական են խալուբներին (հատկապես եթե ենթադրենք, որ մոսխերին հիշող և խալուբներին չճանաչող Հերոդոտոսի I.28 հատվածն ընդմիջարկություն է, ինչպես կարծել են դեռևս XIX դ. ժողովուրդների այլ ցանկերում Հերոդոտոսի մոտ հիշվում են միայն մոսխերը և ոչ խալուբները։ Ստրաբոնը, որ հիշում է ինչպես մոսխերին, այնպես էլ խալուբներին ու խալդերին, հավանաբար, էլիկտիկորեն օգտագործել է տարբեր աղբյուրներ)»։*

7. Այստեղ քննարկվող պատմական գործընթացների որոշ արձագանքներ կարելի է գտնել հայոց ազգածին առասպելում (Խորենացի, Ա.Ժ-Ժբ., Սեբեոս, Ա): Հայկը՝ հայոց առաջին էպոնիմը, Բաբելոնից շարժվելով հյուսիս՝ հանգրվանում է մի լեռան ստորոտում, ապա, այդ երկրամասը թողնելով իր թոռ Կադմոսին՝ հաստատվում է Վանա լճի հյուսիսում: Նրա ավագ որդի Արամանյակ/Ար(ա)մենակը (ըստ Սեբեոսի առաջին գրքի՝ հայերի մյուս էպոնիմը), այդ շրջանը թողնում է իր եղբայրներ Խոռին ու Մանավազին՝ Խորխոռունիների ու Մանավազյանների էպոնիմներին և անցնելով հյուսիս՝ հաստատվում Այրարատում՝ Արարատյան դաշտում, որն այդ ժամանակից դառնում է Հայաստանի կենտրոնը: Մի քանի սերունդ անց, հայերի երկրորդ էպոնիմ Արամը, հաղթելով իր հակառակորդներին Հայաստանի հարավում, գրավում է Կապադովկիան և այնտեղ կուսակալ թողնում իր տոհմակից Մշակին:

Հայկի առաջին հանգրվանը, ակնհայտորեն, Նիբուր/Ջուդի լեռան շրջանն է, իսկ Կադմոսը՝ Կադմուխի երկրի էպոնիմը: Այդ հանգրվանը Նիբուր լեռան մոտ՝ խուռաուրարտական ամպրոպի աստված Թեշուբ-Թեյշեբայի պաշտամունքի շրջանում, մատնանշում է Հայկի և այդ աստծու կերպարների նույնացումը¹: Թեշուբն ուներ երկու որդի-ցլիկներ՝ Šeri և Hurri, որոնք կարող են դիտվել որպես խուռաուրարտական լեզվախմբի երկու ճյուղերի՝ ուրարտացիների և խուռիների էպոնիմներ՝ Hurri-ն նույնական է խուռիների, իսկ Šeri-ն՝ համադրելի ուրարտական ենթադրյալ šuri ցեղանվանը² (խուռերենում և ուրարտերենում կան e/u համապատասխանության այլ դեպքեր)³: Հայկի որդի Խոռը նույնական է սեպագիր Hurri-ին (որտեղ *ու*-ն հաղորդում է *o* հնչյունը, հմմտ. եբր. հծֹרֿ, հուն. χορᾶος)⁴: Մանավազը, որի անունը երբեմն համադրվում է

¹ *Ս. Հնայակյան*, Հայկ նահապետի մասին առասպելն ու Կիբշա քաղաքը Նիբուրի լեռներում. ՊԲՀ, 1992, №1, էջ 131:

² Ուրարտական արքաների կոչումներից մեկն է «Šurili-ի արքա», որի հիման վրա էլ վերականգնվում է այդ ցեղանունը, տես *É. J. Ayyéř i ĩ ā. Āēāđōāi i đēi i đāi ēy ā ōāēōāāāēi ē*, n. 59-60. *I.M. Diakonoff*, First Evidence of the Proto-Armenian Language in Eastern Anatolia, p. 53: Šurili երկրի տեղայնացման մի փորձ տես *M. Payne and A. Ceylan*, A New Urartian Inscription From Ağrı - Pirabat. *Studi Miceanei ed Egeo-Anatolici*, XLV/2 (2003), p. 197-199:

³ *I.M. Diakonoff*, Evidence on the Ethnic Division of the Hurrians. *Studies on the Civilization and Culture of the Hurrians*. Winona Lake, 1981, p. 83.

⁴ Խոռի՝ որպես խուռիների էպոնիմի վերաբերյալ տես *Գ. Ղափանցյան*, Հայոց լեզվի պատմություն. հին շրջան, Երևան, 1961, էջ 114-115, *Գ. Ջահուկյան*, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գրքի անձնանունների լեզվական աղբյուրները. ՊԲՀ, 1981, №3, էջ 55:

ուրարտական Մինուա արքայանվանը, կարող է համարվել վերջինիս իրանական ազդեցությամբ ձևափոխված մի տարբերակը¹, այսինքն՝ մեկնաբանվել որպես ուրարտացիների էպոնիմ²:

Այդ դեպքում Արամանյակի՝ իր հոր երկիրը թողնելը կրտսեր եղբայրներին կարող է դիտվել որպես խուռաուրարտական ցեղերի ճնշման տակ հայերի հյուսիս տեղաշարժի մի արձագանք: Հակառակ տեղաշարժ է տեղի ունենում Արամի ժամանակ, որը, ելակետ ունենալով իր մայրաքաղաք Արմավիրը Արարատյան դաշտում, նոր երկրամասեր է գրավում Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և արևմուտքում: Արամ և Մշակ անունները համադրելի են ուրունացիների և մուշքերի ցեղանունների հետ՝ այդ կերպարները կարող են համարվել համապատասխան ցեղերի էպոնիմներ³ (Մշակի՝ մուշքերի էպոնիմ լինելը հաստատվում է այն հանգամանքով, որ Խորենացին նրա անունից է բխեցնում Կապադովկիայի Մաժակ քաղաքի անունը, մինչդեռ Հովսեպոս Փլավիոսի մոտ և անտիկ ավանդություն այն կապվում է մոսխ/մեսխերի հետ)⁴: Ըստ այդմ, կարելի է ենթադրել, որ այն շարժումը, որի մասին վկայում է մ.թ.ա. XII դ. հնագիտական մշակույթի փոփոխությունը Արևմտյան Հայաստանում և ուրունացիների և մուշքերի ներխուժման վերաբերյալ տեղեկությունը, իրոք սկիզբ է առել ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության և մերձակա տարածքներից:

Արամի և Մշակի անունների զուգահեռներն ի հայտ են գալիս Սասունում և Մուշում: Սասունի շրջանը ուրարտական աղբյուրներում կոչվել է Ուրմե. այստեղ է տեղայնացվում, հավանաբար, նաև

¹ J. Markwart, *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*. Berlin, 1901, S. 162, *Գ. Ջահուկյան*, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 441:

² Այս մասին մանրամասն տես՝ *Ա.Ա.Ղ. Բժժի ղյի*. Ածի ղյի ղեեե ղյի ղի է ղեժի էի աեյ, ղ. 193-194.

³ Այս մեկնաբանությունը տես, օրինակ, *Ա.Ա. Էնի ղի ղյի*. Օաեաղա – էի էնաաեյ ածի ղյի . Էնժի ժեի – էի աեեղոե – աղեեա ժաի ժն. ժ. 1, Աժաաի, 1956, ղ. 147. *Բ.Ա.Ղ. Բի ղի ղյի*. Ղի ղաի էյ ժաժողեժ, աղեժեեղեժ, ժաժժեեղեժ է աժաի աժ – ղի ղեժ էղժի – ղի էի ա ղի Օաեաղա-Աջջ. *Հ. Սանանյան*, Երկեր, հ. Ե, Երևան, 1984, էջ 559. *Ս. Երենյան*, Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Երևան, 1971, էջ 234, 237, *Գ. Սարգսյան*, Ուրարտական տերությունը և հայերը. *Բ. Առաքելյան*, *Գ. Ջահուկյան*, *Գ. Սարգսյան*, նշվ. աշխ., էջ 59. *Ա.Ա.Ղ. Բժժի ղյի* նշվ. աշխ., էջ 150 հտն: Նախորդ հեղինակները Արամի կողմից Կապադովկիան նվաճելը համարում էին հայերի՝ Կապադովկիայում նախնական հանգրվան ունենալու առասպելականացած արձագանք, հմմտ. Կապադովկիայի հունարեն «առաջին Արմենիա» կոչումը: Բայց վերջինս հռոմեական պրովինցիայի անվանում է՝ ստեղծված մ.թ. IV դ., և այդ մոտեցումը չունի ոչ մի իրական հիմք և գալիս է միայն հայերի արևմտյան ծագման ավանդական վարկածից:

⁴ Այս հարցի շուրջ տես և *G.L. Kavtaradze*, նշվ. աշխ., էջ 352-354:

«Ներքին Ուրումն» երկիրը¹: Իսկ Մուշ տեղանունը, ըստ Ի.Գյակոնովի, կարող է կապվել մուշքերի ցեղանվան հետ²: Մանրամասն քննությունը ցույց է տալիս, որ ազգածին ավանդության Արամ-Մշակ զույգը համապատասխանում է «Սասնա ծռեր» էպոսի հնագույն տարբերակի Սանասար-Մուշ զույգին՝ Սասունի և Մուշի էպոնիմներին, որտեղ Սանասարն Արամի կերպարի ժառանգն է, իսկ Մուշը և Մշակը (Մուշ-ակ) միևնույն անվան տարբերակներն են³: Վաղուց ի վեր *մուշք* անվանումը համադրվել է բալկանյան և արևմտափոքրասիական *mos-* ցեղանվան հետ⁴ (հմմտ. Մյուսիա երկրանունը, որը հաճախ ներկայացվում է ըստ նոր հունարեն հնչյան՝ Միսիա): Մուշ-Սասունի և Մյուսիայի հին առասպելներում և անվանաբանության մեջ ի հայտ են գալիս բացահայտ զուգահեռներ, որոնք հաստատում են, որ այդ երկրամասերի հին բնակչության մեջ եղել է նույնական՝ լեզվական առումով բալկանյան մի տարր⁵:

Ստրաբոնի բերած լեգենդի համաձայն, արմենների (հայերի) նախնին էր թեսալացի արգոնավորդ Արմենոսը, որը Յասոնի հետ Կոլխիդա է նավում: Նրա ուղեկիցները սկզբնապես հաստատվում են Ակիլիսենեում՝ Եկեղիքում և շրջակայքում, որտեղից տարածվում են այլ շրջաններում, մինչև Ադիաբենե՝ Ասորեստան (Ստրաբոն, XI.4.8, XI.14.12. տե՛ս և Տրոգոս Պոնապետի աշխատության Հուստինոսի համառոտագրությունը՝ XLII.2.3):

Հայկի, Արամի ու Մշակի և Արմենոսի ավանդությունները հայոց ազգածագունը ներկայացնող առանձնահատուկ՝ առասպելական աղբյուրներ են, որոնց նպատակից դուրս է եղել այլ էթնիկական խմբերի մասին ճշգրիտ տեղեկություններ պահպանելը: Բայց և այնպես, եղած նյութը հնարավորություն է տալիս որոշ եզրահանգումների: Եթե ճիշտ է ուրումացիների և հայերի օտարալեզու արմեն ցեղանվան կապը, ապա, ելնելով Ստրաբոնի լեգենդից՝ ուրումացիների նախնական տեղայնացումը կարելի է փնտրել Երզնկայի շրջանում, այսինքն՝ խեթական աղբյուրների Հայաստանում:

Ուշագրավ է տարաբնույթ աղբյուրներում ուրարտական Մինուային համադրելի անունների ի հայտ գալը: Արգոնավորդները, ինչպես ասվեց, կոչվել են մինյուացիներ (իրենց նախահոր՝ Օրքոմենոսի արքա Մունաց-ի անունով): Մինյուասը, մյուս կողմից, մի երկիր էր Հայկական լեռնաշխարհի հարավում (Ասորեստանի հյու-

¹ *Ի.Ա.Ածծոբիյի*. Օրիմի էի էեա Օծածո. *Ածաաի*, 1985, թ. 212.

² *Է.Ի.Այբի Ի.Ա. Ի ծաանոժի ծեյ...*, թ. 223, ի ծեի . 87.

³ *Ա.Ա.Ի.Ածծոբիյի*. Գշվ. աշխ., էջ 151.

⁴ *Է.Ի.Այբի Ի.Ա. Ի ծաանոժի ծեյ...*, թ. 222 (ըստ Ա.Գյոնցեի և Պ.Կրեչմերի):

⁵ *Ա.Ա.Ի.Ածծոբիյի*. Գշվ. աշխ., էջ 150-158, 163-168.

Հավանական է, որ այդ արքայատոհմը և նրա շրջապատը ծագեին մուշքերից կամ լինեին մուշքերին ազգակից մի հանրույթ, այն ցեղի գաղթականությունը, որը հետագայի հին հունական աղբյուրներում կոչվել է խալդայներ: Արդեն Արդինիում և Կումենուում, հնարավոր է, որ նրանք կորցրել են իրենց լեզուն, բայց, ինչպես հաճախ նման դեպքերում, պահպանել են դինաստիական անունները: Նրանց և ուրարտերենի կրողների հարաբերությունը կարող է պատկերացվել այնպես, ինչպես եղել է արիացիների և խուռիների հարաբերությունը Միտաննիում, սկանդինավյացի-վարյագների և սլավոնների կամ թյուրք-բուլղարների և սլավոնների հարաբերությունը Հին Ռուսիայում և Բուլղարիայում:

Առավել ակնառու են հետևյալ համեմատությունները: 911թ. Ֆրանսիայի հյուսիսարևմտյան մի մարզ անցնում է սկանդինավյան վիկինգներին՝ նորմաններին և սկսում կոչվել Նորմանդիա: Հետագայում նորման նվաճողները յուրացնում են ֆրանսերենը և լուծվում տեղական բնակչության մեջ (ինչպես Ռուսիայում): 1066թ. Նորմանդիայի դուքսը նվաճում է Անգլիան, որից հետո այնտեղ մի քանի դար իշխում են նորմանդա-ֆրանսիական, լեզվով՝ ֆրանսախոս նվաճողները: Մեր տարածաշրջանի պատմության մեջ նման մի օրինակ է պարնացիների քոչվոր ցեղի ներխուժումը Պարթևք, վերջիններիս հետ ձուլվելը, ապա իրենց արքայատոհմի (Արշակունի) իշխանության տարածումը ողջ Իրանի ու մերձակա երկրների վրա:

Այս վարկածը որոշ չափով վերադարձ է դեպի Կ.Լեման-Յաուպտի և Պ.Կրեչմերի դրույթները, դրանց մի նորացված տարբերակը¹: Ուրարտուի արքայատոհմը և վերնախավը ծագեցնելով մ.թ.ա. XIIդ. նվաճողներից՝ հատկապես մուշքերից, մենք ելնում ենք ոչ միայն վերջիններիս բալկանյան կապերից, այլև այն հան-

նույնի՝ Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը..., էջ 266-269, նույնի՝ *Àd-ı yî nêeé ı öâð, çâı äâı üé ı èððà è öðâððñêeé Öâëëè, n. 52-54:*

¹ Ըստ Լեման-Յաուպտի, ուրարտացիները (Ուրարտուի իշխող տարրը) հնդեվրոպական մի ցեղ էին, ծագումով Արևմտյան Փոքր Ասիայից՝ Լյուկիայից և մերձակայքից, որոնք շատ ընդհանրություններ ունեին հույների և որոշ այլ ցեղերի հետ (կրետացիներ, էտրուսկներ): Գալով արևմուտքից՝ նրանք տիրել էին Հայկական լեռնաշխարհի հին բնակչությանը (տե՛ս, օրինակ, *K.F. Lehmann-Haupt*, նշվ. աշխ., *passim, E.Éai äıı-Äâđı Õ. Äñðóı'èðâëüı'äy èâëðëy ıı èñðıðeè è èöëüðððâ öâëäı ä. Öðöâü Öâëëèññêı äı äı ñöââðñöââı ıı äı öı èââðñeðâðâ, VI, 1936*): Ըստ Կրեչմերի՝ Ուրարտուի արքայատոհմը փոյուզական ծագում ուներ, որն ընդունվել է նաև այլոց կողմից (հղ. ըստ *A.Ä.ı'èı Õđı'âñêêé. Öðâððö, n. 47-48. նույնի՝ Äâı ñêı ä öâðñöâı, n. 49*), տե՛ս և *H.R.Hall, The Ancient History of the Near East, London, 1920* (first published in 1913), p. 458, n. 1:

ու Փռյուզիայի լեզենդար արքաների անուններն էլ կրկնում են բազում դարեր առաջ ավանդված հայասական պատմական անունները, ինչը հնարավոր է բացատրել հնդեվրոպական դարաշրջանից շատ ավելի ուշ՝ մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի կեսից հետո մարդկանց՝ Հայասայից դեպի արևմուտք տեղաշարժով:

Մնում է ավելացնել, որ այս վարկածով նոր, ավելի հավանական մեկնաբանություններ կարող են ստանալ մի շարք պատմական փաստեր՝ Ուրարտուի անկումը, Ուրարտու-Հայաստան անցումը (որպես արքայատոհմի անկում և վերնախավի փոփոխություն կայսրության ներքին էթնիկական հակասությունների հետևանքով), հունական աղբյուրներում արմեններին մշտապես փռյուզական-բալկանյան ծագում վերագրելը (որպես ուրարտական վերնախավի փռյուզական կապերի արձագանք), հունաուրարտական և հայ-հնաբալկանյան մի շարք բառային¹, անվանաբանական² զուգահեռներ և այլն:

¹ Ամենասակնառու հայ-ուրարտա-հունական զուգահեռներն են հայ. *աւել, յաւելուլ*, ուրարտ. *abili-d(u)-*, հուն. *ὀφελμα, ὀφέλλω* (ընդ որում, հայերենում և հունարենում «ավելելու գործիք» և «ավելացնել» իմաստներով) և հայ. *բուրզն*, ուրարտ. *Burganə(ni)*, հուն. *πύργος*: Սրանց պետք է ավելացնել հայ-հնաբալկանյան ընդհանուր արմատները՝ օրինակ, *ալիւր, աղաւրիք, աղիւս, աղուես, դամբան, թեղի, կաղին, կանուրջ, մոզի, սիւն* և այլն (տես *Գ.Ջահուկյան*, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 296-306): հատկապես հետաքրքիր է հայ. *արքայ* բառը, հունարեն և փռյուզերեն զուգահեռներով, որը կարող էր ուղղակի փոխառություն լինել ուրարտական վերնախավի լեզվից (ուրարտերենում այդ բառը չկա):

² Հմմտ., օրինակ, ազգածին ավանդության հունարենատիպ *Կադմոս*, *Կարդոս* անձնանունները և Հայաստանի հարավի *Տավրոս*, *Ամոս*, *Արտոս*, *Գրգոս* տեղանունները:

ԱԶԳԱԾԻՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ

Հայկական ավանդությունը: Հայ ժողովրդի ազգածագման, ձևավորման ու վաղ շրջանի պատմության վերաբերյալ տեղեկությունները կարելի է բաժանել երկու մասի՝ արտաքին և ներքին: Արտաքինն օտար՝ գրավոր (հիմնականում սեպագիր և հունական) աղբյուրների տվյալներն են, իսկ ներքինը՝ հայկական, բանահյուսական-առասպելաբանական բնույթի: Արդեն V դարում ձևավորված հայկական գրականությունն ու պատմագրությունը պահպանել են հայոց ազգածագման ավանդությունը («ազգածնության առասպել»): Այն գալիս է ժողովրդական ակունքներից, թեև մեզ է հասել Խորենացու և Սեբեոսի առաջին գրքի անանուն հեղինակի գործերից, Աստվածաշնչի՝ բացարձակ ճշմարտություն համարվող տվյալների և հունական որոշ աղբյուրների հետ համաձայնեցված ձևափոխված՝ «ճշգրտված» և գրական մշակման ենթարկված վիճակում: Բանահյուսական աղբյուրները թեև պատմական ճշգրտության տեսակետից գիշում են արտաքին, շատ ավելի հին ու վավերական աղբյուրներին, բայց, մյուս կողմից, զոնե մեկ առումով, գերազանցում են նրանց: Այդ աղբյուրների միջոցով է մեզ հասել մեր նախնիների կենդանի ծայրը, այն ոգին, որով նրանք իմաստավորել են իրենց գոյությունն ու անցյալը:

Ըստ ավանդության, հայերի առաջին նախնին Թորգոմի որդի Հայկն էր, Նոյի որդի Հաբեթի սերնդից: Նա նկարագրվում է որպես «վայելչակազմ, թիկնավետ, գեղազանգուր մազերով, վառվռուն աչքերով, հաստ բազուկներով» մի հսկա, «հզոր նետաձիգ», «քաջ և երևելի» մյուսների մեջ: Նա բաբելոնյան աշտարակաշինությունից հետո հրաժարվում է ենթարկվել Բաբելոնի բռնակալ, ինքն իրեն աստվածացրած Տիտանյան Բելին (նույնացված Աստվածաշնչի Նեբրոլթին) և իր հսկայական՝ երեք հարյուր այր ընդգրկող աղխով՝ նահապետական գերդաստանով տեղափոխվում է հյուսիս: Սկզբում նա հանգրվանում է հարավային մի լեռան (Կորդվաց Արարատ, հնում՝ Նիբուր) ստորոտում, ապա այդ շրջանը թողնելով իր թռռանը, գալիս բնակվում է Հայաստանում՝ Վանա լճի հյուսիսարևմտյան Հարք գավառում, որտեղ կառուցում է Հայկաշեն գյուղը: Բելն առաջարկում է Հայկին հնազանդվել իրեն և մերժվում, որից հետո իր գորքով հարձակվում է նրա վրա: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Վանա լճից հարավ-արևելք, Հայոց ձորում: Անա-

նունի տարբերակում ներկայացվում է ճակատամարտից առաջ Հայկի և Բելի երկխոսությունը: Բելն առաջարկում է Հայկին անցնել իր մոտ ծառայության, որպես որսորդ մանուկների պետ, իսկ Հայկը նրան շուն է անվանում՝ խոստանալով նրա վրա թափել իր կապարճի նետերը: Ճակատամարտը անհաղթ հսկաների մի կռիվ է, բայց, ի վերջո, Հայկն իր «լայնալիճ» աղեղի «երեքթեյան» նետով խոցում-սպանում է Բելին, իսկ նրա զորքը փախուստի է դիմում:

Ազգածին ավանդությունը ներառում է ոչ միայն Հայկի, այլև նրան հաջորդող յոթ նահապետների զրույցները, մինչև Արա Գեղեցիկ, որոնք «ազգածին այրեր» են կոչվում: Հայկի երկիր Հարքը մնում է նրա կրտսեր որդիներ Խոռին և Մանավազին (խորխոռունիների և Մանավազյանների էպոնիմներն են), իսկ ավազը՝ Արամանյակը, վերաբնակվում է Այրարատում՝ Արարատյան դաշտում, որը դառնում և մնում է Հայկյանների հաջորդ սերունդների ոստանը: Արամանյակի որդի Արամայիսը կառուցում է Արմավիր մայրաքաղաքը: Նրան հաջորդում է Ամասիան, որի անունով է կոչվում Մասիսը: Ամասիայի որդի Գեղամը դառնում է Գեղամա լճի արևմտյան և հարավային շրջանների էպոնիմը: Գեղամին հաջորդում է Հարման, սրան՝ Արամը, ազգածին ավանդության ամենառազմական կերպարը, որը բազմաթիվ պատերազմներում լայնացնում է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից: Սա նահապետների շարքն է ավագ գծով: Որոշ դեպքերում որպես էպոնիմներ են հանդես գալիս նահապետների մյուս որդիները: Այսպես, Արամայիսի որդի Շարան դառնում է Շիրակի էպոնիմը, Գեղամի որդի Սիսակը՝ Սյունիք-Սիսականի և այլն:

Արամը նկարագրվում է որպես աշխատասեր և հայրենասեր մարդ, «որը լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե ինչպես օտարացեղ ազգերը ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները»: Ասորեստանի արքա աշխարհակալ Նինոսը, վախենալով նրանից, իրավունք է տալիս նրան իրենից հետո երկրորդը կոչվել: Արևելքում Արամը հաղթում է մեդացի քաջերի առաջնորդ Նյուքար Մադեսին (մեդացիների էպոնիմին), ապա, հարավում՝ Ասորեստանում, Բարշամին, որին հետագայում ասորիները «աստվածացրած պաշտում էին»: Արևմուտքում՝ Կապադովկիայում նա հաղթում է Տիտանյան Պայապիս Քաղային, տեղի բնակիչներին հրամայում սովորել ու խոսել հայերեն և այնտեղ կուսակալ նշանակում իր տոհմակից Մշակին, որը կառուցում և իր անունով է կոչում Մաժաք (հետագայում՝ Կեսարիա) քաղաքը:

Արամին հաջորդում է նրա որդի Արա Գեղեցիկը: Նինվեի թագուհի «վավաշուտ և անառակ» Շամիրամը, լսած լինելով նրա գեղեցկության մասին, պատգամավորներ է ուղարկում, խնդրելով իրեն կին առնել և թագավորել իր երկրում, բայց մերժվում է: Շամիրամն իր զորքով հարձակվում է Արայի վրա: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Արարատյան դաշտում: Հայերը պարտվում են, Արամ՝ զոհվում: Բայց Շամիրամն իր սիրեկաններից մեկին «զարդարում» է որպես Արա և լուր տարածում, թե իր աստվածները, որոնք նույնացվում են «շնից սերված» համարվող արալեզառլեզների հետ, լիզել-կենդանացրել են նրան: Շամիրամը կառուցում է Վան քաղաքը և, ի վերջո, զոհվում Վանա լճի ափին: Սրանով ազգածին ավանդությունը վերջանում է: Հայերն ընկնում են օտարների տիրապետության տակ, որից դուրս են գալիս շատ սերունդներ հետո:

Հայ ցեղանունը կապվում է Հայկի անվան հետ: Ըստ Խորենացու, օտարները հայերին սկսում են կոչել *արմեն* և նման ձևերով Արամի անունից, իսկ Անանունի մոտ շեշտվում է Արամանյակ/Ար(ա)մենակի ազգածին բնույթը, որից կարելի է ենթադրել, որ նա է համարվել *արմեն* ցեղանվան էպոնիմը¹: Մյուս կարևոր տեղանունը՝ Այրարատը, որը, որպես Հայաստանի կենտրոն, որոշ չափով ողջ Հայաստանի համարժեքն է, կապվում է Արայի անվան հետ («դաշտն Արայի»):

Հայկի և նրա առաջին ժառանգների զրույցներն ավանդաբար համարվել են վավերական պատմական աղբյուրներ XVIII-XIX դդ. որոշ հեղինակների գործերում²: Հետագայում, XIX-XX դդ. այդ ավանդությունները քննադատաբար ուսումնասիրվել են մի շարք մասնագետների կողմից (Մ.Էմին, Զ.Պատկանյան, Ա.Կարիեր, Յ.Մարկվարտ, Մ.Աբեղյան, Ն.Ադոնց, Ա.Մատիկյան, Գ.Ղափանցյան, Հ.Մանանդյան, Ս.Ահյան, Ժ.Դյունեզիլ, Գ.Սարգսյան, Ս.Հարությունյան, Ա.Պետրոսյան, Ա.Քոսյան և այլք): Դրանք բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում որպես հայոց հին մշակույթի, ազգագրության, կրոնի, առասպելաբանության, ազգաժազման և նա-

¹ Հմմտ. Անանունի «ազգ Արամենակայ», «որդիք ազգածնին Արամենակայ» և Խորենացու «արք Արամենաք», «Արամեան ազն» արտահայտությունները, տե՛ս Գ.Սարգսյան, Հատուկ անունների ստուգաբանությունը Մովսես Խորենացու պատմության մեջ. Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1998, № 1-2, էջ 123: Այդպիսին է Արամանյակը նաև Ներսես Շնորհալու «Վիպասանության» մեջ:

² Լ.Բարսեղյան, Հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման հարցերը պատմագիտության մեջ, էջ 140-141:

խապատմության վերաբերյալ աղբյուր և պետք է համակողմանիորեն քննվեն տարբեր հայեցակետերից (առասպելաբանական, ազգագրական, լեզվաբանական, պատմական):

Առասպելաբանություն: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հայոց ազգածին ավանդությունը տիեզերքի և ժամանակի ծագումը ներկայացնող հնագույն արարչագործության առասպելի վիպականացած և պատմականացած տարբերակն է: Արարչագործության առասպելներն, ընդհանրապես, տեղայնացվում են «աշխարհի կենտրոնում», որտեղ, «ժամանակի սկզբում», սկսվում է արարումը: Դրանցից են ծագում և դրանց են կրկնում մյուս առասպելները¹: Հայկական ավանդության մեջ Հայկի և նրա առաջին յոթ սերնդի ժառանգների հետ են կապվում հայոց տիեզերքի՝ սկսած երկնային մարմիններից (հմմտ. *Հայկն* «Օրիոն համաստեղությունը», *Արա*՝ մի աստղի անուն), մինչև երկրի, նրա նահանգների, լեռների, գետերի, նրանում բնակվող ժողովրդի, իշխող տոհմերի, ապա և՛ ժամանակի տերմինների ծագումն ու անվանումները (ըստ Անանիա Շիրակացու, Հովհաննես Սարկավազի և Վանական վարդապետի, հայկական ամիսները կոչվել են Հայկի որդիների և դուստրերի անուններով)²: Անվանումն առասպելաբանության մեջ համազոր է արարմանը: Ազգածությունը սերտորեն կապված է տիեզերածնության հետ՝ այն տիեզերածնության մի մասնավոր դրսևորումն է:

Հայկյանների առասպելի հնագույն նախատիպը պիտի ներկայացնեն դիցածնությունը՝ տիեզերքի արարումը և աստվածների սերունդների հաջորդականությունը: Հայկի և նրա հաջորդ «ազգածին նահապետների» կերպարները ծագում են հին աստվածություններից: Դա բոլորովին չի նշանակում, թե նրանք հենց աստվածներ են: Հայկյանների ավանդությունը ժանրային առումով վիպական (էպիկական) բնույթ ունի. հին աստվածների կերպարներն իջեցվել են դյուցազունների ու հերոսների մակարդակի, ինչի հետևանքով փոխվել-պատմականացել է ողջ կառույցը, նոր կեր-

¹ *M.Eliade, Cosmos and History. The Myth of the Eternal Return.* New York 1959, p. 6 ff.

² *Անանիա Շիրակացի*, Տիեզերագիտություն և տոմար. Երևան, 1940, էջ 76-77, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը. Երևան, 1956, էջ 224, Յաղագս տարեմտին ի Վանական վարդապետէ ասացեալ. Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու, I, Երևան, 1941, էջ 160:

պարներ են ավելացել և այլն¹: Առասպելի առանցքային կերպարներն են Հայկը, Արամը և Արա Գեղեցիկը: Հայկը պիտի ներկայացներ աստվածների նահապետի, Արամը՝ ամպրոպի աստծու, իսկ Արա Գեղեցիկը՝ մեռնող և հարություն առնող աստծու վիպականացած տարբերակը: Հայկը, Արամը և Արա Գեղեցիկը կազմում են հնդեվրոպական «եռաֆունկցիոնալ» մի համակարգ՝ ներկայացնելով հնդեվրոպական առասպելաբանության համապատասխանաբար առաջին (տիրակալության), երկրորդ (ռազմական) և երրորդ (պտղաբերության) ֆունկցիաները: Նույնը կարելի է ասել Հայկի երեք որդիների վերաբերյալ: Այսպիսով, սա մի տիպիկ հնդեվրոպական առասպել է, և պատմականացումն ու ուշ մշակումը չեն վերափոխել նրա հնագույն կառուցվածքային հիմքը²:

Հայկյանների ավանդության մեջ, Բելի, Բարշամի և Շամիրամի կերպարներում, ինչպես ասվեց, ի հայտ է գալիս նաև հինարևելյան տարրը: Բայց հատկանշական է, որ հայոց ավանդությունը նրանց ևս ներառել է հնդեվրոպական եռամաս համակարգի մեջ (Բելը կապված է առաջին, Բարշամը՝ երկրորդ, իսկ Շամիրամը՝ երրորդ ֆունկցիային)³: Հայկի և Բելի, Արամի և իր հակառակորդների կռիվները զուգահեռներ ունեն այլ հնդեվրոպական ավանդույթներում⁴:

¹ Միանգամայն անընդունելի է նրանց՝ իրական պատմական հերոսներ համարելը, որը գալիս է առասպելական կերպարների իրական նախատիպեր ունենալու մ.թ.ա. IV դ. հույն հեղինակ Եվիեմերոսի մոտեցումից: Աստղերը, լեռներն ու գետերը կոչվում են դիցաբանական կերպարների և ոչ իրական մարդկանց անուններով:

² Արամի ավանդությունը, հունական առասպելների համեմատությամբ, քննել է արդեն Յ.Սարկվարտը, որի մի շարք դրույթներ մնում են ուժի մեջ, տես *J. Marquart, Die Entstehung und Wiederstellung der armenischer Nation*. Berlin, 1919, S. 67-68, նույնի՝ *Le berceau des arméniens. Revue des études arméniennes*, 8, 1928, f. 2, p. 215 sqq.: Հայոց ազգածագման ավանդության մեջ հնդեվրոպական «եռամաս» գաղափարախոսության դրսևորումների վերաբերյալ տես *S. Ahyon, Les débuts de l'histoire d'Arménie et les trois fonctions indo-européennes. Revue de l'histoire des religion CIC-3. G. Dumézil, Le roman des jumeaux*. p. 1992, p. 133 sqq. Ավանդության քննությունը ընդհանուր և համեմատական առասպելաբանության համատեքստում տես *Ա. Պետրոսյան, Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը*. Երևան 1997. *A. Y. Petrosyan, The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epics. Journal of Indo-European Studies Monograph* 42. Washington D.C. 2002. *Վ. Վ. Գրիգորյան, Ածի յի նեեé յի ի ն է լեծ ի էի օն*, *Ածի յի նեեé յի ի ն է լեծ ի էի օն*, 2002. Նույնի՝ Հայոց ազգածագման հարցեր ավանդական տվյալների քննության լույսի տակ, ՊԲՀ, 2003, № 2. *Ս. Հարությունյան, Հայ առասպելաբանություն*. Բեյրութ, 2000:

³ *S. Ahyon*, նշվ. աշխ., էջ 270-271:

⁴ *Ա. Պետրոսյան, Արամի առասպելը... Վ. Վ. Գրիգորյան, Ածի յի նեեé յի ի ն է լեծ ի էի օն*, 47-84, 106-115: Վերաիմաստավորվել և հնդեվրոպական կապեր է ձեռք բերել նույնիսկ Բելի անունը, տես *Ս. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 231-232:

Առաջին Հայկյանների որոշ կերպարներ կապեր են դրսևորում Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պետական կազմավորումների աստվածների հետ: Ըստ մի տեղեկության, Մարս մոլորակը նույնպես կոչվել է Հայկ¹: Մոլորակներն աստվածների անունով կոչելու սկզբունքը հին բաբելոնյան ավանդույթից անցել է այլ հին ազգերի՝ պարսիկներ, հույներ, հռոմեացիներ: Միջագետքում Մարս մոլորակը կոչվել է անդրաշխարհի և պատերազմի աստված Ներգալի անունով: Հատկանշական է, որ Հայաստյի մեծ աստվածը վկայված է U.GUR գաղափարագրով, որը Ներգալի անվանումներից մեկն էր (սեպագրում, եթե միայն հնարավոր էր, տեղական աստվածների անունները հաղորդվում էին գաղափարագրով): Մի կողմից՝ Հայկի, իսկ մյուսից՝ Հայաստյի մեծ աստծու նույնացումը Ներգալին պատահական չէ: Սա խոսում է Հայկ-Ներգալ կերպարային կապի մասին՝ հայոց առաջին նահապետ և նախնի Հայկը, Բելին հաղթողն, ակնհայտորեն, առնչվում է մեռած նախնիների և պատերազմի հետ: Ուշագրավ է, որ Ներգալի սինվոլիկ զենքերից էին լայն աղեղն ու նետը,² որոնք, ինչպես տեսանք, բնորոշ էին նաև Հայկին: Սա հնարավորություն է տալիս Հայկին համադրել Հայաստյի մեծ աստծուն՝ U.GUR-Ներգալին: Հայկ և Հայաստ անունների համահնչությունն էլ հնարավոր է դարձնում այդ անունների ստուգաբանական կապի ենթադրությունը: Հայաստական մեծ աստծու չարձանագրված տեղական անունն այսպիսով կարող էր լինել Հայկի նախատիպը, որը նաև երկրի էպոնիմն էր:

Առասպելաբանական կերպարների բացահայտման համար էական են տեղագրական տվյալները: Հին աստվածների կերպարները դարերի ընթացքում պահպանվում են իրենց պաշտամունքի կենտրոններում, նոր անունների տակ: Հայկի առաջին հանգրվանի՝ Կորդվաց Արարատ լեռան շրջանում է գտնվել ուրարտական ամպրոպի և փոթորկի աստված Թեյշեբայի պաշտամունքի կենտրոն Կունմին կամ Կունենուն: Այսինքն, Հայկի բարդ կերպարի մի բաղադրիչն էլ կարող էր ծագել Կունենուի հնագույն ամպրոպի աստծուց³:

¹ Ղ.Ալիշան, Հին հուստոք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց. Վենետիկ, 1895, էջ 124:

² Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie (այսուհետև՝ RLA). Bd. 9. 3/ 4. Berlin, New York, 1999, S. 222:

³ Տե՛ս Ա.Հնայալյան, Հայկ նահապետի մասին առասպելն ու Կիբշա քաղաքը Նիբուրի լեռներում. ՊԲՀ, 1992, № 1, էջ 131. *A.Á.Í áððí ñýí*, *Áðí ýí ñèèè ýí ì ñ è ì èðí èí àèý*, ñ. 61-64, 107-115: Այս լեռան հետ կապված հնագույն առասպելների վերաբերյալ տես Ա.Պետրոսյան, Կորդվաց լեռը տարածաշրջանի հին ժողովուրդ-

Արամը, հայերի երկրորդ էպոնիմը, ըստ Մ.Աբեղյանի արտահայտության՝ Հայկի «երկրորդ տիպարն» է: Քննությունը ցույց է տալիս, որ նա ևս ամպրոպի աստծու մի վիպականացած և պատմականացած տարբերակն է, խուռաուրարտական Թեշուր-Թեշեբայի հին հայկական համապատասխանությունը և «Սասնա ծռերի» Սանասարի նախատիպը¹:

Ըստ ավանդույթի, Արա Գեղեցիկի՝ արալեզների կողմից լիզվել-կենդանանալը տեղի է ունեցել Լեզք (հնում՝ *Լեզունյ*) գյուղում: Այստեղից գտնված ուրարտական արձանագրության մեջ խոսվում է, ամենայն հավանականությամբ, Խալդիին նվիրված պաշտամունքային կառույցի մասին, ինչը թույլ է տալիս կարծելու, որ Արա Գեղեցիկի հին աստվածային համապատասխանությունն էլ եղել է Խալդին²:

Ազգագրություն: Հին առասպելներն արտացոլում են ոչ միայն տիեզերաբանական պատկերացումներ, այլև իրենց դարաշրջանների հասարակական հարաբերությունները: Հայկի աղխն ընդգրկում էր նրա որդիներին, դուստրերին ու նրանց ժառանգներին, մոտ երեք հարյուր այր (ըստ Անանունի՝ Հայկը և իր յոթ սերունդները՝ մինչև Արա Գեղեցիկ, որոնք ծնվել էին Բաբելոնում), իրենց ընտանիքներով: Սրա հետ համեմատելի է մինչև XIX դար պահպանված հայ նահապետական ընտանիքը, որը կոչվում էր սովորաբար *ազգ*: Այն ներառում էր նահապետի հաճախ վեց-յոթ, հազվադեպ ութ սերունդը. ընդ որում, ազգը կոչվում էր նահապետի անունով³: Միևնույն ժամանակ, *ազգ* նշանակում է «ցեղ, ժողովուրդ». նույն նշանակությունն ունեն նահապետական ընտանիքի համար կիրառվող մյուս տերմինները (*ցեղ, տուն* և այլն): Հնդեվրոպական ընտանեկան ազգակցության տերմինները լավագույնս պահպանվել են հայերենում, որտեղ կորել է դրանցից միայն մեկը, մինչդեռ մյուս լեզուները կորցրել են ավելի շատ տերմիններ: Ըստ այդմ, հայերը պետք է որ լավագույնս պահպանած լինեին նաև հնագույն

ների տիեզերածնության և մարդածնության առասպելների կենտրոն, Հայ ժողովրդական մշակույթ XI. հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2004:

¹ Ա. Պետրոսյան, Արամի առասպելը..., էջ 12 հտն. *Ա. Ի օծծի հյի*, Ածի յի հեծե յի ի ն է ի Եծի էի ձեյ, ռ. 47-49, 78-79:

² Ա. Պետրոսյան, Ուրարտա-հնդեվրոպական և հայկական առնչությունների շուրջ (այս ժողովածուում):

³ Կ.Օ. Էօծձի օծյի, Ծի անծաի ի օյ օծոյ ի օ "աչա" օ օծի յի. *Ածաի*, 1966, ռ.25. Հայկի աղխի, որպես նահապետական ընտանիքի վերաբերյալ տես և նույնի՝ *Ածի յի-հեայ ռաի օի օյ ի օւեի օ, Ածաի*, 1958, ռ. 43-44:

նահապետական ընտանիքի կառույցը¹: Այս համատեքստում Հայկի աղխը նահապետական ընտանիք-ազգի առաջին, առասպելաբանական նախատիպն է: Հայկի անունը պիտի դառնար անվանունը նրա ազգ-ընտանիքի, որը նախնական բջիջն էր հետագա նույնանուն ազգ-ժողովրդի:

Հնդեվրոպական ցեղը բաղկացած է եղել սովորաբար երեք կլանից: Խորհրդանշական է Հայկի աղխի այրերի թիվը՝ երեք հարյուր, որը կարող է մեկնաբանվել ըստ հնդեվրոպական զուգահեռների, «եռամաս գաղափարախոսության» համատեքստում (հմմտ. հատկապես Հռոմի բնակչության նախնական երեք հարյուրյակները²):

Արամն ընդարձակում է Հայաստանի սահմանները և այդպիսով վերստեղծում Հայաստանը հինգ բյուր՝ հիսուն հազար երիտասարդների («նորատիք») գլուխ անցած: Վաղնջական հնդեվրոպական հասարակություններին բնորոշ էին ամուրի և անհող պատանիների եղբայրությունները, որոնք դաստիարակ-հրամանատարների ղեկավարության տակ որսորդությամբ ու ավազակությամբ, գիշատիչ գազանների՝ հատկապես գայլի վարքը նմանակելով ապրում էին ցեղի տարածքի եզրերին, սահմանային շրջաններում³: Նոր հողերի յուրացումը սովորաբար կապվում է այս պատանեկան խմբերի հետ. ըստ բազում ավանդությունների՝ նրանք իրենց աստվածների առաջնորդությամբ հեռանում էին իրենց տարածքներից ու նոր հողեր գրավում⁴: Արամի «նորատի» ռազմիկները ակնհայտորեն համադրելի են պատանեկան հրոսակախմբերին, իսկ նրանց թիվը՝ հիսուն հազար, կարող է մեկնաբանվել որպես այդ խմբերի անձնակազմի թվաքանակի (սովորաբար հիսուն)⁵ պատմականացած հիշողություն:

Լեզվաբանություն: Ազգածին ավանդությունը բացառիկ հնարավորություն է ընձեռում մեկնաբանելու հայոց ցեղանունները: Ցեղանուններն, ինչպես հատուկ անուններն ընդհանրապես,

¹ *G. Bonfante*, *The Armenian Family Terminology*. Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողով. Ջեկուցումներ, Երևան, 1984, էջ 29:

² *G. Dumézil*, *L'ideologie tripartite des Indo-Européens*. Bruxelles, 1958, p. 12-15.

³ *J.P. Mallory, D Q. Adams*. *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London, Chicago, 1997, p. 6-7, 531, 632-633:

⁴ *K. Kershaw*, *The One-eyed God: Odin and (Indo-) Germanic Männerbünde*. *Journal of Indo-European Studies Monograph Number 36*. Washington D.C. 2001, p. 133 ff., 172 f.

⁵ *K. Kershaw*, նշվ. աշխ., էջ 116, 126 ff.

դժվար են ստուգաբանվում՝ անհրաժեշտ են կողմնակի տվյալներ, որոնք կարող են բացահայտել նրանց նախնական իմաստները: Անվանադիր նախնիների բնութագրերը կարող են օգնել պարզելու նրանց անունների ստուգաբանությունը, որով և մենք մոտենում ենք ցեղանվան ստուգաբանությանը:

Արդեն XIX դ. *հայ* ցեղանունը հանգեցվել է հնդեվրոպական *poti- «տեր, տանտեր, ամուսին» արմատին (Ֆ.Շպիգել, Ռ.Կիպերտ): Ժամանակակից քննությունը ցույց է տալիս այս մեկնաբանության հավաստիությունը: Այսպես, որոշ բարբառներում *հայ* բառը հանդես է գալիս որպես մեծահասակ կանանց կողմից ամուսնուն տրվող անվանում՝ «ամուսին», «տանտեր, ընտանիքի գլուխ» իմաստով (հմմտ. հատկապես *մեր հայր* արտահայտությունը)¹: Այդ բառը, ակնհայտորեն, լավագույնս կարող է ստուգաբանվել հնդեվրոպական *poti-ից:

Հայկը մի հսկայական, երեք հարյուր տղամարդ ընդգրկող նահապետական գերդաստանի նահապետն է: Ըստ այդմ, Հայկի անունը նույնպես կարող է հանգել *poti-ին, դիցանունների ընդհանրապես նվազական-քնքշական *-իկ* ածանցով, (*Հայ-իկ* > Հայկ, հմմտ. Աստղիկ դիցանունը և Հայկի որդու՝ նույնատիպ ածանցով կազմված Արամանեակ անունը): Հատկանշական է, որ Հայկի *նահապետ* կոչման երկրորդ մասը ներկայացնում է նույն *pot- արմատի իրանական արտացոլումը, իսկ նրա հակառակորդ Բելի անունը, ինչպես ասվեց, նույնպես նշանակում է «տեր»²:

Որոշ առումներով Հայկի լավագույն հնդեվրոպական զուգահեռն է հին հնդկական ռազմիկ և որսորդ աստված նետաձիգ Ռուդ-

¹ *Հայ* բառի այս իմաստը զրանցված է Շամախու, Ղարաբաղի, Խոյի, Սարաղայի, Սասունի, Կարինի բարբառներում, տես Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. հ. 9, Երևան 2004, էջ 238:

² Մյուս կողմից, ինչպես ասվեց, Հայկ է կոչվել Մարս մոլորակը, որն իր հրակարմիր գույնի պատճառով ամենուրեք կապվել է կրակի հետ (հմմտ. հուն. Πυρρός, *հայ. Հրատ*): Այս մոլորակի միջազատքյան աստված Ներգալը մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակի կեսին Էրևայում նույնացվել էր արևմտասեմական Ռաշապ «կրակ» աստծուն (RLA 9. 3/ 4, S. 215): Ըստ մի լեզվագիտի, հայոց թագավորը, որը հանդես է գալիս Հայկի փոխարեն, սպանել է Բելին, հանել Նեմրուք սարի գագաթը և այնտեղ թոնիր շինելով մեջը կախել վառել է (*Ա. Ղանայանյան*, Ավանդապատում. Երևան, 1969, էջ 72-73): Հայկն, այսպիսով, հանդես է բերում նաև կրակի, կրակարանի (օջախի) աստծու հատկանիշներ: Նրա անունն էլ կարող է հանգեցվել հնդեվրոպական *Hā(s)- «այրել» արմատին, հմմտ. խեթական օջախի աստծու Hāšša անունը (կրակարան-օջախն ամենուր խորհրդանշել է տոհմի անդամների միասնականությունը և կապվել նախնիների պաշտամունքի հետ, տես, օրինակ, *J.P. Mallory, D.Q. Adams, Encyclopedia of Indo-European Culture*. London, Chicago 1997, p. 263): Այսպիսով, հնարավոր է, որ Հայկի անվան մեջ իրար են միահյուսվել երկու նախատիպ՝ ծագած հնդեվրոպական *poti- և *Hā(s)- արմատներից:

րան, իր զորքի՝ ռուդրաների հայրն ու առաջնորդը (հմմտ. Հայկ և հայ անվանումների հարաբերությունը)¹: Հնդկաստանում Օրիոն համաստեղությունն անձնավորվում է որպես արարիչ աստված Պրաջապատի, եղջերուի տեսքով, որին նետահարում է Ռուդրան «եռամաս նետով»² (iṣus trikāṇḍa՝ Օրիոնի գոտու երեք աստղերն են, որոնք հայոց մեջ կոչվում են *Շամփուրք*): Հատկանշական է, որ Ռուդրայի բնութագրական մակդիրների (ganapati, vrātapati, bhūtapati, paśupati, grhapati, sthapati, sabhapati), ինչպես և Ռուդրայի հակառակորդի Prajāpati անվան երկրորդ մասերը հանգում են հնդեվրոպական *poti-ին:

Հայկի և ամպրոպի աստծու կերպարների համադրության համատեքստում կարող է դիտվել Հայկի հոր՝ աստվածաշնչյան թորգոմի հետ նույնացումը: Ըստ Ադոնցի, թորգոմը հնարավոր է մեկնաբանել անատոլիական ամպրոպի աստծու՝ Tarhu- / Tarku- անունից³: Այդ դեպքում, Հայկի *Թորգոմեան* կոչումը համադրելի է Ջևսի հունա-յուդիական Ταρ(ι)γυήνοζ (< Tarhun-) մակդիրին, որը կարող էր վերաիմաստավորվել ըստ աստվածաշնչյան թորգոմի և Կապադովկիայի «Տուն թորգոմայ» կոչման⁴ (հնում թեգարամա, ապա՝ թիլ Գարիմնու): Բայց հարկ է նշել, որ հայերի, ուրեմն՝ և Հայկի ծննդաբանությունը ուշ դարերի երևույթ է⁵:

Հնդեվրոպական համատեքստում Արամի առավել ակնհայտ անվանաբանական զուգահեռներն են հնդկական Ռամա (Rāma) անունով հերոսները (հնդեվրոպական *rē-mo-/*rō-mo- «սև, թուխ». հայերենում բառը չի կարող սկսվել r-ով և նախածայն a-ն հավելում է): Արամ անունը պիտի լիներ ամպրոպի հնագույն աստծու մի

¹ *Ս. Պետրոսյան*, Հայոց ազգածագման հարցեր..., էջ 193:

² Օրիոն-Պրաջապատի համաստեղության վերաբերյալ տե՛ս *R.H.Allen*, *Star Myths: Their Lore and Meaning*, New York, 1963, p. 309-310. *J.Fontenrose*, *Orion: the Myth of the Hunter and the Huntress*. Berkeley, Los Angeles, London, 1981, p. 239-240. *Մ.Ի. Ծալ էնի, Ա.Ա. Կժի ձի*, Ի ԵՕՍ ձձձձի ձե Էի ձե՞, Ի ., 1985, թ. 16-18, 276-277: Ռուդրայի վերաբերյալ՝ *K.Kershaw*, նշվ. աշխ., էջ 210 ff., 242-244, 252:

³ *N.Adontz*, Tarkou chez les anciens arméniens. *Revue des études arméniennes* 1 (1927), p. 191. հմմտ. *Ս. Հարությունյան*, Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Երևան, 2001, էջ 21-22 :

⁴ *Ա.Ա. Ի ձձձի նյի*, Աձի յի նե՞ե յի ի ն Է ի ԵՕՐ Էի ձե՞, թ. 62.

⁵ Այս ծննդաբանությունն ի հայտ է գալիս Հիպպոլիտոսի (III դար), ապա Եվսեբիոս Կեսարացու (III-IV դարեր), իսկ հետո՝ հայ հեղինակների՝ Ազաթանգեղոսի, Փավստոսի, Խորենացու, Սեբեոսի Անանունի մոտ. տե՛ս *N.Adontz*, նշվ. աշխ., էջ 190-191, *Ն.Ադոնց*, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, 15 313: Հովսեփոս Փլավիոսի մոտ (I դար)՝ *Ant. Jud.* 1.5.1 թորամոս/թյուգրամոսը փոշուգացիների նախահայրն է:

ցեղանունը կապված է համարվել Հայկի, *արմենը*¹ Արամի կամ Արամանեակ/Ար(ա)մենակի հետ, ապա տրամաբանական է ենթադրել, որ երրորդ հայկական ցեղանունը՝ *գեղնի* էլ կապվեր ազգածին ավանդության համահունչ անունների, այսինքն՝ Գեղամի և/կամ նրա ծոռ Արա Գեղեցիկի հետ: *Գեղեցիկ* բառը ծագում է *wel- «տեսնել» արմատից (իբրև «տեսքոտ»), համահունչ ամպրոպի աստծու հակառակորդի անվանը: Ըստ այդմ, *գեղնի(կ)* ցեղանունը պիտի ստուգաբանվի *welniyo-նախածնից (*-niyo- բարդ ածանցով), իսկ վերջին *կ*-ն ցեղանուններում հանդիպող *-իկ* ածանցի հետքն է (հմմտ. միջնադարյան բրբռ. *խայիկ* «հայ», ապա՝ *հնդիկ*, *պարսիկ* և այլն)¹:

Այսպիսով, հայոց ազգածին ավանդության հնդեվրոպական («եռաֆունկցիոնալ») համակարգի առանցքային կերպարների անունները նույնպես հնդեվրոպական են: Միևնույն հնդեվրոպական համակարգն են ներկայացնում նաև այդ անունների հետ կապվող ցեղանունները, որոնց հարաբերությունն արտացոլված է համապատասխան էպոնիմների հարաբերություններում (ընդ որում, *հայ* < *poti- և *գեղնի* < *welniyo- ստուգաբանությունները, ինչպես ցույց են տալիս *p- > h և *w- > q անցումները, հայկական են): Ըստ այդմ, հայոց ցեղանունների ծագումը բնիկ հայկական է:

Պատմություն: Առասպելը դուրս է իրական տարածությունից ու ժամանակից: Դա վերաբերում է հատկապես տիեզերածնության առասպելներին, որոնցով է հենց բացատրվում տարածության և ժամանակի առաջացումը: Բայց վիպականանալով և պատմականանալով որպես ազգածին ավանդություն, առասպելը ձեռք է բերում տարածաժամանակային բնութագրեր:

Հայկյանների ավանդության մեջ անհրաժեշտ է տարբերակել մի քանի առասպելաբանական շերտ՝ ա. հին հնդեվրոպական առասպելաբանական միջուկը, բ. հինարևելյան ազդեցությունը, գ. հունական ազդեցությունը, դ. աստվածաշնչյան ազդեցությունը, որից հետո միայն կարելի է առանձնացնել պատմական հիմքը: Հնդեվրոպական և հինարևելյան են, ինչպես ասվեց, նահապետների և նրանց հակառակորդների կերպարները: Հունական ազդեցու-

¹ Այս ցեղանվան վերաբերյալ տես, օրինակ, *Ա.Ի.Ձոժրիյի*, *Աժի Կի նեե Կի Ի ն Է ի ԵՕԻ Էի ձեյ*, թ. 86-90. *wel- նախածն ենթադրող բազմաթիվ հնդեվրոպական ցեղանունների վերաբերյալ (կելտական volcae, իլիրիական velsounas, իտալյան volski և այլն), տես *Ա.Ա.Էաճիճա*, *Ա.Ի.Օրիճիճա*, *Է աիճիճո ի իճի Էնճի ձաճի Էե ԿՕԻ Ի Էի a "աաճոճ"*. ԿՕԻ Է-աեայ Էնճի ձեյ աի ճՕԻ -ի ՆՕ ճի ի աի Օաճ. Ի ., 1979:

թյունը երևում է որոշ նույնացումներից ու անվանումներից (Քսիսութեան, Յապետոս/թե/, Կրոնոս, Կադմոս, տիտաններ) և հին հեղինակների հղումներից, ընդհուպ մինչև Արայի ու Շամիրամի ավանդությունը, որի մի շարք հատվածներ համապատասխանեցվել են Կտեսիասի տեղեկություններին (պահպանված Դիոդորոսի և Եվսեբիոսի մոտ): Աստվածաշնչից պիտի գար ավանդության հատկապես սկիզբը՝ հմնտ. Հայկի աստվածաշնչյան ծննդաբանությունը, բաբելոնյան ծագումը և նրա տեղաշարժը աշտարակաշինությունից հետո: Նրա առաջին հանգրվանը, Աստվածաշնչյան համատեքստում, Նոյի փրկության լեռն է, որով հայոց նախնի Հայկն իր երեք որդիներով համադրելի է դառնում նաև մարդկության նախնի Նոյին և նրա երեք որդիներին¹:

Որպես պատմական կարող են դիտվել առաջին հերթին այն տեղեկությունները, որոնք չեն բացատրվում առասպելաբանական համատեքստում: Դրանցից այստեղ կարևոր է նշել հայոց առաջին նահապետների Հայաստանում հաստատվելու և նախնական տեղաշարժերի աշխարհագրությունը, որը շատ քիչ չափով կարող էր կախված լինել առասպելաբանական կամ կրոնական գործոններից: Դա վերաբերում է Հայկի հիմնավորմանը Հարքում, ապա և նրա անդրանիկ որդի Արամանյակի, հայերի հաջորդ էպոնիմի տեղափոխությանը Այրարատ՝ Արարատյան դաշտ: Այստեղ է Հայկից հետո կենտրոնանում հայոց տիեզերքի արարումը, ապա և պատմությունը: Հայկի ոստանը Հարքում կարելի է կոչել «նախնական Հայաստան»: Իսկական Հայաստանը սկսվում է Արամանյակից և Այրարատից, որտեղ է կենտրոնանում հայոց տիեզերածնության հիմնական մասը: Մյուս կարևոր ետապն է Արամի կողմից Հայաստանի սահմանների լայնացումը «բոլոր կողմերից» (իրականում, ըստ եղած նյութի՝ արևելքից, հարավից և արևմուտքից), ընդ որում, Արամի բնիկ ոստանը նույնպես Այրարատն էր:

Ազգածին ավանդության մեջ որպես հակառակորդ կողմ հանդես են գալիս Հայաստանի հարավի՝ Միջագետքի տիրակալները: Առասպելն, ինչպես ասվեց, իր էությամբ արտաժամանակյա է, որտեղ իրար կարող են խառնվել տարբեր դարաշրջանների եղելություններ: Ըստ այդմ, Հայկի և Բելի, ապա՝ Արամի և Նինոսի, Արայի և Շամիրամի հակադրությունը կարող է համադրվել Հայկական լեռնաշխարհի և Միջագետքի նախապատմական և վաղ

¹ Ա.Պետրոսյան, Հայոց ազգածագման հարցեր..., էջ 208-211, նույնի՝ Կորովաց լեռը... :

պատմական իրադարձությունների հետ: Այդպիսիք են Հայկական լեռնաշխարհի հարավից միջագետքյան Ուրուկյան մշակույթի դուրսմղումը Կուր-արաքսյան մշակույթի կրողների կողմից մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակի վերջին, իրեն աստվածացրած քաղական արքա Նարամսինի նվաճումները Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում (հմմտ. Բել), Ասորեստանի և Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների պատերազմները մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի վերջին դարերում և ուրարտական դարաշրջանում:

Առավել առասպելական է ավանդության սկիզբը, իսկ վերջին դրվագներն արդեն մոտենում են իրական պատմությանը: Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար I-ը (1116-1090թթ. մ.թ.ա.) պատմում է իր հաղթանակի մասին մուշքերի, ուրումացիների և ապիշլացիների ցեղերի դեմ, որոնք գրավել էին Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան որոշ շրջաններ: Արամ և Մշակ անունները համադրելի են ուրումացիների և մուշքերի ցեղանունների հետ՝ այդ կերպարները կարող են համարվել համապատասխան ցեղերի էպոնիմներ¹:

Ավանդությունն Արամին և Մշակին տեղայնացնում է Կապադովկիայում, իսկ այլ տվյալներ՝ Սասուն-Մուշում: Քննությունը ցույց է տալիս, որ ազգածին ավանդության Արամ-Մշակ զույգը համապատասխանում է «Սասնա ծռեր» էպոսի հնագույն տարբերակի Սանասար-Մուշ զույգին՝ Սասունի և Մուշի էպոնիմներին, որտեղ Սանասարն Արամի կերպարի ժառանգն է, իսկ Մուշը և Մշակը (*Մուշ-ակ*) միևնույն անվան տարբերակներն են²:

Այստեղ ևս, ինչպես և այլուրեք, առասպել-իրականություն հարաբերությունը միարժեք չէ: Արամ անունն անբաժանելի է Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և մերձակայքում մ.թ.ա. երրորդ-առաջին հազարամյակներում հիշվող համահունչ անվանումներից (*Arame, Aramu, Arami, Arima, Aruma, Arman, Armanum, Armi, Arimu-Arimu, Armalu, Aramu, Aramale, Arme, Armuna*)³: Մյուս կողմից, այն

¹ Այս մասին տես *Ա.Պետրոսյան*, Ուրարտուի արքայատոհմի և իշխող դասի ծագման շուրջ, նույնի՝ հայոց ազգածագման հարցի շուրջ (այս ժողովածուում): Արամի կողմից Կապադովկիան նվաճելը երբեմն համարվել է հայերի՝ Կապադովկիայում նախնական հանգրվան ունենալու առասպելականացած-աղավաղված արձագանք, հմմտ. Կապադովկիայի հունարեն «առաջին Արմենիա» կոչումը: Բայց վերջինս հռոմեական պրովինցիայի անվանում է, ստեղծված մ.թ. IV դ., և այդ մոտեցումը չունի ոչ մի իրական հիմք և գալիս է միայն հայերի արևմտյան ծագման ավանդական վարկածից:

² *Ա.Ա.Ղ. Թժժի ղյի*, *Աժի ղի ղեճե ղյի ղ ն է ղ Եժի էի ղեյ*, թ. 151.

³ *Ա.Ա.Ղ. Թժժի ղյի*, *Աժի ղի ղեճե ղյի ղ ն է ղ Եժի էի ղեյ*, թ. 175.

նույնական է Ուրարտուի առաջին հայտնի արքա Արամուի անվանը (վերջին ձայնավորի կանոնավոր կորստով): Առասպելի տրամաբանությամբ՝ Արամ նահապետն անխուսափելիորեն իրենում պետք է ներառեր նույնանուն պատմական արքայի հիշողությունը:

Շամիրամը, մի կողմից, Ասորեստանի պատմական թագուհի Sammuramat-ն է (հուն. Սեմիրամիս, իշխել է մ.թ.ա. 810-806թթ.), որը հանդես է գալիս բազում ժողովուրդների բանահյուսության մեջ: Նրա անունն արդեն հույժ առասպելաբանական է (սիրիական դիցուհի Անաթի մի կոչումն է՝ šamīm ramīm «բարձր երկինք»)՝¹, իսկ նրա կերպարն, ինչպես ասվեց, Նինվեի Իշտարի վիպական տարբերակն է: Ըստ այդմ, այս կերպարները ձևավորվել են առասպելական և պատմական նախատիպերի միահյուսումից: Սա հնարավորություն են տալիս ժամանակագրել ազգածին ավանդության վերջին փուլը Ուրարտուի ձևավորման դարաշրջանով (մ.թ.ա. 860-800թթ.):

Այլ ժողովուրդների ավանդությունները հայերի ծագման մասին: Սրանցից առավել հայտնի է Ստրաբոնի բերած ավանդությունը, որը վերագրվում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու երկու զորավարների՝ Կիրսիլոս Փարսալացուն և Մեդիոս Լարիսացուն (Ստրաբոն, XI.4.8, XI.14.12. տես և Տրոգոս Պոնապետի աշխատության Հուստինոսի համառոտագրությունը՝ XLII.2.3): Ըստ դրա, հայերի նախնին էր Արմենոսը, արգոնավորների արշավի մասնակիցներից: Նա ծագումով Հունաստանի հյուսիսից էր, Թեսալիայի Արմենիոն քաղաքից: Նրա ուղեկիցները հաստատվում են «Ակիլիսենեում (Եկեղյաց գավառը և շրջակայքը - Ա.Պ.), և Սիսպիրիտիսում մինչև Կալաբենե և Ադիաբենե»: Այս ավանդությունը, թեև հակասում է Հայկի և առաջին Հայկյանների՝ Հայաստանում հաստատման և տեղաշարժման վերաբերյալ հայկական աղբյուրների տվյալներին, չափազանց հետաքրքրական է: Ակիլիսենեն հնում ներառվել է Հայասա թագավորության կազմում, որը, շատ ուսումնասիրողների կարծիքով, հենց «նախնական Հայաստանն» է²:

Այստեղ, այսպիսով, հայերի նախնին կապվում է հույների՝ առաջին անգամ Հայաստանի մերձակա շրջաններում հայտնվելու առասպելական հիշողության հետ: Ինչպես և առաջին Հայկյաններ-

¹ M. Weinfeld, Semiramis: Her Name and Her Origin. *Ah, Assyria...*, Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to H. Tadmor. Scripta Hierosolymitana, vol. XXXIII, Jerusalem, 1991, p. 99-103.

² Այս մասին մանրամասն տես՝ Ա. Պետրոսյան, Հայոց ազգածագման հարցի շուրջ (այս ժողովածուում):

հաստատվում է գեղջուկների և «արամազնեայ» (հայ) ծերունիների հին անգիր երգերով: Խոսելով Հայկի և նրա սերունդների Հայաստանում տարածման մասին՝ Խորենացին մի քանի անգամ նշում է, որ Հայկից առաջ Կաղմոսի երկրում, Հարքում, Արարատյան դաշտում և Տարոնում սակավաթիվ մարդիկ են ապրել, որոնք ենթարկվել են Հայկին և Հայկյաններին՝ հայերին:

Դժվար է ասել, թե ինչպիսին է եղել Տարբանի ավանդության հայ ծերունիների երգած տարբերակը: Այդտեղ ևս ակնհայտ են հին միջագետքյան, հունական և աստվածաշնչյան ազդեցությունները (Քսիսութեսը Նոյի շուներական անվան՝ Ջիուսուդրայի հունական տարբերակն է, Սենը՝ Նոյի որդին): Պարզ է և բերվող ստուգաբանությունների երկրորդային, հարմարեցված, բնույթը՝ օրինակ, Տարբան > Տարան գարգացումը լեզվաբանորեն անհնար է: Հայաստանի հին բնակիչների ավանդությունը հնարավոր կլիներ բացատրել աստվածաշնչյան ազդեցությամբ, բայց հեղինակը բազմիցս նշում է, որ այն հաստատվում է անգիր զրույցներով:

Աշխարհի բազում ժողովուրդների ազգածին ավանդություններում պատմվում է իրենցից առաջ իրենց երկրում ապրած հին բնակչության մասին, որին հաճախ գերբնական, արտասովոր գծեր են վերագրվել (հսկաներ, թզուկներ, աստվածություններ, դյուցազուններ): Ակնհայտ է, որ այդ ավանդություններում, ինչպես միշտ, առասպելականն ու պատմականը հանդես են գալիս կողք-կողքի, իրար միահյուսված, իրարից դժվար տարբերակելի վիճակում: Այդպիսի ավանդություններ ունեն և հայերի հարևան կովկասյան ժողովուրդները, որոնց հնագույն տեղական արմատները դժվար է վիճարկել¹ (եթե հայերենին ազգակից հնդեվրոպական լեզուները տարածված են Հնդկաստանից մինչև Իսպանիա, ապա հյուսիսկովկասյան և քարթվելական լեզուները խոսվում են միայն Կովկա-

¹ Այսպես, ըստ Լեոնտի Մրովելու, Վրաստանում վրացիներից առաջ ապրել են բունթուրքերը, որոնց անունը մեկնաբանվում է հենց որպես «բուն թուրքեր» (*Éāīīōēē / dīāāēē*, Օե. Թա.ձ., ռ. 28, 58-60, i dēi . 79, 85a). շատ կովկասյան ժողովուրդների էպոսների համաձայն իրենցից առաջ իրենց երկրներում բնակվել են նարթերը (առասպելական մի ցեղ). արխագական լեգենդներում երկրում առաջ ապրել են թզուկ ածանցները, իսկ իրենց նախնիները եկել են Եգիպտոսից. չեչենական և ինգուշական լեգենդներում նրանց նախնիները եկել են տարբեր վայրերից՝ Արաբիայից, Պարսկաստանից և այլն: Այս և մի շարք այլ տվյալների համեմատական քննությունը տես *Ա. Պետրոսյան*, Ավանդությունը՝ նախահայկյան բնակչության մասին. Նավասարդ, 1991, 10, էջ 13-15:

սում և մերձակայքում): Այսպիսով, այս տեղեկություններին միարժեք պատմական բնույթ վերագրելը մեթոդաբանորեն խոցելի է¹:

Մյուս կողմից, անընդունելի կլիներ սրանցում որոշակի պատմական հիշողությունների բացառումը: Բայց հետաքրքիր է, որ այդ «նախահայկյան» բնակիչները չեն կարող նույնացվել խուռաուրարտական ցեղերի հետ, ինչպես կարծել են ուսումնասիրողները: Հայկի երեք որդիներից խոռը կարող է դիտվել որպես խուռիների (իսկ Մանավազը՝ թերևս, ուրարտացիների) էպոնիմ²: Այսպիսով, հայոց ազգաձագման ավանդության մեջ պահպանվել են հետքեր նաև խուռաուրարտական ցեղերի վերաբերյալ, որոնք ներառվել են Հայկյանների տոհմի մեջ: Պետք է ավելացնել, որ Արամանյակի՝ իր հոր երկիրը թողնելը իր կրտսեր եղբայրներին և տեղաշարժը Արարատյան դաշտ չի համապատասխանում առասպելի տրամաբանությանը՝ նահապետի ավագ որդին պիտի ժառանգեր հոր ոստանը, ինչպես տեղի է ունենում Արամանյակի հաջորդների ժամանակ: Պատմական համատեքստում այն կարող է արտացոլել խուռաուրարտական ցեղերի ճնշման տակ հայերի՝ դեպի հյուսիս տեղաշարժը:

¹ Այս ավանդության քննությունը որպես առասպելական հիշողություն Հայաստանի հին տեղաբնիկների՝ ուրարտացիների վերաբերյալ, տես *Գ.Տեր-Սկրտչյան*, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1979, էջ 412-413. *Գ.Սարգսյան*, Ուրարտական տերությունը և հայերը. Ուրարտու-Հայաստան. Երևան, 1988, էջ 108-109, 121-123:

² *Ա. Պետրոսյան*, Ուրարտուի արքայատոհմի և իշխող դասի ծագման շուրջ:

նույնացման ու տեղայնացման խնդիրը, նվազագույն անդրադարձով, թե ինչպես և որտեղ է ձևավորվել ու հետագայում զարգացել այդ հանրույթը:

Սա, ակնհայտորեն, լեզվական խնդիր է և կարող է լուծվել լեզվաբանական քննության միջոցով: Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից շրջաններում վաղնջահայերենի և հնագույն հայերենի նույնացման և տեղայնացման համար մենք ունենք միայն հին գրավոր լեզուներով ավանդված աղբյուրների անվանաբանությունը՝ ցեղանուններ, տեղանուններ, անձնանուններ և դիցանուններ: Ըստ այդմ, պետք է քննել հին միջագետքյան, խեթական, հիերոգլիֆային լուվիական և ուրարտական աղբյուրներից հայտնի անվանաբանությունը և, եթե հնարավոր է, գտնել ու տեղայնացնել վաղնջահայերենով ստուգաբանվող անուններ: Անունների մեկնաբանությունը շատ դժվար խնդիր է, և միարժեք լուծումները ոչ միշտ են հնարավոր: Անհրաժեշտ են նաև բանասիրական ու պատմական՝ աղբյուրագիտական, հնագիտական, ազգաբանական վերլուծություններ և հիմնավորումներ:

Հին ազգերի ձևավորման ու վաղնջական շրջանի պատմության վերաբերյալ կան երկու տիպի տեղեկություններ՝ պատմական և ավանդական, պահպանված օտար և սեփական աղբյուրներում: Հայոց նախապատմությունն ուսումնասիրողն այս առումով գտնվում է համեմատաբար նպաստավոր վիճակում՝ սկսած հնագույն միջագետքյան գրավոր աղբյուրներից մինչև առաջին հույն հեղինակները պատմական տեղեկություններ կան Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից շրջանների մասին: Ավանդականներից հայտնի են մի շարք՝ հայկական, հունական, հրեական, վրացական, արաբական տվյալներ հայերի ծագման և վաղնջական պատմության վերաբերյալ:

Հայերի ծագման ավանդությունները: Այս աղբյուրները մանրամասն քննվում են առանձին աշխատության մեջ¹, և ստորև համառոտ կներկայացվեն միայն որոշ կարևոր դրվագներ և վերլուծության արդյունքներ: Հայոց ազգածագման ավանդությունը գալիս է ժողովրդական ակունքներից, թեև մեզ է հասել հորենացու և Սեբեոսի առաջին գրքի անանուն հեղինակի գործերից: Ըստ այդ աղբյուրների, հայերի առաջին նախնին Թորգոմի որդի Հայկն էր,

¹ Ա. Պետրոսյան, Ազգածին ավանդությունների աղբյուրագիտական նշանակության շուրջ (այս ժողովածուում):

Նոյի որդի Յաբեթի սերնդից: Նա բաբելոնյան աշտարակաշինությունից հետո հրաժարվում է ենթարկվել Բաբելոնի բռնակալ Բելին (նույնացված աստվածաշնչյան Նեբրովթին) և իր հսկայական՝ երեք հարյուր տղամարդ ընդգրկող նահապետական գերդաստանով գալիս բնակվում է Հայաստանում՝ Վանա լճի հյուսիսարևմտյան Հարք գավառում: Բելն իր զորքով հարձակվում է Հայկի վրա, բայց սպանվում է ճակատամարտում: Հայկի որդիներից ավագը՝ Արամանեակը, վերաբնակվում է Այրարատում՝ Արարատյան դաշտում, որը մնում է Հայկյանների հաջորդ սերունդների ոստանը: Արամանեակի որդի Արամայիսը կառուցում է Արմավիր մայրաքաղաքը, նրա որդի Ամասիայի անունով է կոչվում Մասիսը: Ամասիայի որդի Գեղամը դառնում է Գեղամա լեռների ու լճի էպոնիմը: Գեղամին հաջորդում է Հարման, սրան՝ Արամը, ազգածին ավանդության ամենառազմական կերպարը, որը բազմաթիվ պատերազմներում լայնացնում է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից: Արամի որդի Արա Գեղեցիկը զոհվում է Ասորեստանի թագուհի Շամիրամի դեմ պատերազմում, և հայերն ընկնում են Ասորեստանի տիրապետության տակ: Սրանով վերջանում է հայոց պատմության «սրբազան»՝ դիցաբանական նահապետների դարաշրջանը և սկսվում «պատմությունը»:

Հայոց երկիրը կոչվում է Հայք Հայկի անունով: Ըստ Խորենացու, օտարները Հայաստանը սկսում են կոչել Արմենիա և նման ձևերով Արամի անունով, իսկ Անանունի մոտ շեշտվում է Հայկի որդի Արամանեակ/ Արամենակի ազգածին դերը, որից կարելի է ենթադրել, որ նա է համարվել *արմեն* ցեղանվան էպոնիմը: Արա Գեղեցիկի անունով է կոչվում կենտրոնական Այրարատ նահանգն ու նրա սիրտը՝ Արարատյան դաշտը («Դաշտն Արայի»):

Հայերի ծագման վերաբերյալ այլ ժողովուրդների ավանդություններից առավել հետաքրքիրն է հունականը, վերագրված Ալեքսանդր Մակեդոնացու երկու զորավարների՝ Կիրսիլոս Փարսալացուն և Մեդիոս Լարիսացուն (Ստրաբոն, XI.4.8, XI.14.12. տես և Տրոգոս Պոմպեոսի աշխատության Հուստինոսի համառոտագրությունը՝ XLII.2.3), ըստ որի հայերի նախնին էր Արմենոսը, արգոնավորների արշավի մասնակիցներից: Նա ծագումով Հունաստանի հյուսիսից էր, Թեսալիայի Արմենիոն քաղաքից: Նրա ուղեկիցները հաստատվում են «Ակիլիսենեում (Եկեղյաց գավառը և շրջակայքը – Ա.Պ.) և Սիսպիրիտիսում մինչև Կալաքենե և Ադիաբենե»:

Ըստ Հովսեպոս Փլավիոսի (մ.թ. I դ.), հայերը ծագում են արամեացիների էպոնիմ Արամոսի որդի Ուլոսից (*Հրեական հնախոսություն* I.6.4): Հունական ձևով ներկայացված Ուլոսն, ըստ այդմ,

պիտի համապատասխանի աստվածաշնչյան (արամեացի) Արամի որդի Յուլիհն¹:

Առաջին հայկյանների ավանդության հետ սերտորեն կապված է Լեոնտի Սրովելու (XI դար) հաղորդած վրացական ազգածին ավանդությունը: Այստեղ Թարգամոսի որդի Յաոսը (= Թորգոմի որդի Յայկ), Ներրոթին (= Ներրովթ) սպանողը, վրացիների և կովկասյան մի շարք ժողովուրդների անվանադիր նախահայրերի ավագ եղբայրը և տիրակալն է: Իսկ ըստ արաբ հեղինակներ Յակուտի և Դինաշկիի (XI-XII դդ.) Յայաստանի հիմնադիրը Արմինին էր, Նոյի որդի Յաբեթի սերնդից²:

Ազգածին ավանդության պատմական կորիզը: Յայոց ավանդության քննությունը ցույց է տալիս, որ այն տիեզերքի և ժամանակի ծագումը ներկայացնող արարչագործության առասպելի մի ուշ տարբերակ է (առաջին Յայկյանների անուններով են կոչվել երկրներ, լեռներ, գետեր, ամիսներն ու ժամերը, իսկ անվանումն առասպելաբանության մեջ համազոր է արարմանը): Յայկի և նրա հաջորդ ազգածին նահապետների կերպարները ծագում են հին աստվածություններից: Առասպելական են և նրանց հակառակորդների կերպարներն ու անունները՝ այսպես, Յայկի հակառակորդ Բելը (սեմական *b'el* տեր)՝ Բաբելոնի տիրակալը, պիտի նույնացվի բաբելական մեծ աստված Բել-Մարդուկի հետ: Ավանդության առանցքային կերպարները՝ Յայկը, Արամը և Արա Գեղեցիկը, կազմում են հնդեվրոպական «եռաֆունկցիոնալ» մի համակարգ, ներկայացնելով հնդեվրոպական առասպելաբանության համապատասխանաբար առաջին (տիրակալության), երկրորդ (ռազմական) և երրորդ (պտղաբերության) ֆունկցիաները: Նույնական մի համակարգ են կազմում նաև հայ նահապետների հակառակորդների կերպարները (Բել, Բարշամին, Շամիրամ): Այսպիսով, սա տիպիկ հնդեվրոպական առասպել է³:

¹ Այս ծննդաբանության և հայկական տվյալների համադրության մի վարկած տե՛ս *Ա. Պետրոսյան*, Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը, Երևան, 1997, էջ 160, *A.A. I äòðì òյի*, *Ädi ýi ñééé ýi í ñ è ì è* ò ì éí äéý. *Äðáááí*, 2002, ñ. 86, 176.

² Յայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա. Երևան, 1981, 110-114, *Ēāi i ðéé i ði ááéé*, *Æèçí ü éaððéééñééð öaðáé*. *Ì .*, 1979, ñ. 21 ñéé., *Ա.Տեր-Ղևոնդյան*, Յայերի ծագման զրույցի արաբական տարբերակը. - «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1:

³ Սա ցույց է տալիս, որ Յայկյանների ավանդությունը չի կարող ուշ հեղինակների հնարանքը լինել, ինչպես կարծել են որոշ ուսումնասիրողներ: Արամի ավանդությունը հունական առասպելների համեմատությամբ քննել է արդեն Յ.Մարկվար-

րությունը հայտնի մ.թ.ա. VIII-VIII դդ. (խեթական կայսրության անկումից դարեր անց)¹: Սա համահունչ է, բայց ոչ նույնական Արմենոսի ավանդությանը, ըստ որի՝ հայերի նախնին Հայաստան է գալիս Թեսալիայից:

Ակնհայտ է, որ հին հույն հեղինակները չէին կարող որոշել ժողովուրդների և լեզուների ազգակցության հարցերը, իսկ հունական ավանդություններում բալկանյան ծագում է վերագրվում նաև այլ, ակնհայտ ոչ բալկանյան ժողովուրդների, օրինակ, մարերին (հայերենի՝ անկախ հնդեվրոպական լեզու լինելու փաստը բացահայտվել է միայն 1875-ին. մինչ այդ լեզվաբան-հնդեվրոպաբանների կողմից այն դասակարգվել է իրանական լեզուների շարքում): Ինչևէ, հնդեվրոպական լեզուների մեջ հայերենն, իրոք, որոշ բնութագրերով մոտ է հունարենին, ապա և հնաբալկանյան լեզուներին, այդ թվում՝ փոյուզերենին ու թրակերենին, բայց այս վերջինների վերաբերյալ տեղեկությունները սուղ են (կասկածի է ենթարկվում ոչ միայն հայ-փոյուզական, այլև նույնիսկ թրակա-փոյուզական մերձավոր ազգակցությունը): Հունարենի հետ հայերենի մերձավորությունն էլ շատ մեծ չէ, ասենք, հնդիրանական լեզուների հետ ունեցած մերձավորությունից (հետհնդեվրոպական դարաշրջանում հաճախ ենթադրվում է հունա-հայ-հնդիրանական միասնության մի փուլ): Ըստ այդմ, հայերենի և հնաբալկանյան լեզուների մերձավորությունը չի կարող բացատրվել միայն ամենապարզունակ ճանապարհով՝ վաղնջահայերին բալկանյան գաղթականներ համարելով²:

Վաղնջահայերի բալկանյան ծագման ժամանակակից կողմնակիցներն իրենց դրույթը ներկայացնում են գիտական պատկերացումների հետ որոշակիորեն համապատասխանեցված ձևով: Այսպես, ըստ Ի.Դյակոնովի, հայերենը ոչ թե փոյուզական մի բարբառ է, այլ թրակա-փոյուզական խմբի առանձին մի լեզու: Հերոդոտոսի՝ հայերի գաղթականներ լինելու դրույթը, եթե դիտվի բառացի՝ սխալ է, բայց կարող է ընդունվել, եթե դիտվի որպես վկայու-

¹ Փոյուզացիների վերաբերյալ հին հունական աղբյուրների մանրամասն տեսությունը տես *Օ.Ա.Ղեթաձագն*, *Ε εις Ὀάδι δαδὰοεε εηδῶι δεεῖ -αάι δδαδῶε-ἀηεεθ* ἰ δἀἀηδἀαεἀίεε ἰ Ὀδδαεε ἀ ἀί ἰ ἀδῖ ἀηεῖ ἰ γῖ ἰ ἵα. Ἀἀηδῶίεε ἀδἀαί ἀε εηδῶι δεε (այսուհետև՝ *ԱՅԷ*), 1985, №3:

² Հայերենի և հնաբալկանյան լեզուների առնչությունների և հնդեվրոպական մյուս լեզուների մեջ գրաված տեղի վերաբերյալ տես *Գ.Ջահուկյան*, Հայերենը և հին հնդեվրոպական լեզուները, Երևան, 1970, նույնի՝ Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 86-204, 296-311:

թյուն առ այն, որ հայերը եկել են Հայկական լեռնաշխարհի հարևան արևմտյան տարածքներից, որն առաջ բնակեցված է եղել խեթերով, իսկ հետո՝ փոյուզացիներով¹:

Ուրարտուհի խնդիրը: Հայոց ազգածագման և նախապատմության հարցերն ուղղակիորեն առնչվում են Ուրարտուհի՝ Հայկական լեռնաշխարհն առաջինը մեկ թագի ներքո միավորած հինարևելյան թագավորության գոյությանը (մ.թ.ա. IX-VIII դդ.): Ուրարտական արձանագրությունների լեզուն հայերենը չէ: Դա է այն հիմնական պատճառը, որ XIX-XX դդ. գիտության մեջ ձևավորվեց հայերի՝ Հայկական լեռնաշխարհ ուշ ներգաղթի դրույթը:

Ըստ ներկայումս լայնորեն տարածված կարծիքի, Հայկական լեռնաշխարհը վաղ բրոնզի դարաշրջանից՝ մ.թ.ա. չորրորդ-երրորդ հազարամյակներում, եղել է խուռուրարտական ցեղերի բնօրրանը (թեև հնարավոր է, որ արդեն այդ ժամանակներից լեռնաշխարհում առկա էր նաև հնդեվրոպական տարրը)²: Խուռիական ցեղերը, սկսած երրորդ հազարամյակի կեսերից, թափանցում են Հյուսիսային Միջագետք և Սիրիա ու իրենց պետությունները ստեղծում այնտեղ³: Այդ ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհում կտրուկ կերպով փոխվում է հնագիտական մշակույթը՝ խուռիները լեռնաշ-

¹ *E. I. Ägypten, I* ḏāānḏōi ḏey..., 204-209, նույնի՝ *E. I. ḏāēnḏōi ḏēē...*, թ. 155, *i ḏēi ā÷.* 29, 173-174, մոտավորապես նույն կարծիքին էր և Աճառյանը, տես նաև Հայոց լեզվի պատմություն, մաս I, Երևան, 1940, էջ 133:

² Կովկասից մինչև Հայկական լեռնաշխարհն ընդգրկող վաղ բրոնզեդարյան Կուրարաքսյան հնագիտական մշակույթի կրողների խուռուրարտական ծագման վարկածն առաջարկել է Չ.Բըրնին, տես *Ch. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. Anatolian Studies VIII (1958)*, p. 166, որը լայնորեն ընդունվել է այլ ուսումնասիրողների կողմից: Չի բացառվում այդ մշակույթում նաև այլ էթնիկական խմբերի, հատկապես հնդեվրոպացիների վաղ ներկայությունը: Այս հարցերի շուրջը տես *E. I. Ägypten, I* ḏāānḏōi ḏey..., թ. 20-23, *Ch. Burney and D. M. Lung, The Peoples of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus*, New York, Washington, 1971, p. 47-51, *Ch. Burney, Hurrians and Proto-Indo-Europeans: the Ethnic Context of the Early-Trans-Caucasian Culture. Anatolia and the Ancient Near East*, Ankara 1989, նույնի՝ *The Indo-European Impact on the Hurrian World. When Worlds Collide, Ö. A. Aai ēdāēēāçā, A. A. Eāai i ā, E i ai āādōi i āēnēēē yçūē ē ēi āi āādōi i āēōū, Öāēēēē, 1984*, թ. 893-894: Կարծիք կա, որ այդ մշակույթի որոշ դրսևորումներ ձևավորվել են երկու՝ տեղական և արևելա-կենտրոնական Անատոլիայից ծագող բաղադրիչների համադրությամբ (*T. Kiguradze, A. Sagona, On the Origins of the Kura-Araxes Cultural Complex. Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and Beyond, Cotsen, 2003*, p. 93), որը տեսակա-նորեն հնարավոր է համադրել այդ մշակույթի էթնիկական բաղադրիչների հետ:

³ *M. Salvini, The Earliest Evidence of the Hurrians Before the Formation of Mitanni. Urkesh and the Hurrians (Urkesh/Mozan Studies 3. Bibliotheca Mesopotamica 26)*, Malibu, 1998.

խարհից, թերևս, դուրս են մղվել նոր էթնիկական տարրի՝ միջին-բրոնզեդարյան մշակույթները ստեղծած ցեղերի ներգաղթի հետևանքով (հնարավոր է համարվում վերջիններիս հնդեվրոպական ծագումը): Իսկ մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի սկզբին խուռերենին ազգակից լեզվով արձանագրություններ թողած մի հանրույթ միավորում է իր իշխանության տակ համարյա ողջ Հայկական լեռնաշխարհը մի պետության մեջ, որն ասորեստանցիներն անվանում էին Ուրարտու: Այդ հանրույթը, ելնելով ասորեստանյան անվանումից, գիտության մեջ ընդունված է կոչել «ուրարտացի», իսկ լեզուն, որով կազմվել են Ուրարտուի արձանագրությունները՝ «ուրարտերեն» (ուրարտական տեքստերում երկիրը կոչվում է Biainili, իսկ «ուրարտացիների» ինքնանվան վերաբերյալ կարելի է միայն դատողություններ անել)¹:

Ուրարտու երկրանունը հանդես է գալիս IX-VII դդ. ասորեստանյան աղբյուրներում (Urartu): Սրա նախնական ձևերն են համարվում Uruatri/u-ն (մ.թ.ա. XIII դար) և Uraṭri-ն (մ.թ.ա. X դար), տեղայնացված Հայկական լեռնաշխարհի ծայր հարավում՝ Կորդվաց Արարատ լեռան (ներկայումս՝ Ջուղի) շրջանում և հարակից տարածքներում²: Ուրարտուի իշխող դինաստիան էլ, կարծում են, ծագում էր Արդինիից (Մուծածիր): Այս երկու երկրներն էլ գտնվում են Հայկական լեռնաշխարհի ծայր հարավում, բուն Ուրարտուի տարածքներից դուրս: Այդտեղ էին գտնվում նաև ուրարտական դիցարանի գերագույն եռյակի առաջին երկու աստվածների՝ Խալդիի և Թեյշեբայի պաշտամունքի կենտրոնները, համապատասխանաբար՝ Արդինիում և Կումենուում (Ջուղի լեռան շրջանում): Երրորդ մեծ աստված Շիվինիի կենտրոնն էր Վան-Տուշպան: Հեշտ է ենթադրել, որ Շիվինին մեծ աստվածն էր Վան-Տուշպայի շրջանի հին բնիկների, որոնց տիրել էին հարավային՝ Արդինիից և Կումենուից եկած նվաճողները:

Վերջին համակողմանի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ուրարտական պետությունը և պետության ատրիբուտները ստեղծողները, հավանաբար, եղել են չափազանց փոքրա-

¹ Ըստ Ի.Ղյակոնովի, ուրարտացիների ցեղանունն էր sura, տե՛ս *È. I. Äyüerirā, Æäððāi' i ðei' i ðāi' ēy ā Òāēðāāāēi' è* (ՕԷԻ 448). *Èāāēāçñēi' -āēēāi' āāi' ñōi' ÷i' ūē ñāi' ði' èē, Òāēēēñē, 1988, n. 59-60, I.M. Diakonoff, First Evidence of the Proto-Armenian Language in Eastern Anatolia. Annal of Armenian Linguistics, V.13 (1992), p. 53, տե՛ս և A. A. I' ačōṭi' ṅyī', Aḍi' yī' ñēēē yī' i' ñ ē i' eōi' ēi' āēy, n. 193:*

² *A. A. I' ēi' čōṭi' āñēēē, Āāi' ñēi' ā òāḍñōāi', n. 43-46, I. A. Āḍōčpī' yī', Āēāēi' ēēē i' Ōḍāḍōól, Āḍāāāi', 1970, n. 17.*

թիվ՝ ուրարտերեն խոսող մի հանրույթ կազմել է կայսրության կորիզը, իսկ հիմնական բնակչությունը բաղկացած է եղել այլ տարրերից¹:

Ուրարտական արձանագրություններում հիշվում են բազում ցեղեր ու ցեղախմբեր, որոնք ցույց են տալիս, որ երկիրը բազմալեզու էր: Բոլոր իրազեկ ուսումնասիրողների կարծիքով, Ուրարտում խոսվող լեզուներից մեկը եղել է հնագույն հայերենը, քանի որ ուրարտական արձանագրություններում կան ակնհայտ հայերեն տեսք ունեցող անվանումներ, իսկ ուրարտերեն լեզվում՝ հայկական փոխառություններ²:

Յնդեվրոպական նախահայրենիքի խնդիրը: Հայերենը հնդեվրոպական լեզու է, ազգակից Յնդկաստանից մինչև Արևմտյան Եվրոպա տարածված բազմաթիվ լեզուների (հնդիրանական, թոխարական, հունարեն, իտալյան, կելտական, գերմանական, սլավոնական, բալթյան և այլն): Այդ լեզուների նախնին՝ հնդեվրոպական մայր լեզուն կամ «նախալեզուն», պիտի խոսվելիս լիներ նախապատմական ժամանակներում, ինչ-որ սահմանափակ մի տարածքում՝ «նախահայրենիքում»: Այդ տարածքը տեղայնացնելու լուծումները փնտրվել են առասպելաբանական, լեզվաբանական, մարդաբանական, գեներտիկական և հնագիտական տվյալների հիման վրա: Գիտության զարգացման նախնական էտապում այն տեղայնացվել է Արարատ լեռան լանջերին (ըստ Աստվածաշնչի), իսկ հետագայում, այլևայլ հիմնավորումներով, հնդեվրոպական լեզուների տարածման համարյա բոլոր տարածքներում, Յնդկաս-

¹ P.Zimansky, Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire. Bulletin of American School of Research 299-300 (1995). տե՛ս և նույնի՝ Archaeological Inquiries into Ethno-Linguistic Diversity in Urartu, P.Zimansky, E.C.Stone, Recent Excavations at Urartian Fortress of Ayanis. Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and Beyond. Los Angeles, 2003. Տե՛ս և Ա.Պետրոսյան, Ուրարտուի արքայատոհմի և իշխող դասի ծագման շուրջ (սույն ժողովածուում):

² Տե՛ս հատկապես Գ.Զահուկյան, Ուրարտերենը և հայերենը. Ուրարտու-Հայաստան, Երևան, 1988, էջ 148-161 և նույն հեղինակի այլ աշխատություններն այդ թեմայով: Հայերին Հայկական լեռնաշխարհում և մերձակայքում համեմատաբար ուշ դարաշրջանով թվագրող Ի.Դյակոնովը ևս գտնում էր, որ ուրարտերենում փոխառություններ կան հայերենից, որոնցից հիշատակելի է և շաղկապի փոխառությունը, այսինքն՝ հայերենը շփման մեջ է գտնվել ուրարտերենի հետ Ուրարտուի կազմավորումից ավելի վաղ, տե՛ս I.M.Diakonoff, First Evidence of the Proto-Armenian Language in Eastern Anatolia, p. 52-53: Վերջին հոդվածում ասվում է, որ հայերը կազմել են Ուրարտուի ռազմական դասը, որը գալիս է հեղինակի՝ հայերին ռազմաշունչ գաղթականություն համարելու վարկածից:

հնդեվրոպական նախահայրենիքի կոնկրետ տեղայնացման հիման վրա կարող է արժեզրկել այն: Նախահայրենիքի դարաշրջանը սովորաբար թվագրում են մ.թ.ա. չորրորդ հազարամյակից ավելի վաղ ժամանակներով: Նրա ցանկացած ոչ հայաստանամերձ տեղայնացումը չի բացառում հայերի լեզվական նախնիների՝ Հայկական լեռնաշխարհում գտնվելը մ.թ.ա. չորրորդ, երրորդ և երկրորդ հազարամյակներում:

Հայոց ցեղանունները: Վաղնջահայերի նույնացման և, ընդհանրապես, հայոց ազգածագման վերաբերյալ ներկայումս շրջանառվում է մի քանի գիտական վարկած: Դրանք պատմական և լեզվական մեկնաբանությունների, ենթադրությունների և վերակազմությունների համալիրներ են, որոնք կարող են միավորվել ըստ հայոց ցեղանունների՝ Հայկական լեռնաշխարհում և մերձակայքում հին աղբյուրներից հայտնի ցեղատեղանունների հետ նույնացման տեսակետների (տե՛ս ստորև):

Մյուս կողմից, էական է ոչ միայն ցեղանվան պատմականորեն ավանդված նախատիպը, այլև ստուգաբանությունը, այսինքն՝ թե ո՞ր լեզվից է ծագում և ի՞նչ է նշանակում այն: Եթե ցեղանունը լինի հայկական ծագման, ապա նրա առաջին իսկ հիշատակությունը կմատնանշի (վաղնջա)հայերենով խոսող հանրույթի գոյությունը տվյալ տարածքում և դարաշրջանում, իսկ եթե ոչ հայկական, փոխառված՝ ապա խնդիրը դժվարանում է: Ցեղանունը կարող էր փոխառված լինել և՛ մինչ այդ հիշատակությունը, և՛ դրանից հետո, այսինքն՝ միայն այդ տվյալով հնարավոր չի լինի նույնացնել հայախոս հանրույթը:

Ցեղանուններն, ինչպես հատուկ անուններն առհասարակ, դժվար են ստուգաբանվում՝ անհրաժեշտ են կողմնակի տվյալներ, որոնք կարող են բացահայտել նրանց նախնական իմաստները: Ազգածին ավանդությունն է, որ բացառիկ հնարավորություն է ընձեռում մեկնաբանելու դրանք: Այլ տվյալների բացակայության պայմաններում միայն առասպելական անվանադիր նախնիների բնութագրերն են, որ կարող են օգնել պարզելու նրանց անունների ստուգաբանությունը, որով և մենք մոտենում ենք ցեղանունների ստուգաբանությանը (առանց այդպիսի հիմնավորման ցեղանունների ստուգաբանությունը կարող է լինել միայն մտահայեցողական):

Մեր խնդրի համար էական է Հայկի և նրա հետ կապվող *հայ* ցեղանվան ստուգաբանությունը: Արդեն XIXդ. այն հանգեցվել է հնդեվրոպական *poti- «տեր, տանտեր, ամուսին» արմատին

(Ֆ.Շախգել, Ռ.Կիպերտ): Այս մոտեցումը երկար ժամանակ լայնորեն տարածված է եղել մասնագետների շրջանում, ապա մերժվել¹, բայց մեր վերլուծությունը ցույց է տալիս դրա հավաստիությունը: Այսպես, որոշ բարբառներում *հայ* բառը հանդես է գալիս որպես մեծահասակ կանանց կողմից անուսնուն տրվող անվանում՝ «ամուսին», «տանտեր, ընտանիքի գլուխ» իմաստով (հմմտ. տարբեր բարբառներում «ամուսին» իմաստով օգտագործվող *գլխավոր, գլխատեր, մեր հայր* ձևերը)²: Այդ բառը չի կարող ստուգաբանվել այլ կերպ, քան հնդեվրոպական *poti-ից:

Հայկը մի հսկայական, երեք հարյուր տղամարդ ընդգրկող նահապետական գերդաստանի նահապետն է: Ըստ այդմ, Հայկի անունը նույնպես կարող է հանգել *poti-ին, դիցանուններին բնորոշ նվազական-քնքշական *-իկ* ածանցով, (Հայ-իկ > Հայկ, հմմտ. Աստղիկ դիցանունը և Հայկի որդու նույնատիպ ածանցով կազմված Արամանեակ անունը): Հատկանշական է, որ Հայկի նահապետ կոչման երկրորդ մասը ներկայացնում է նույն արմատի իրանական տարբերակը, և նրա հակառակորդ Բելի անունը նույնպես նշանակում է «տեր» (սեմական *b'el*, կիրառվել է նաև որպես անկախ դիցանուն):

Այս հոդվածի շրջանակներում հնարավոր չէ անդրադառնալ հայոց նաև մյուս ցեղանունների ստուգաբանությանը: Այստեղ նպատակահարմար է միայն նշել, որ ազգածին ավանդության մյուս առանցքային կերպարների անունները և նրանց հետ կապվող ցեղատեղանունները նույնպես հնդեվրոպական՝ բնիկ հայկա-

¹ N.Dolens et A.Khatch, Histoire des anciens armeniens. Geneve, p. 13, *Ա.Խաչատրյան*, Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Երևան, 1933, էջ 41-42, *Գ.Ջահուկյան*, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 284: Կարծում էին, որ հայերը, անցնելով Հայկական լեռնաշխարհ և տիրելով տեղաբնիկ ուրարտացիներին, սկսել են կոչվել «տեր» ի հակադրություն պարտված տեղացիների: Որպես օրինակ բերվում էր հին հնդկական նմանատիպ ինքնանունը՝ *arya*, հակադրված ստրկացված տեղաբնիկներին: Այս մոտեցումը բնորոշ էր հնդեվրոպաբանության սկզբնական, «արիական» էտապին: Ժամանակակից պատկերացումների համաձայն, երկու ցեղանուններն էլ հասարակության սոցիալական կառուցվածքի տերմիններ են:

² *Հայ* բառի այս իմաստի վերաբերյալ տե՛ս ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. 3, Երևան, 1974, էջ 280, *Է.Աղայան*, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, 1976, էջ 810, Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Գ, Երևան, 2004, էջ 238: Այս տերմինն իր տարբերակներով գրանցված է Շամախու, Ղարաբաղի, Խոյի, Սարաղայի, Սասունի, Կարինի բարբառներում: Հարցը քննարկվում է Հ.Խաչատրյանի «Ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառերը հայերենի բարբառներում» թեկնածուական ատենախոսության մեջ (էջ 95-96), որի համապատասխան հատվածը տե՛ս *Հ.Խաչատրյան*, Ամուսին հասկացության բառանվանումները հայերենի բարբառներում.- «Գիտություն և տեխնիկա», 2003, №11, էջ 19:

են վերագրել այդ ցեղերին (երկուսն էլ ոչ հնդեվրոպական, երկուսն էլ հնդեվրոպական, միայն մեկը հնդեվրոպական): Ավելի հաճախ առաջիններին համարել են տեղական, ոչ հնդեվրոպական, իսկ երկրորդին բալկանյան ծագում վերագրել: Այս պատկերացումը միայն ենթադրական է՝ իրական հիմքեր չկան այդ ցեղանունների կրողներին իրար ոչ ազգակից համարելու համար:

Արիմների վարկածը: Հայոց ազգածագման վերաբերյալ առաջին համալիր գիտական աշխատությունների հեղինակը Յ.Մարկվարտն է, որի տեսության առանցքային մի մասն է կազմում *արմեն* ցեղանվան քննությունը (նախորդ հեղինակները զբաղվել են հիմնականում հարցի լեզվական կողմով): Ըստ նրա, այն կարող էր ծագել *arm-, *arim- կամ *arum- արմատից, ուրարտական ini վերջավորությամբ (հմնտ. ուրարտ. Urmeni ձևը): Այդ արմատը նա համադրում է «Իլիականում» (II 781-783) հիշվող Ջևսի և Տիփոնի կռվի վայրի հետ՝ εἰν Ἀρίμοις «Արիմներում»: Հին և նոր հեղինակները Արիմները տեղայնացրել են տարբեր վայրերում. դրանցից մեկն է համարվել Կապադովկիայի Արգայոս հրաբուխը՝ Փոքր Ասիայի ամենամեծ և սրբացված լեռը (Յ.Պարչ): Արիմները ենթադրվում են մի ցեղ՝ հայերի նախնիները, որոնք Բալկաններից տեղափոխվել են Փոքր Ասիա և հաստատվել Կապադովկիայի Արգայոս լեռան շրջանում, հետո անցել Հայաստան: Խորենացու մոտ Արամ նահապետը հաղթում է իր վերջին հակառակորդին այնտեղ, որտեղ հետագայում պիտի կառուցվեր Մաժակ/Կեսարիա քաղաքը, այսինքն՝ հենց Արգայոս լեռան շրջանում: Այնտեղ նա կուսակալ է թողնում իր տոհմակից Մշակին և տեղի բնակիչներին հրամայում է խոսել հայերեն, որի պատճառով հույներն այդ երկրամասը կոչում են *Պռոտին Արմենիան* - «Առաջին Հայք» (հուն. Πρώτη Ἀρμενία-ի հայցական հոլովածն է): Ըստ հեղինակի, հայերի **արիմ* ցեղանվան էպոնիմը դարձել է Արամ Աստվածաշնչի համանուն էպոնիմի (արամեացիների նախնու) և ուրարտական առաջին արքա Արամուլի անունների ազդեցությամբ, իսկ *հայ* անվանումը ուշ ձև է, ստեղծված Հայաստանում¹:

Մարկվարտը քննադատորեն էր մոտենում հույն հեղինակների տեղեկություններին հայերի՝ փոյուզացիներ լինելու վերաբերյալ և գտնում, որ վաղնջահայերը Բալկաններից Փոքր Ասիա են

¹ J. Marqwart, Die Entstehung und Wiederstellung der armenischer Nation, Berlin, 1919, S. 67-68, նույնի՝ Le berceau des arméniens. Revue des études arméniennes, 8, 1928, f. 2, p. 215 sqq.

ճարկվում՝ հայոց ազգածագման ժամանակակից վարկածները հիմնվում են *հայ* ցեղանվան՝ սեպագիր աղբյուրների հին ցեղատեղանունների հետ նույնացման տեսակետների վրա:

Խաթիի վարկածը: Հայ ձևը ծագում է խեթական *Hatti* (կարդա՝ *խաթի*) անվանումից: Վերջինս ծագումով նախախեթական է և խեթերին է անցել Փոքր Ասիայի հին բնիկներից, որոնց, ի տարբերություն խեթերի, ընդունված է անվանել խաթեր (ոչ ճշգրիտ տերմինով երբեմն կոչվում են նախախեթեր)¹: Այն, հայերենին բնորոշ օրինաչափություններով, կարող էր դառնալ *հայ*, հմնտ. հնդեվրոպական **ph₂ter-* > *հայր* անցումը: Վարկածն առաջադրել է Պ.Ենսենը 1898-ին²: Այն կրկնվել է Հ.Աճառյանի, ապա Հ.Տաշյանի կողմից³, որոնք հետագայում, Հայաստանի վերաբերյալ աղբյուրների և հայաստան վարկածի ի հայտ գալուց հետո անցան վերջինիս կողմը⁴: Մեր ժամանակներում այս վարկածի եռանդուն ջատագովն էր Ի.Դյակոնովը, որը պաշտպանել է այն հայոց նախապատմությանը նվիրված իր մենագրության մեջ և բազում այլ աշխատություններում:

հատկապես արևմտյան հրատարակություններում շրջանառվող այն միտքը, թե հայերի առաջին հիշատակությունն ի հայտ է գալիս Դարեհ I-ի բեհիսթունյան արձանագրության մեջ (մ.թ.ա. VI դ.): Դա միայն եվրոպական լեզվով է հարթ հնչում, թե «արմենների» մասին առաջին տեղեկությունը կապվում է պրսկ. *Արմինա* և *արմինիյա* ձևերի հետ, բայց նման մոտեցումը միանգամայն անընդունելի է: Կարելի էր, թերևս, ասել, որ այստեղ առաջին անգամ հնարավոր է նույնացնել հայերին, բայց դա ևս միարժեք չէ: Հետազոտողների մեծ մասը գտնում է, որ Դարեհ I-ի դեմ ապստամբած «արմինացիները» հայերն էին, բայց կան և այլ տեսակետներ, տեսն *Հ.Տաշյան*, Հաթեր և ուրարտյանք, Վիեննա, 1934, էջ 343, *Á. Nôðóáá, Í í áúá ááí í úá èñóí ðèè Adì áí èè çāñáèááòáèúñòáí ááí í úá ááðèñ-òóí ñéí é í ááí èñúþ.* ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր. հասարակական գիտություններ (այսուհետև՝ ՀԳԱՏ), №8, *Դ.Սարգսյան*, Ուրարտացիներ, ալարողներ, արմեններ հարցի մասին. ՊԲՀ, 1991, №1:

¹ Նոր ժամանակներում գիտական գրականության մեջ մեզանում ընդունված այդ տերմինները վերցված են ռուսական ձևերից (ծածուն, ծածուն), որոնք ավելի ճշգրիտ են ու հաջող, քան եվրոպական լեզուներից վերցված *հիթիթներ*, *հաթեր* ձևերը (հ-ի ճիշտ համարժեքը *խ*-ն է. անհասկանալի է, թե ինչու *հիթիթ*, երբ գործ ունենք *խ*տ ածանցի հետ, հմնտ. *սենիտ*): Նշենք, որ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ խեթերը կոչվում են *քետացի* (Ծննդ. Ժ. 15, 20 և այլուր):

² P. Jensen, Hittiter und Armenier, Strassburg, 1998. Համառոտ թարգմանությունը տես *Պ.Ենսեն*, Հիթիթներն ու հայերը. ՀԱ, 1898, № 8-11:

³ Հ.Աճառյան, Հայոց ծագումը և նախապատմական շրջանը. «Վտակ», գրական-բանասիրական ժողովածու, Թիֆլիս, 1901, էջ 235, Հ.Տաշյան, Ուսումն դասական հայերեն լեզվի, Վիեննա, 1920, էջ 36-37, 83:

⁴ Հ.Տաշյան, Հաթեր և ուրարտեանք, էջ 339-343, Հ.Աճառյան, Հայոց պատմություն հյուսված ընդհանուր պատմության հետ, Երևան, 2004, էջ 25:

Սա հարցի՝ ցեղանվան ծագմանն առնչվող մասն է: Ինչ վերաբերում է պատմական հայեցակետին՝ Ենսենը հայերին համարում էր խեթերի լեզվական ժառանգներ, որն ընդունելի չէ (ներկայումս պարզ է, որ խեթերենը հայերենից շատ տարբեր հնդեվրոպական մի լեզու է): Իսկ Դյակոնովը մանրամասն մշակել է հայերի ազգածագման և նախապատմության խնդիրը:

Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասարը (1116-1090թթ. մ.թ.ա.) պատմում է, որ իր գահակալման տարում 20000 մուշքեր, իրենց հինգ արքաներով, որոնք հիսուն տարի առաջ նվաճել էին Ալզի և Պուրուլունգի երկրները, գրավում են Կադմուխի երկիրը (սրանցից առաջինը հայկական Աղձնիքն է, երկրորդը չի տեղայնացվում, իսկ երկրորդը՝ *Կադմեայ տունը*): Արքան պարտության է մատնում մուշքերի 12000 զորքը, մնացածին տեղահանում և վերաբնակեցնում, իսկ մուշքերի երկիրը միացնում Ասորեստանին: 4000 կաշկացիներ (այլ անունով՝ ապիշլացիներ) և ուրումացիներ՝ «խեթական երկրի անհանգիստ/անհնազանդ զորքեր», որոնք «քաղաքներ էին գրավել» նույն երկրամասում, առանց կռվի հպատակվում են արքային¹:

Դյակոնովը գտնում է, որ այդ մուշքերն են հենց վաղնջահայերը: Ըստ նրա, խեթական կայսրության անկումից հետո (շուրջ մ.թ.ա. 1200թ.) Արևմտյան Եփրատի և Արածանիի միախառնման տեղից արևմուտք ընկած շրջանի ողջ տարալեզու բնակչությունը կոչվել է հատի «խեթ» տերմինով: Վաղնջահայ-մուշքերը կարող էին տարածված լինել նաև այդ շրջանում, ինչի հետևանքով և խաթեն դարձել է մուշքերի՝ ուրարտացիների կողմից տրվող անվանումը: Չետագայում այդ անվանումն անցնում է հենց մուշքերին, կամ, այլ կերպ ասած, ուրարտացիները, յուրացնելով մուշքերի լեզուն՝ հայերենը, դարձնում են այդ տերմինն իրենց ինքնանվանումը, *hat'iyos* ածանցյալ ձևով (այսինքն՝ հնդեվրոպական *(i)yos ածանցով), որից և պիտի առաջանար *հայ* ցեղանունը²:

¹ A.K.Grayson, Assyrian Royal Inscriptions, Vol. II, Wiesbaden, 1976, p. 12, 18, 66-67, 92-93, *Ānneḏī -āāāēī ī nēēā ēnōī =ī ēēē ī ī ēnōī ḏēē Ōḏāḏōō (ī āḏ., ḏāā. Է.Ն. . Āūyēī ī ī āā). ĀĀĒ, 1951, №2 (այսուհետև՝ ĀĀĒĒŌ), №10, 11, 12, 13:*

² Տե՛ս, օրինակ, *Ի. Դյակոնով*, խեթերը, փռյուզացիները, հայերը.- ՉԳՍ, 1956, №11, էջ 77-78, *Է.Ն. . Āūyēī ī ī ā, ī ḏāāūnōī ḏēy...*, 234-236, նույնի՝ *ī āēāy Āçēy ē Āḏī āī ēy ī ēī ēī 600ā. āī ī .y. ē ī ī ḏī āū āāāēī ī nēēō ḡāḏāē, n. 51 nēē., նույնի՝ Է.Ն. . 172-173 (հաշվի առնելով սեպագիր *Ḥa-a-te-* գրչությունը, հեղինակը հաճախ օգտագործում է *Ḥāte*, *hāt'iyos* ձևերը, երկար *ā*-ով): Hatio ձևը, որպես խեթերի ցեղանուն և *հայ* ձևի նախատիպ առկա է արդեն Պ.Ենսենի մոտ՝*

Այս մուշքերը պայմանականորեն կոչվում են «արևելյան մուշքեր», ի տարբերություն փոյուզացիների, որոնք, կարծում են, որ ավելի ուշ սեպագիր աղբյուրներում նույնպես մուշքեր են կոչվել: «Արևելյան մուշք»-վաղնջահայերը համարվում են փոյուզացիներին ազգակից, բայց ոչ նույնական բալկանյան մի ցեղ: Բալկաններում և Արևմտյան Փոքր Ասիայում հայտնի թրակա-փոյուզական *mos-* ցեղանունը (հմմտ. անտիկ աղբյուրների *Moesia/Moesia* երկրանունը) կարող էր տարածվել ազգակից բոլոր ցեղերի վրա, ընդ որում, «արևելյան մուշքերի» անվանման մեջ վերջին *k-*ն ենթադրվում է հայերենի *ք* հոգնակերտը:

Ըստ հեղինակի, հայերի այդ բալկանյան նախնիները չէին կարող անցնել ողջ Փոքր Ասիայով, խեթական կայսրության գոյության դարաշրջանում, առանց հետք թողնելու տարածաշրջանի գրավոր աղբյուրներում. այդ գաղթը պիտի տեղի ունեցած լիներ խեթական կայսրության անկումից հետո և Ուրարտուի կազմավորումից առաջ¹: «Արևելյան մուշքերը» պիտի լինեին ավանգարդը հայ-փոյուզական ցեղերի, որոնք խեթական կայսրության անկումից հետո Բալկաններից անցան Փոքր Ասիա և հաստատվեցին Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում: Այստեղ, Կապադովկիայում, հին թեգարամա (հետագայում՝ Թիլ Գարիմու) երկրամասում նրանք ստեղծում են իրենց նախնական ոստանը, որի արձագանքն է Հայկի թորգոմյան ծննդաբանությունը: Նրանց՝ Հայկական լեռնաշխարհի այլ շրջաններում տարածվելու գործում էական է եղել ուրարտական արքաների՝ գերիների տարաբնակեցման քաղաքականությունը: Հայաստանի պատմական կենտրոնի՝ Այրարատի և Արարատյան դաշտի «հայացման» առթիվ հատկապես նշվում է Արգիշթի I-ի կողմից նորակառույց Էրեբունի ամրոցում 6600 «ռազմական մարդկանց» բնակեցումը Խաթե և Ծուփանի (Մալաթիա և Ծոփք) երկրներից, որոնք, ըստ հեղինակի, մասամբ կամ լրիվ հայերենի կողմեր պիտի լինեին: Սկզբնական շրջանում վաղնջա-

P. Jensen, նշվ. աշխ., էջ 3-4 և այլուր, *Պ. Ենտեն*, նշվ. աշխ., էջ 227-228 և այլուր): Անհրաժեշտ է ճշտել, որ մ.թ.ա. XII դարի համար ճիշտ կլիներ կանխադրել **hat'iyō-* (*հաթիյո-*) նախածևը, քանի որ վերջին *-s-*ն վաղնջահայերենում կարող էր արդեն ընկած լինել. ինչ վերաբերում է Դյակոնովի բերած **hat'yos-*ին, ապա և հայերենով գրված *հատիյոս*-ին, դրանք ուղղակի սխալ վերակազմություններ են, որոնցից *հայ-ո* ձևը չէր կարող առաջանալ (**ty-* > *y* զարգացում չկա հայերենում, իսկ դասական հնդեվրոպաբանության մեջ ենթադրվող հայկական «բաղաձայների տեղաշարժը» (**t* > *t'*, որին պիտի հաջորդեր *t'* > *y* անցումը) արդեն պետք է որ տեղի ունեցած լիներ:

¹ *É. I. Aÿyēt ī ī ā*, *ī ðāäñōî ðēy...*, n. 203-209. Նույնի՝ *É' ī ðāēñōî ðēè...*, n. 168-169.

զարգացման արդյունք է, հմնտ. հուն. Ἄρσανίας ձևը): Սա ցույց է տալիս, որ հայալեզու տարրը եղել է այս շրջանում (Օոփքում) մ.թ.ա. IXդ. առաջ¹:

Վարկածի թույլ կողմերից են՝ ա. սեպագիր ի-ի և հայ. հ-ի նույնացումը, բ. հայերենում *-t- > -y- անցումը մ.թ.ա. XIIդ. հետո ժամանակագրելը (որի համար այլ կռվաններ չեն բերվում), գ. *հայ* ցեղանվան փոխառված լինելը, երբ էպոնիմի անունը լավագույնս մեկնաբանվում է հնդեվրոպական հիմքերով, դ. հայերի ենթադրյալ *հաթիյո*- ցեղանվան բացակայությունը ուրարտական աղբյուրներում, ե. մուշքերի՝ որպես «խաթի երկրի մարդիկ» չհիշվելը, զ. մուշքերի հետ բացահայտորեն նույնանուն անտիկ աղբյուրների մուքերի (սեպագրում *o* հնչյունը հաղորդվել է *ու*-ով, իսկ այդ *ու*-ն՝ *շ*-ով)՝ հայերին հարևան, բայց տարբեր մի ցեղ լինելը, է. ուշ ուրարտական աղբյուրներում իրարից տարբեր խաթի և Մուշքիմի երկրների հիշատակությունը (այսինքն՝ նույնիսկ Ուրարտուի անվանն անմիջապես նախորդող դարաշրջանում մուշքերը *հաթիյո* չէին կոչվում), ը. Վերին Եփրատի շրջակայքում նշված դարաշրջանից հայտնի անվանումներում հայերեն անձնանունների բացակայությունը և թ. որոշակի հակասությունը հայոց ազգածագման ավանդության տվյալներին, որտեղ Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան շրջանները (նաև Եփրատից արևմուտք) չեն հիշվում որպես հայոց ազգածնության կենտրոն, այլ ընդհակառակը, այնտեղի հայկականացումն է համարվում երկրորդային:

Այս թույլ կետերը հիմնականում տեսականորեն հաղթահարելի են, և հեղինակն անդրադարձել է դրանցից շատերին: Բայց որոշ հարցեր հատուկ պարզաբանման կարիք ունեն: Նախ, *հայ* < խաթի

¹ Այս արմատով հնդեվրոպական գետանուններ տե՛ս *H.Krahe*, Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie, Wiesbaden, 1962, S. 31-32: Արևմտյան Եփրատը տարբեր լեզուներով և տարբեր դարաշրջաններում կոչվել է՝ խեթ. Mala, ուրարտ. Meli(a), հուն. Melas (*G.Del Monte und J.Tischler*, Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978, S. 537, *E.İ. Ayyerîîâ*, İ dââûñdî ðëy..., n. 161, i ðèi â-. 228, 235, i ðèi â-. 118, *Ā.İ. Āââðèñyî*, Āî ñóââðñdâî ĩ èðâî í è, Āðâââî, 1984, n. 24-25. հմնտ. և ուրարտական աղբյուրների Meluiani տեղանունը Եփրատի արևմտյան ափին), որը կարող է համադրվել հնդեվրոպական *mel- «սև» հիմքին, հմնտ. գետի ներկայիս թուրք. Karasu «Սև ջուր» անվանումը: Սա հաստատվում է նաև այն իրողությամբ, որ Արածանիի հիմնական վտակ Մեղրագետը հնում կոչվել է Մեղ (հմնտ. *mel-), իսկ ներկայումս՝ Karasu: Այս անվանումներն, ակնհայտորեն, արտացոլում են սևի և սպիտակի հակադրության առասպելաբանական և տիեզերաբանական ինչ-որ պատկերացումներ: Այս գետանունների ստուգաբանության և հարակից եթնալեզվական ու առասպելաբանական հարցերի շուրջ տե՛ս *Ā.Ā. İ âððîñyî*, Āðî yî ñèèè yî î ñ è ì èðî èî ðëy, n. 199-201:

տառադարձելու պատճառով: Ինչևէ, հայերենում կան սեպագիր հ-ի հետևից խ-ի, և՛ խ-ի համապատասխանության դեպքեր: Ըստ Ջ.Գրեպինի, որը հատուկ ուսումնասիրել է այդ հարցը, խեթ. հ-ի և հայ. հ-ի համապատասխանության դեպքերում բառերն ունեն ընդհանուր ծագում (հնդեվրոպական կոկորդայինից), իսկ խեթ. և խուռուրարտ. հ-ի և հայ. /խ-ի համապատասխանության դեպքերում՝ հայերեն բառերը փոխառված են¹: Եթե դա այդպես է, ապա հայ ծևը փոխառված չէ հատի-ից²: Մնում են տեսական հնարավորություններ. ասենք, ինչ-որ մի ուրարտական բարբառում խ-ն արտասանվել է հ, որից և հնագույն հայերենում ընդհանրացել է *հաթի- ձևը³:

Ի.Դյակոնովը ինքն էլ է նշում սեպագիր հ-ի և հայերեն հ-ի համապատասխանության կասկածելի լինելը, բայց հատկապես որպես հայ < Hayaša ստուգաբանության հակափաստարկ, որն ուղղակի կողմնակալության տպավորություն է թողնում: Բայց արդարությունը պահանջում է ասել, որ իր մեծագրության մեջ նա գրում է, որ «այդ լեզվաբանական դժվարության պատճառով Հայք տերմինի՝ Խաթեից ծագումը չի կարող դեռևս վերջնականապես ապացուցված համարվել [...] և հնարավոր են այլ ստուգաբանություններ»: Հետագայում հեղինակը նորից փորձել է ճշգրտել իր տեսակետը, որը խոսում է այն մասին, որ նա ինքն էլ վստահ չէր դրանում⁴:

¹ J.Greppin, Kurilovicz and Hittite h, and further extensions on to Armenian. Analecta Indoeuropaea Cracovensia, Vol. II: Kurilowicz Memorial Volume. Part 1. Cracov, 1995, p. 313-315:

² Հետաքրքիր է, որ չնայած դրան, Ջ.Գրեպինը կրթոտ կերպով պաշտպանում է հայ < Hatti մեկնաբանությունը, տե՛ս Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family, Washington, 2001, p. 80 և մեր գրախոսությունը՝ ԼՀԳ, 2003, №2, էջ 209-210:

³ Այդպիսի մի հնարավորություն կարելի է ենթադրել ուրարտական Haldi դիցանվան՝ միայն մեկ արձանագրության մեջ հանդիպող Aldi տարբերակի հիման վրա. այս հարցի վերաբերյալ տես *E.I. Äyēřīřā*, I àðáðeàèù è Õíí àðeéà òðàððñèí àí ÿçùèà. Àí í ðí ñù àðai í àðeèè è èñðí ðeè àí ñðí ÷í ùò ÿçùèí à, I .-È., 1958, n. 42, *Ä.Ä. I àèèèèøáèèè*, Òðàððñèèà èèèí íí áðàçí ùá í àáí èñè, I ., 1960, n. 84, 86, *I.Ä. Áðáðáçí*, Èí ðí òñ òðàððñèèò èèèí íí áðàçí ùò í àáí èñè, Áðáááí, 2001 (այսուհետև՝ *ÈÕËÍ*), n. 476.

⁴ *E.I. Äyēřīřā*, I ðááùñðí ðèÿ..., n. 211, 236-237, i ðèì . 119: Մեծագրությունից տասներեք տարի անց հրատարակված մի հոդվածում նա գրում է, որ հայ ցեղանունը պիտի փոխառվեր մ.թ.ա. II հազարամյակի լուվերենից, որտեղ, իբր, պահպանվել էր հին հնդեվրոպական կոկորդային հնչյունը, որը հայերենում արտացոլվել է որպես *h* (*E.I. Äyēřīřā*, I àèàÿ Açèÿ è Àðí àí èÿ..., n. 55, i ðèì . 98): Այս մեկնաբանությունը, անկախ իր լեզվաբանական մասի կասկածելի բնույթից, են-

Այժմ՝ հետխեթական Խաթիի մասին: Խեթական կայսրության անկումից հետո (մ.թ.ա. շուրջ 1200) *Խաթի/ե* տերմինը ասորեստանյան, ուրարտական և բաբելոնյան սեպագիր աղբյուրներում, մինչև մ.թ.ա. VII դ. հանդես է գալիս որպես Եփրատի և Արածանու միախառնման շրջանից արևմուտք և հարավ-արևմուտք ընկած «ուշխեթական» կոչվող երկրների անվանում (սովորաբար՝ Յուսիսային Սիրիայից մինչև Յայկական լեռնաշխարհի արևմուտք, թեև այդպես է կոչվել երբեմն նաև Յարավային Սիրիան): Ուրարտական աղբյուրների *Hate*-ն **haxpḫyr*-ն չէ, այլ ուշխեթական երկրներից՝ հատկապես Մելիտեան (ներկայիս Մալաթիան): Այդ երկրների պատմությունն ավարտվում է մ.թ.ա. 708թ. Կունմուխի (հետագա Կունմագենե) կործանմամբ: Խաթին միայն այլանվանում էր և նշված երկրների արձանագրություններում չի կիրառվել: Այդ շրջանի բնակչությունը խառն էր՝ խուռիական, խեթալուվական, արևտասենական՝ ամորեական ու արամեական, և տերմինը, նեղ առումով, ունեցել է աշխարհագրական և ոչ էթնիկական ու լեզվական նշանակություն¹:

Ըստ Դյակոնովի, մուշք-վաղմջահայերը Խաթի երկրանվամբ պիտի կոչվեին ուրարտացիների կողմից որպես այդ երկրի մարդիկ (ինչպես ուրումացիներն ու ապիշլացիները ասորեստանյան տեքստում), հետո իրենք սկսեին իրենց այդպես կոչել, հավելելով իրենց *(i)yo- ածանցն այդ ցեղանվանը: Բայց ուրարտական արքա Ռուսա II-ի (մ.թ.ա. 685-645) արձանագրություններում հիշվում է Muškinu երկրանունը, Խաթի և մի շարք այլ երկրների հետ միասին, որտե-

թադրում է, որ *Hatti*-ն եղել է ուշխեթական Մելիդ-Մալաթիայի բնակիչների ինքնանվանումը, որի համար ոչ մի հիմք չկա (տե՛ս ստորև): Երկու տարի անց նա հայերի ցեղանունը նորից բխեցնում է ուրարտ. *Hāte*-ից (*É. I. Āyēfīfā*, É ī ðāēñ ðī - ðēē..., թ. 172): Իր վերջին՝ հետմահու տպագրված հոդվածում նա *hax* ցեղանունը հանգեցնում է հնդեվրոպական **hat(t)*- նախադասին՝ նշելով, որ այդ ձևը պիտի փոխառված լիներ անատոլիականից, քանի որ հայերենում հնդեվրոպական կոկորդային *H*-ն վերածվում է զրոյի (*É. I. Āyēfīfā*, ī nāi ī ī ðāāāi ēē ðī yī - nēi āi ī ðī āā, թ. 278): Իրականում դա այդպես չէ, կան օրինակներ, ուր հնդեվրոպական կոկորդային տեղում հայերենում ունենք *h* (հմմտ., օրինակ, հայ. *հան* < *Han*- «տատ», *հալ* < *HauHo*- «պապ»), այսինքն՝ այս նորացված մեկնաբանությունը ևս խոցելի է: Այլ հեղինակներ ևս անդրադարձել են սեպագիր *h*-ի և հայ. *h*-ի համապատասխանության դժվարություններին, տե՛ս, օրինակ, Գ. Տաշյան, Ուսումն..., էջ 83, ժան. 1, *Ā. Ā. Āxāšēyī*, Ōāēāññēēē yčūē è āāi ī ðī ī ðāī ēā ē ēī āi āāđī ī āēñēēi yčūēāi, *Āđāāi*, 1964, թ. 64-66.

¹ Այս մասին տե՛ս *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*. B 3, S. 152-159:

միայն ենթադրական է, Սուլխնուի և *սոմեխիի* կապն՝ անընդունելի,¹ Արմեն երկիրը՝ շատ հեռու Ճոփքից ու Վերին Եփրատի ավազանից: Զեղինակի կողմնակալության դրսևորում կարող է դիտվել այն, որ չի հիշվում Ճոփքից քիչ հյուսիս գտնվող Հայասան հենց «Վերին Եփրատի ավազանում»:

Դյակոնովի տեսության, թերևս, ամենաթույլ կետն այն է, որ հեղինակը չի բերում հայերենով քիչ թե շատ հուսալիորեն ստուգաբանվող անուններ հայերի այդ ենթադրյալ լայնածավալ բնօրրանից և մերձակայքից: Այդ դարաշրջանից մեզ հասած տեղեկություններից մարդկանց էթնոլեզվական պատկանելության միակ էական կռվանը կարող է լինել նրանց անունների որևէ լեզվին պատկանելը: Ինչպես նշում է հեղինակը, մինչաքեմենյան Հին Արևելքում կային միայն համայնքային կրոններ. անձնանունները «դավանաբանական» չէին և սովորաբար որոշակի բարենադրական իմաստ էին ունենում մարդկանց մայրենի լեզվում²: Իսկ հայկական տեսք ունեցող ձևեր այդ տարածաշրջանից հայտնի բազմաթիվ անձնանուններում չկան: Ըստ անվանաբանական և պատմական տվյալների, մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի երկրորդ կեսից այստեղի բնակչությունը խուռիական և լուվական էր: Ավելի ուշ, մինչև մ.թ.ա. VIII դարը Վերին Եփրատի աջ ափի իշխողների անունները, այդ թվում՝ և Մելիտեա-Մելիդում, մեծագույն մասով լուվական էին, իսկ Վանա լճից հարավ-արևմուտք՝ խուռիական: Եվ, հաշվի առնելով այն ժամանակների իրողությունները, լուվական և խուռիական անուններ ունեցող իշխողները հենց լուվական և խուռիական ծագում պիտի ունենային³: Դրանից հետո Եփրատից արևմուտք ի հայտ են գալիս մի քանի նոր անուններ, որոնք պիտի կապվեն նոր էթնիկական տարրի հետ: Սրանց մի մասն ակնհայտորեն համադրելի է հունական ավանդությունից հայտնի փոյուզա-

¹ *Գ.Ջահուկյան*, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 288:

² *Է.Ի. Այյեի Ի Ի Թ*, Ի ծաանժի ծեյ..., թ. 242, Ի ժեի . 136, նույնի՝ ժեի ու յժի Ե-ձեթե յ ձժաաթեթի Եե..., թ. 14-15.

³ Հիերոգլիֆային լուվերեն արձանագրություններից հայտնի է Վերին Եփրատի շրջանի և մերձակայքի «ուշխեթական» իշխողների ավելի քան երկու հարյուր անձնանուն, որոնց ճնշող մեծամասնությունը պարզորոշ խեթալուվական է, շուրջ մեկ տասնյակը՝ խուռական, տե՛ս *A.A.Ét.assy.*, *Eóáeéñééá óáðñժáá Ի áeí é Açée é Ի ժեթաթրնեթ Ի áeáñժáé á XII-VIII áá. áí Ի.յ. (Ի Ի eáðի áeթժe-áñéè Եóáeéñéè Եñժի Ի éeái), Áðáááí*, 1994, թ. 88-97: Իսկ նուշքերի տարածման հարավարևելյան տարածքներում (Շուպրիա, Կադմուխի և մերձակայք) մ.թ.ա. XI-VII դդ. արքաների անունները պարզորոշ խուռիական են, տե՛ս *I. Gelb, Hurrians and Subarians*, Chicago, 1944, p. 82-83: Այս հարցերի շուրջ տե՛ս և *Է.Ի. Այյեի Ի Ի Թ*, Ի ծաանժի ծեյ..., թ. 84-88, 228-229, 242-243:

կան անուններին¹: Գրելով իր կողմից որպես հայկական հնագույն տարածքներ առանձնացված շրջանի անվանումներում հայկական տարր տեսնելու դժվարության մասին՝ Դյակոնովը նշում է, որ տեղի անվանաբանությունը շատ թերի է հայտնի, և տեսականորեն հնարավոր է, որ լուվիական ու խուռիական անուններ կրեին նաև հայերը, ապա բերում մեկ-երկու օրինակ, որոնք, նորից տեսականորեն, կարող են հայկական լինել կամ հայկական մաս ունենալ, բայց այդ ստուգաբանությունները չափազանց մտահայեցողական են և անհամոզիչ²: Ոչ մի իրական լեզվական հիմք չկա նաև Էրեբունիի 6600 վերաբնակիչներին հայկական ծագում վերագրելու համար³:

Բայց, այդ դեպքում, որտե՞ղ են թաքնվել հայերը: Որևէ շրջանում հայալեզու տարրի բացահայտման համար չկա այլ ճանապարհ, քան հայկական անվանումների ցուցադրումը, իսկ ընդհանուր դատողությունները երբեք համոզիչ չեն կարող համարվել: Դյակոնովի տեսության համար լուրջ կռվան կարող էր լինել Արծանիա գետանվան վերևում բերված հայկական ստուգաբանությունը, բայց, ինչպես կտեսնենք, այն կարող է կապվել Հայաստանից և/կամ ավելի արևելքից ներգաղթած տարրի հետ, և այսպիսով, կռվան համարվել ոչ միայն Դյակոնովի, այլև հաջորդ երկու վարկածների համար:

Պատմական Ծոփքից մինչև Մուշ ընկած տարածքներում մ.թ.ա. XII դ. ի հայտ են գալիս նախորդ փուլից էապես տարբերվող և ինքնատիպ «անդրկովկասյան» տիպի խեցեղենով բնութագրվող

¹ Այդ անուններն են՝ Կուրտիս/Գուրդի, Միտաս, Ասխուս/Սախուս, Իշկալլու, Մուգալլու, որոնցից առաջին երեքը համեմատվում են փռյուզ. Գորդիոսի, Միդասի և Ասկանիոսի հետ, իսկ մյուս երկուսի մասին դժվար է որևէ բան ասել, տե՛ս *Ա.Քոսյան*, Տուն Թորգոմայ, էջ 35-45, 55-59, նույնի՝ Արամ նահապետը Կապադովկիայում, էջ 241:

² *É. I. Aÿyēi i rā*, Ի ծաճնծի ծեյ..., 242-243, նույնի՝ Ի ձեյ Աչեյ Է Ածի ձի էյ ի էի էի 600 ձ. ձի ի յ... , ձ. 58-60, Ի ծեյ . 115, նույնի՝ Է ի ձաճնծի ծեյ..., ձ. 164-165, Ի ծեյ . 53, 170, Ի ծեյ . 65: Այսպես, Թաբալի արքաներից մեկի հիշյալ *İš(ik)kallu* անունը մեկնաբանվում է իբրև հայ. **հսկեայ*, *հսկաւղ* (ըստ Ա.Փերիխանյանի), *Tumeiški* տեղանվան վերջավորությունը, ինչպես և մուշքերի ցեղանվան վերջին *ք*-ն՝ որպես հայերենի *ք* հոգնակերտը: Միայն մեկական անձնանվան, տեղանվան ու ցեղանվան այսօրինակ կամայական և կիսատ մեկնաբանությունները, իհարկե, չեն կարող լուրջ կռվաններ համարվել, իսկ ակնհայտ հայկական անվանումներ կան Ուրարտուում այլուրեք, տե՛ս, օրինակ, *Գ.Ջահուկյան*, Հայերենը և ուրարտերենը. Ուրարտու-Հայաստան:

³ Էրեբունիի վերաբնակիչների հնարավոր անատոլիական ծագման վերաբերյալ տե՛ս *Ա.Պետրոսյան*, Էրեբունիի հին բնակչության ծագման շուրջ (սույն ժողովածուում):

նոր իրողություններ, ընդ որում, տեղի հին հնագիտական հուշարձանները կործանվել են հրդեհներով: Եփրատի արևելյան ափին՝ Ծոփքի շրջանում, ուշբրոնզեդարյան մշակույթն ամբողջովին վերանում է և փոխարինվում նորով: Արևմտյան ափին՝ Մալաթիայում, ընդհակառակը, շարունակվում է հին՝ խեթական դարաշրջանի մշակույթը, իսկ նոր, գետի արևելյան ափը ողողած խեցեղենն ի հայտ է գալիս շատ ավելի ուշ (մ.թ.ա. VIII դ.): Այդ երևույթը կապվում է «արևելյան մուշքերի» և նրանց ուղեկից ցեղերի ներխուժման հետ¹: Ասորեստանյան աղբյուրներն, ինչպես տեսանք, այդ ներխուժողների մի մասին (բացի մուշքերից) անվանում են «խաթի երկրի մարդիկ», այսինքն՝ արևմտյան ծագում են վերագրում, որը կարծես հակասում է նոր հայտնված խեցեղենի «անդրկովկասյան»՝ արևելյան ծագմանը: Ըստ Ա.Քոսյանի մանրամասն քննարկման, միակ հավանական ենթադրությունը, որը չի հակասում ասորեստանյան գրավոր աղբյուրի և հնագիտական նյութի համադրությանը, այն է, որ ներխուժողներն իրենց ներգաղթից առաջ տեղայնացած են եղել խեթական ազդեցության գոտում՝ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում, այսինքն՝ Հայաստանում: Ըստ Պ.Ավետիսյանի, լեռնաշխարհի արևմուտքում հայտնված խեցեղենի կազմը «ձևաբանական հատկանիշներով տառացիորեն նույնական է» ներկայիս Հայաստանի հանրապետության տարածքների նախորդ դարաշրջանի՝ միջին բրոնզի վերջին փուլերին բնորոշ տիպաբանական կազմին: Ընդ որում, հիմքեր կան կարծելու, որ մ.թ.ա. XIII-XII դդ. նշված տարածքների որոշ շրջաններում տեղի է ունեցել բնակչության կտրուկ նվազում: Այսինքն՝ այդ շարժումը կարող էր սկիզբ առնել ներկայիս Հայաստանի տարածքներից²: Հնագիտական տվյալների այս մեկնաբանությունները բացառում

¹ Այս հնագիտական տվյալների վերջին մի ամփոփում տե՛ս *K.Köroğlu*, *The Transition from Bronze Age to Iron Age in Eastern Anatolia. Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions*, Istanbul, 2003, հնագիտական փոփոխությունների և մուշքերի ներխուժման կապի վերաբերյալ՝ *V.Sevin*, *The Early Iron Age in the Elazig Region and the Problem of the Mushkians. Anatolian Studies* XLI (1991), p. 96-97 և Ա.Քոսյանի նշված աշխատություններում, որոնց ամփոփումը և հարցի ընդհանուր գրականությունը՝ *Ա.Քոսյան*, Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և հայկական լեռնաշխարհը, էջ 160-162:

² Պ.Ավետիսյան, Կենսատարածքի կազմակերպման կառուցվածքը և սոցիալ-ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում Ք.ա. XXII-I-X դդ. Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության հիմնահարցեր.- Հայկական լեռնաշխարհը հայ էթնոսի բնօրրան. զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, 2004, էջ 21-22, *Ա.Պետրոսյան*, Ուրարտուի արքայատոհմի և իշխող դասի ծագման շուրջ:

են «արևելյան մուշքերի» ներգաղթը Բալկաններից և հաստատվելը Մալաթիայի շրջանում¹:

Այսպիսով, Դյակոնովի տեսության հիմնական կետերն ունեն հզոր հակափաստարկներ: Հայ < Խաթի կապը նույնիսկ Դյակոնովի համար մնում էր կասկածելի, իսկ մուշքու/ի-մուքերը, հավանաբար, կարևոր դեր են կատարել Հայաստանի և Վրաստանի նախապատմության մեջ, բայց նրանց՝ որպես վաղնջահայերի նույնացումը միայն մտահայեցողական է և անապացուցելի: Ինչ վերաբերում է հայոց նախապատմությանը, հարցի մշակմանը և տեսական դրույթների, Դյակոնովի աշխատությունները պահպանում են իրենց արժեքը:

Հայասական վարկածը: Հայ ցեղանունը կապված է խեթական աղբյուրների Hayaša երկրանվանը: Վերջինիս ճիշտ ընթերցումն է Խայասա, բայց, առավել շեշտելու համար նրա կապը հայ ցեղանվան հետ, հայերեն գրականության մեջ այն հաճախ ներկայացվում է որպես Հայասա: Դա կանխակալ բնույթ է հաղորդում գործին, բայց, ինչպես կտեսնենք, այդ ձևը հնարավոր է: Վերջին՝ -(a)ša մասը ենթադրվում է ածանց և երկրանվան հիմք է համարվում Haya(a)-ն²: Այս թագավորությունը, որն իր արևմտյան մասի անունով կոչվել է նաև Azzi (խեթերեն ընդունված ընթերցմամբ՝ Ացի), Հայկական լեռնաշխարհի առավել նշանակալի պետական կազմավորումն է եղել մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի կեսից (հիշվում է մ.թ.ա. XIV-XIII դդ.): Այն ընդգրկել է հիմնականում հետագա Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան կամ Մեծ և Փոքր Հայքերի միջև եղած տարածքները՝ Արևմտյան Եփրատի ակունքների և վերին հոսանքների շրջանը (ավելի ճշգրիտ՝ այդ շրջանները գտնվել են Azzi-ի տարածքում, իսկ երկրի արևելյան սահմանները հնարավոր չէ պարզել): Հայասական վարկածի կողմնակիցներ են հարցին քիչ

¹ Այս հարցերի շուրջ տե՛ս *Ա.Քոսյան*, «Արևելյան» եւ «արևմտյան» մուշկերի խնդիրը, ՊԲՀ, 1996, №1-2. *A.Kossian*, The Mushki Problem Reconsidered. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* (այսուհետև՝ SMEA), XXXIX/2, 1997, p. 260-262. *Ա.Քոսյան*, Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և հայկական լեռնաշխարհը, էջ 105-107, 157-167, 175-176, 189, հարցի գրականությամբ:

² խեթական տեղանուններում այս վերջավորության վերաբերյալ *Է.Ա.Աֆֆֆեր*, *Í í î ãñ òèèà àí ñ ò í ÷ í ù ò áàèèáí*, *Նի Օնյ*, 1981, թ. 150 թե., Հայասայի տեղանուններում՝ *Ա.Ա.Աթթոյի*, *Օաեաիիեեé ýçúè è àáí í ò í ò á í è à è éí áí àá ò í ì àèñèèì ýçúèáì*, *Áðáááí*, 1964, թ. 61 թե., *Գ.Ջահուկյան*, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 331. Նույնի՝ *Í ñ í ò í ò á í è è ò à è à ñ ñ è í áí è à ò í ý í ñ è í áí ý ç ú è í à*, թ. 68. տե՛ս և *Օ.Ա.Անի* *è ò á è è à ç à è Á.Á.É à á í í á*, *Օեաչ. ծառ.*, թ. 913:

Հայասական վարկածի վերաբերյալ ամենամբողջական աշխատությունը մնում է Գ.Ղափանցյանի մենագրությունը, ըստ որի՝ «Հայասան հայերի օրրանն» էր¹: Ղափանցյանը հայ և հարևան հին ու նոր ժողովուրդների պատմության, լեզուների ու մշակույթների վերաբերյալ բացառիկ գիտելիքների տեր էր, բայց Ն.Մառի դպրոցի հետևորդ և անընդունելի հայացքներ ուներ լեզվաբանության հարցերում, ինչը նշանակալիորեն թուլացնում, իսկ որոշ կետերում նույնիսկ արժեզրկում է նրա աշխատությունը: Նա հայերենը համարում էր Հայաստանի լեզվի հաջորդը, բայց մերժում էր հայերենում հնդեվրոպական ժառանգության էական դերը: Հայասական տեղանուններն, անձնանուններն ու դիցանունները նա մեկնաբանում էր առավելապես խուռական, ավելի քիչ՝ տարածաշրջանի այլ հին լեզուների հիմքերով (ընդ որում, ոչ հնդեվրոպական էր համարում նաև անատոլիական լեզուները): Ղափանցյանի այդ մեկնաբանությունները, լեզվաբանական ճիշտ դիրքերից, կարող են դիտվել Հայաստանի ոչ հայկական բնույթի ապացույց²:

Հաջորդ սերնդի գիտնականները, արդեն ճիշտ մեթոդաբանական հիմքի վրա, այսինքն՝ չվիճարկելով հայերենի հնդեվրոպական բնույթը, ընդունել են *հայ*-Հայաստան անվանաբանական կապը, բայց հայասերենը համարել են հայերենից տարբեր տեղական մի լեզու, իսկ ոմանք էլ՝ հայերենի նախորդը, բայց չեն բերել բավարար և համոզիչ փաստարկներ դրա համար: Որոշ ուսումնասիրողներ համադրել են հայերի հայասական և բալկանյան ծագման տեսակետները: Կարծել են, որ հայերը, գալով Բալկաններից, յուրացրել են իրենց ցեղանունը Հայաստանի բնիկներից (Մանանդյան, Թումանով, Ջահուկյան, Բըրնի, Լանգ և այլք):

Վարկածի զարգացման և տարածման գործում առանձնահատուկ դեր են կատարել Գ.Ջահուկյանի աշխատությունները: Ընդունելով Հայաստանի էական դերը հայ ժողովրդի ձևավորման գործընթացում՝ նա, սկզբնապես, եղած անվանաբանական նյութի քննության հիման վրա, հայասերենը համարում էր հնդեվրոպական, բայց

նաև բազմաթիվ այլ հեղինակներ՝ *Ա.Ղարիբջանը*, *Ա.Աբրահամյանը*, *Բ.Առաքելյանը*, *Վ.Խաչատրյանը*, *Ս.Պետրոսյանը* և այլք, տե՛ս *Լ.Բարսեղյան*, նշվ. աշխ.:

¹ Այս արտահայտությունը կրկնում է հայոց ազգածագման վերաբերյալ Յ.Մարկվարտի հոդվածի վերնագիրը «Հայերի օրրանը» (*Le berceau des arméniens*), որով հեղինակը, թերևս, ցանկացել է բնորոշել հայասական վարկածը որպես նոր քայլ Մարկվարտից հետո:

² *Ա.Ա.Աթաթեյի*, *Օթեաննեե ԿՅՍԷ...*, թ. 11-14, *Է.Ղ.Այյեհիթի*, *Ի ծաանոժի ծեյ...*, թ. 213, տե՛ս և *Ա.Այի Կոյի*, *Օթեա. Թաա.*, թ. 105-106, *Գ.Ջահուկյան*, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 322-323:

(Գ.Խալաթյանց, Գ.Ղափանցյան, Ս.Երենյան, Բ.Պիտրոսյան, Ի.Դյակոնով, Գ.Մելիքիշվիլի և ուրիշներ) առանձնացնում են Եփրատի վերին հոսանքի հովիտը որպես հայ ժողովրդի կազմավորման բնօրրան մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսում: Դա Դյակոնովի կողմից նշված տարածքներն են, գումարած Հայասան, որոնք, բացի Հայասայից, կոչվել են «ուշխեթական» թագավորություններ, բայց իրականում «էթնիկապես հագեցած են եղել հայկական տարրով»: Հայերը Հարք՝ Հայկի ոստանը պիտի անցնեին Մալաթիայից և նրան հարակից տարածքներից: Դրա վկայությունն է Հայկին Թորգոմի որդի համարելը՝ վերջինս աստվածաշնչյան «Թորգոմի տան» (Կապադովկիա) էպոնիմն է: Մ.թ.ա. XIII դ. ուրումացիները (որոնց հետ է կապվում *արմեն* ցեղանունը) և մուշքերը գրավում են Լեռնաշխարհի հարավարևմտյան շրջանները: Առաջանում է տարբեր անվանումներով հիշվող, բայց հայկական, դեպի Լեռնաշխարհի կենտրոնը ձգտող մի մեծ էթնալեզվական զանգված, որը բախման մեջ էր Ուրարտուի հետ (բախման ամենաեռուն կետը՝ «հայկական էթնալեզվական զանգվածի բաստիոնն» են համարվում Տարոնը և Ուրմե երկիրը): Չի բացառվում հայկական կղզյակների առկայությունը նաև Լեռնաշխարհի արևելքում, որոնցից հիշվում են Արգիշթի I-ի կողմից էրեբունիում վերաբնակեցված 6600 գերիները (ենթադրյալ հայախոս): Հայկի՝ Բաբելոնից Հարք անցման ավանդությունը ճշտվում է որպես հայերի՝ Կապադովկիայից Հարք տեղաշարժ, ստեղծված մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին – I հազարամյակի սկզբներին, որպես արտացոլում պատմական իրողությունների: Հայկի ժառանգների կողմից Լեռնաշխարհի արևելյան շրջանների յուրացումը ժամանակագրվում է մ.թ.ա. VIII-VI դդ. իրողություններով, որով և ավարտվում է հայ ժողովրդի կազմավորումը¹:

Այս վերակազմությունը, ինչպես և նախորդները, հիմնականում մտահայեցողական է՝ ոչ մի լեզվական կամ այլ իրական հիմք չի բերվում ուշխեթական թագավորությունները և նրանց արևելյան հարևան երկրները (որոնց, բացի Ծոփքի արևմտյան հատվածից, դժվար է «ուշխեթական» համարել) հայկական տարրով հագեցած, Տարոնը և Ուրմեն՝ հայկական բաստիոն, իսկ էրեբունիի վերաբնակիչներին հայախոս համարելու վերաբերյալ. եթե դրանք լինեին, ապա հայոց ազգաձագման խնդիրը շատ ավելի մոտ կլիներ իր լուծմանը:

¹ Գ.Սարգսյան, Ուրարտական տեղությունը և հայերը, նույնի՝ Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները, ՊԲՀ, 1992, №2-3:

կապված են իրար հետ, ապա խեթական Կայաճա-ն է ծագում տեղական, հնարավոր է՝ հայկական *հայ*-ից:

Յունական աղբյուրների Այան հետազայում նույնացվել է Կոլխիդայի հետ (Այան ուշ աղբյուրներում քաղաքի անուն է Ռիոն գետի վրա)¹, իսկ հնագույն Կոլխիդան, գոնե մասնակիորեն, համընկել է Հայասային²: Արգոնավորդների առասպելը և Այա երկիրը թվագրվում են Տրոյական պատերազմին նախորդող սերնդով (մ.թ.ա. XIIIդ.), այսինքն՝ Հայասայի գոյության դարաշրջանով: Ըստ այդմ, թեև դա մինչ այժմ ասվել է միայն վարկածային ձևով, առասպելաբանական Այան պետք է համապատասխանի երկրային Հայասային (և ինչպե՞ս կարող է միևնույն տարածքների՝ միևնույն դարաշրջանով թվագրվող երկու անվանումների այդպիսի նմանությունը պատահական լինել): Խեթ. Կայաճա-ի և հուն. Այայի համադրությունը ցույց է տալիս, որ այդ երկրանվան արմատը պիտի լիներ *հայ-ա*: Հայ ցեղանունը վերականգնվում է որպես **հայր-*, բայց, ինչպես ասվեց, հնարավոր է, որ *n* հիմքը ուշ երևույթ լինի: Եվ հնարավոր չէ՞, որ *Հայա*-ն լիներ *հայ* ցեղանունից կազմված երկրանուն (**yā* ածանցով): Ընդհանրապես, ավելի հավանական է, որ օտարալեզու հ-ն սեպագրում հաղորդվեր *h*-ով, քան այն, որ օտարալեզու խ-ն հնագույն հայերենում ընկալվեր որպես *h*:

Այս վարկածում ևս հայ էթնոսն իր անվամբ ի հայտ չի գալիս ուրարտական արձանագրություններում, որոնց ողջ հսկայածավալ անվանաբանության մեջ չկան սեպագիր *hay-*, *haya-* տարրով անվանումներ (Հայասան չի հիշվում խեթական դարաշրջանից հետո, իսկ նրա տեղում ուրարտական աղբյուրները հիշում են Դիաուխի թագավորությունը): Ուրարտական աղբյուրներում չկա և ոչ մի տեղեկություն, որ ակնարկի Հայասայի բնակիչների կողմից լեռնաշխարհը յուրացնելու մասին: Եվ Ի.Դյակոնովը հայասական վարկածը բացառելու հիմնական կարևոր հիմքերից մեկն է համարում Հայասայի և Հայքի միջև պատմականորեն գրանցված կապերի բացակայությունը³: Դա է գլխավոր պատճառը, որ Գ.Սարգսյանի՝ այս

¹ Այա քաղաքի տեղադրության վերաբերյալ տե՛ս *Ā.Āāēl +ēāçā*, *È ñāāāī eyī ī ēēī ēy Ñōāðōāāī è Ñōāōāī à Āēçāī òēēēī āī ī āñōī ī ī ēī æāī èē āī ðī āā Āēā. Āðōāī ēī āēy, ýōī ī ēī āēy, òī ēūēēī ðēñōēēā Ēāāēāçā, Ōāēēēñē*, 2004, թ. 52:

² Հնագույն Կոլխիդան (ուրարտ. *Qulḫa*, վկայված մ.թ.ա. VIIIդ.) գտնվել է ճորդիս ավազանում (*Ā.Ā.Ī āēēēēōāēēēē*, *Èðēðā, Āðāāī ēē ī ēð, Ī .*, 1962), որն առաջ ընդգրկված է եղել Հայասայի կազմում:

³ *È.Ī .Āūyēī ī ī ā*, *Πðāāññōī ðēy...*, թ. 210-211. *È ī ðāēñōī ðēē...*, թ. 172.

ակնհայտ անատոլիական և բալկանյան տեսք ունեցող անուններ¹: Հայաստան անունների՝ այլ հեղինակների կողմից առաջարկված հայկական ստուգաբանություններն առավել կասկածելի են:

Անհրաժեշտ է հատուկ անդրադառնալ հայերի՝ վերին Եփրատից արևմուտք նախնական հանգրվան ունենալու վարկածին: Ուսումնասիրողների համար երկար ժամանակ ելակետային է եղել հայերի արևմտյան՝ Բալկաններում, ապա Կապադովկիայում նախնական օրրաններ ունենալու դրույթը: Այս մոտեցումն է իշխում ոչ միայն Սարկվարտի և Դյակոնովի, այլև հայաստան վարկածի կողմնակիցների շրջանում (Ղափանցյան, Մանանդյան, Երեմյան, Սարգսյան), որոնք նույնպես վաղնջահայերին Հայաստանից տանում են Կապադովկիա՝ Մալաթիայի շրջանը, ապա նոր միայն բերում Հայաստան: Բայց, ինչպես տեսանք, Մալաթիայում և մերձակայքում վաղնջահայերի և հայերի հետքեր չեն բացահայտվում, իսկ Հայկյանների ավանդության մեջ, մինչև Արամ նահապետի առասպելական հաղթանակը Կապադովկիայում, արևմտյան տարածքները չեն հիշվում: Այդ պատճառով առաջ է քաշվել Հայկի՝ Թորգոմյան (կապադովկյան) ծննդաբանությունը, ի հաստատումն հայերի արևմտյան ծագման և «նախնական Հայաստանի»՝ Մեծ Հայքից ավելի արևմուտք գտնվելու, որտեղից և հայերը կարող էին անցնել արևելք²: Կապադովկիայի հունարեն «Առաջին Հայք» կոչումը, կարծում են, կարելի է ընկալել որպես «Նախնական Հայաստան»³: Բայց հորենացու հիշած «Առաջին Հայքը» հռոմեական պրովինցիայի անվանում է՝ ստեղծված մ.թ. IV դ., և այդ անվանումը հնացնելու իրական հիմքեր չկան:

է այս ստուգաբանությունները և Գ.Ջահուկյանի՝ հարցի լավագույն գիտակի կարծիքը, այլ շեշտում դրանց վարկածային բնույթը:

¹ Այսպես, Հայաստանի և մերձակա երկրների մ.թ.ա. XV-XIV դդ. առաջնորդների և արքաների անուններից Huggannaš-ը համադրելի է լիկիերեն չսգա- «պապ» բառի (ըստ Գ.Ջահուկյանի՝ *Մ.Մ. Աթաթյուրի*, *Օթթաթթեթե յճնե...*, թ. 45), իսկ Karanniš-ը և Midaš/ Mitaš-ը՝ Սակեդոնիայի առասպելական արքաներ Կարանոսի և Միդասի անունների հետ, որոնցից երկրորդն, ըստ առասպելի, անցնում է Փոքր Ասիա և դառնում Փռյուզիայի արքա (mita- հիերոգլիֆային լուվերենում նշանակում է «արքայի ծառա»): Այս մասին տես *Ս. Պետրոսյան*, Արամի առասպելը..., էջ 82-86. *Մ.Մ. Աթաթյուրի*, *Ածի յի նեթե յի ի ն է լ եծի էի ձեյ*, թ. 165, ի ծեի . 534:

² Նման տարբեր մեկնաբանություններ տես *Յ. Սարկվարտի*, *Ն. Ադրնցի*, *Հ. Մանանդյանի*, *Ս. Երեմյանի* և այլոց աշխատություններում. հարցի վերաբերյալ առավել խորությամբ տես *Է. Դ. Այյեթի* *Մ. Ա. ձեթե Աթեթե Ածի ձի էթ...*, *Գ. Սարգսյան*, հորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները, *Ա. Քոսյան*, Տուն Թորգոմայ, Երևան, 1998:

³ *Ս. Երեմյան*, Հայերի ցեղային միությունը Արմեն-Շուպրիա երկրում, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Երևան, 1971, էջ 233:

Թորգոմը Աստվածաշնչի Բեթ Թոգարման է (եբր. Twgrmh, Tgrmh, Trgmh, հուն. Θοργαμά, Θωργαμά, Θεργαμά), հայ. *Տուև Թորգոմայ*, որը համապատասխանում է ասուր. Tegarama, խեթ. Te/akarama, լուվ. Lakarama տեղանվանը Կապադովկիայում: Հայերի՝ աստվածաշնչի Թորգոմի հետ ունեցած կապն ուշ երևույթ է: Հովսեփոս Փլավիոսի (Iդ.) մոտ Թորգոմը (Թոգրամես, Թյուգրամես) փոյուզացիների նախահայրն է, իսկ հայերն, ինչպես տեսանք, ծագեցվում են Արամի որդի Ուլոսից: Որպես հայերի նախահայր Թորգոմն առաջին անգամ հանդես է գալիս քրիստոնյա հեղինակների՝ Հիպոլիտոսի (IIIդ.), ապա Եվսեբիոսի մոտ (IVդ.)¹: Այստեղից էլ այդ ծննդաբանությունն անցել է առաջին հայ հեղինակների՝ Ագաթանգեղոսի, Փավստոսի, Խորենացու երկերը: Թորգոմը Գոմեր/Գամերի ժառանգն է, որը ներկայացնում է Կապադովկիան (Ծննդ. X.2-3, Խորենացի, Ա. Ե, ք. ժբ. հմմտ. հայ. Գամիրք «Կապադովկա»): Թորգոմի՝ հայերի նախնի համարվելու գաղափարը կարող էր գալ հայերի՝ Կապադովկիայի հարևանները լինելու փաստից: Սրա հաջորդ քայլն է հայերի՝ Թորգոմի եղբայր Աքանագից սերված համարվելը (առաջին անգամ՝ Կորյունի մոտ): Այսպիսով, չնայած հայերի Թորգոմյան-կապադովկյան ծագման հարցի շուրջ եղած բավական նշանակալի գրականությանը, այն հիմնված է Աստվածաշնչի մի ուշ մեկնաբանության և Արամի՝ Կապադովկիայում ունեցած ճակատամարտի առասպելի համադրության վրա, որը գալիս է հայերի արևմտյան ծագման դրույթը հաստատելու ձգտումից: Այս հարցում միակ իսկական կռվան կարող է լինել շրջանի անվանաբանության մեջ հայկական տարրի գոյությունը, որի համար լուրջ հիմքեր չկան: Կապադովկիայի պատմությունը և անվանաբանությունը բավական լավ հայտնի են, բայց ոչ մի դարաշրջանում հայերենով քիչ թե շատ հուսալիորեն ստուգաբանվող անուններ ավանդված չկան:

¹ Այս հարցի վերաբերյալ տե՛ս *N.Adontz*, Tarkou chez les anciens arméniens. *Revue des études arméniennes* 1, 1927, p. 190-191, *Ն.Ադոնց*, Հայաստանի պատմություն, էջ 313: Հայկի Թորգոմյան ծագումը կարող է նաև առասպելաբանական հիմք ունենալ: Թորգոմը հնարավոր է մեկնաբանել անատոլիական ամպրոպի աստծու՝ Tarku- /Tarku- անունից (*N.Adontz*, նշվ. աշխ., էջ 191. հմմտ. *Ս.Ֆարուքյունյան*, Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Երևան, 2001, էջ 21-22): Այդ դեպքում, Հայկի Թորգոմեան կոչումը համադրելի է Չևսի հունա-լուդիական *Ταρ(ι)γυθός* (< Tarkhun-) մակդիրին, որը կարող էր վերաիմաստավորվել ըստ աստվածաշնչյան Թորգոմի և Կապադովկիայի «Տուև Թորգոմայ» կոչման (*A.Á. I áððí ñյի*, *Àðì ýí ñèèé ýí ñ è ì èðí èì àèý*, ñ. 62):

Ինչ վերաբերում է միջագետքյան ՀԱ.Ա-ի և Հայաձա-ի համադրությանը, այն, թեև բավարար չափով մշակված չէ, բայց խոստումնալից է: Շուրուր լեռնային երկիրը, հավանաբար, բնակեցված էր այլալեզու ցեղերով, որոնց մի մասը կարող էր և հնդեվրոպական լինել¹: Այդ դեպքում, պետք է մշակել, թե ինչ ճանապարհներով պիտի իրականանար ՀԱ.Ա (Շուրուր)-Հայաձա-Յայք պատմական զարգացումը:

Այսպիսով, հայասական վարկածը ևս, չնայած իր լայն տարածվածությանը մասնագետների շրջանում, ունի մի շարք թույլ կետեր և չմշակված դրույթներ: Մի կողմից, դժվար է հավատալ, որ իրար այդքան նման երկու անվանում՝ Յայասա և Յայք, իրար հետ կապված չլինեն (մյուս առավել ուժեղ փաստարկն է հայոց նախնի Արմենուսի և հիմնական հեթանոսական պաշտամունքների տեղայնացումն այդ շրջանում): Բայց, մյուս կողմից, կան դժվարություններ, որոնք խանգարում են պատկերացնել Յայասա-Յայք զարգացումը:

Էթիունյան վարկածը: Յայ ցեղանունը կապված է ուրարտական աղբյուրների Etiu- երկրանվան հետ (ներկայացված Etiuni կամ Etiuhı ածանցյալ ձևերով՝ «էթիուական երկիր»): Այդ երկրի տարածքը հիմնականում համապատասխանում է Մեծ Յայքի Այրարատ նահանգին²: Յայ ցեղանվան հնարավոր նախատիպերից մեկը, ինչպես տեսանք, կարող էր լինել *hat'iyō- (*հաթիյո-), հնդեվրոպական *poti-yō-ից կամ, եթե լեզվաբանորեն և պատմականորեն հնարավոր է՝ h̄ati-ից: Սեպագրում չկան նշաններ [o] հնչյունի համար՝ այն հաղորդվել է որպես *ու* և, ընդհանրապես, ուրարտ. սեպագիր *ու*-ն սովորաբար հաղորդում է [o]-ն³ (Ի.Դյակոնովն իր գրքի անգլերեն տարբերակում Etiu-ն տառադարձում է որպես Etio)⁴: Սեպագրում չկան նշաններ նաև [h]-ի համար, և այն կարող էր չհաղորդվել (ուրարտական սեպագրում *h*-ի նաև [h] հնչյունը

¹ Տարբեր աղբյուրներում հիշվող շուրարական բառերի և անվանումների վերաբերյալ տես *u. I.J.Gelb, Op. Cit., p. 15-22.* Շուրարա-հայկական հնարավոր առնչությունների վերաբերյալ՝ *Մ.Ա.Մ. Գրիգորյան, Հայոց ազգածագման հարցեր..., 217-218:*

² *Մ.Ա.Մ. Գրիգորյան, Օրիգինալներ..., 262-263.*

³ *Է.Լ. Այգելիս, Լ ածաձեռն է Օ ի Ի ածեա օձածոնեի աի ցւեա, ն. 50, Է.Լ. Օձա-ե-թի, Օձածեձեռն է օձածոնեե ցւեե, Աձաձա, 1985, ն. 34.*

⁴ *I.M.Diakonoff, The Pre-History of the Armenian People. Delmar, New York, 1984, p. 134, n. 21.*

հաղորդելն ընդհանրապես կասկածելի է)¹: Ուրարտ. e-ն հնչել է, հավանաբար, որպես լայն [ɛ] կամ նույնիսկ [æ]: Դա է, թերևս, պատճառը, որ ուրարտ. նախածայն e-ին հայ-ուրարտական համընկումներում սովորաբար համապատասխանում է հայ. ա-ն²: Կարելի է կարծել, որ հնագույն հայերենում կամ գոնե նրա մի բարբառում a-ն ունեցել է այնպիսի (փակ) արտասանություն, որ ուրարտերենում ընկալվել և հաղորդվել է որպես e [ɛ/æ]: Այսինքն՝ հայ. *hat'(y)o-ն ուրարտերենում կարող էր «տառադարձվել» հենց որպես etiu:

Ընդ որում, պարտադիր չէ, որ հայ. t' > y անցումը տեղի ունենար մ.թ.ա. IX-VII դդ. հետո: Et'io-ն, որպես լեռնաշխարհի մի նշանակալի մասը տիրող ցեղի անվանում, կարող էր ուրարտերենին անցած լինել գրավոր վկայված լինելուց դարեր առաջ, մինչև մ.թ.ա. IX դ., երբ այն հնչում էր որպես *հաթիյո*, և մնար ուրարտերենում այդ հին ձևով, մինչդեռ հնագույն հայերենում կարող էր արդեն *հայո* ձևը ստացած լինել:

Այսպիսով, ըստ այս վարկածի, հայոց երկիրը՝ ուրարտական ժամանակների Հայաստանը, ուրարտական աղբյուրներում հանդես է գալիս որպես Etiu-նի/ի: Վարկածն առաջ է քաշվել մեր կողմից 1983-ին և հիմնավորվել մի շարք աշխատություններում (հրատարակված 1984-ից)³:

¹ *E.I. Auyēi ī ā*, 1 ādādeāē ē ē ī ī ādēēā ođāđōñēī āī yčūēā, n. 42, 52, *E.I. Ōā-eēyī*, Ōōđōēōñēēē ē ođāđōñēēē yčūēē, n. 41. հմտ. և ուրարտ. Abuni – հայ. Հաւ(ն)ունիք (*I.Ā.Āđōđōpī yī*, Ōēāç. Թāā., n. 9-10) ու Arhi – Հարք (?) համապատասխանությունները, որոնք կարող են բացատրվել տեղական հ-ի՝ ուրարտական սեպագրում չարտացոլվելով:

² Հմտ. ուրարտ. euri «տեր»-հայ. *աւրիորդ* «տիրոջ դուստր», ebani «երկիր»-*աւան* (ըստ Գ.Ղափանցյանի), Erimena-արմեն կամ Արամանեակ, տես *E.I. Auyēi ī ā*, 1 ādādeāē ē ē ī ī ādēēā ođāđōñēī āī yčūēā, n. 48-49, *Գ.Ջահուկյան*, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 428, 431, 441: Ընդհանրապես, e/a տատանումը սովորական է այլալեզու անվանումների սեպագիր հաղորդումներում, հմտ. Հայկական լեռնաշխարհի տեղանուններից սեպագիր (ասորեստանյան) Enzite-ի և Kullimmeri/Quimeri-ի համապատասխանությունը հայ. Անձիտին և Քղիմարին (կարելի է բերել և հակառակ օրինակներ): Նման փաստեր կարելի է գտնել այլուրեք, հմտ., օրինակ, հայ. Եկեղեցի և հուն. Ակիլիսենեի հարաբերությունը:

³ *Ա.Պետրոսյան*, Նախահայերենի կրողների տեղայնացման հարցի շուրջը-երիտասարդ լեզվաբանների 4-րդ կոնֆերանս. զեկուցումների դրույթներ, Երևան, 1984, նույնի՝ Հայ ցեղանունը որպես հանրության հասարակական կառուցվածքի տերմին, նույնի՝ Հայկի և Բելի առասպելի վերլուծության փորձ, նույնի՝ Ի Ծձաթա-ի eā ēī āī āāđī ī āēñēī āī ēī đī y *uel- ā āđī yī ñēī ē ī ēōī ēī āēē. L39, 1987, №1, էջ 70, նույնի՝ Արարատյան դաշտի դիցակիր տեղանունները, նույնի՝ Լեզվաբանական և առասպելաբանական տվյալներն Ուրարտուի տիրապետող տարրի էթնոգենեզի վերաբերյալ, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երիտասարդ գիտնականների 8-րդ կոնֆերանս, Երևան, 1988, նույնի՝ *Āđī yī ñēēā yčōī ī ēī ù ā*

Մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի սկզբին էթիունին եղել է հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հյուսիսային շրջաններն ընդգրկող ցեղերի մի նշանակալի կազմավորում՝ կոնֆեդերացիա: Ցավոք, էթիունիի, ինչպես և լեռնաշխարհի մյուս նշանակալի ցեղամիավորումների պատմությունը դեռ սպասում է իր գրողին: Դատելով Վանի արքաների արձանագրություններից՝ էթիունիի բաղկացուցիչ իշխանությունները նրանց արշավանքների արդյունքում բազմիցս նվաճվել են, ավերվել, իսկ բնակչությունը՝ գերեվարվել:

Արդեն Իշպուհին և Մենուան, մ.թ.ա. IX դ. վերջին հիշում են իրենց հակառակորդ ցեղերին օգնության եկած «էթիուխիի արքաներին»¹: Հաջորդ արքաները պատմում են իրենց նորանոր հաղթական արշավանքների մասին: Այդ տեղեկությունները միակողմանի են՝ անընդհատ հիշվում են միայն Վանի արքաների հաղթանակները և նվաճումները: Բայց և այնպես, որոշ դեպքերում ի հայտ են գալիս հակադիր փաստեր: Ըստ Արգիշթի I-ի տարեգրության մի հատվածի մեկնաբանություններից մեկի, էթիունցիներն այդ հզոր արքայի ժամանակներում ողջ տերության միջով արշավել են մինչև լեռնաշխարհի ծայր հարավ և առևանգել Արդինի քաղաքի *aštiazin*-ն, որն իմաստավորվում է որպես «կուռք, աստված» և համեմատվում հայ. *աստուած* բառի հետ²: Ռուսա I-ի ժամանակների (մ.թ.ա. շուրջ 730-710թթ.) ասորեստանյան հետախուզական մի աղբյուրի համաձայն, «էթինացիները երկու անգամ ապստամբել են նրա (Ռուսայի- Ա.Պ.) դեմ, նրանք ռազմական կորուստներ են պատճառում նրան, նրանք ավարառության են ենթարկել նրան: Երրորդ անգամ նրանք ելնում են նրա դեմ: Ուրսան (Ռուսան) եկել է ուղիղ Տուրուշայից (Տուշայի ասուրական անվանումն է), գնում է ևս

nāāōā i ēōī ēī āē-ānēēō āāī ī ūō, n. 241-242, նույնի՝ *Ādī yī nēēā yōī ī ī ēī ū, ādāā-ī āādī yī nēēāy ī ī āāēū ī ēdā ē āī ī dī n ēī ēāēēçāōēē ādāāī āēōēō ādī yī nēēō ī ēā-ī āī, նույնի՝* *Nāi ī ī āçāāī ēā ādī yī ē āī ī dī n ēī ēāēēçāōēē ī dī ōī ādī yī nēēō ī ēā-ī āī, նույնի՝* Արամի առասպելը..., էջ 143-147, նույնի՝ էթիունի-Հայաստան, նույնի՝ *The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic*, p. 175-177, նույնի՝ *Ādī yī nēēē yī ī n ē ī ēōī ēī āēy, n. 188-190:*

¹ *ĒŌĒĪ, 31.*

² *Ā.Ā.Ī āēēēēōāēēē, Ē =ōāī ēp ī āī ī āī ī ānōā ā ēāōī ēēē Ōdāōōnēī āī ōādy Ādāēōōē I. Ī ādāāī āāçēāōnēēē nāī dī ēē, I., 1979.* Եթե ընդունենք այս մեկնաբանությունը, հնարավոր են նոր, հետաքրքիր վերակազմություններ՝ կապված *աստուած* բառի հավանական հայկական ծագման և էթիունիի՝ լեռնաշխարհի հարավի հետ ունեցած ծագումնաբանական առնչությունների հետ, տե՛ս *Գ.Ջահուկյան*, Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում. ՊԲՀ, 1986, №1, էջ 51-52, *Ա.Պետրոսյան*, Արամի առասպելը..., էջ 146-147: Նույն տեքստի մեկ այլ մեկնաբանություն տե՛ս *ĒŌĒĪ, n. 178, 180, ī dēī ā=.* 44:

մեկ անգամ էթինացիների դեմ»: Ըստ մեկ այլ, հատվածաբար պահպանված աղբյուրի, «Ուրարտուն ավերված է», որից հետո հիշվում են «էթունացիները», որոնք և, կարելի է կարծել, ավերել էին երկիրը¹: Կասկած չկա, որ այս «էթինացիները» և, թերևս, «էթունացիները» (e-ti-ni-a-a, e?-tu?-na-a-a, երկրորդ տեքստը վնասված է) էթունացիներն են, որոնց անվանումն ասորեստանցիները փոխառել են ուրարտերենից: Այդ դարաշրջանում չկար նման անվանումով մեկ այլ երկիր կամ ցեղ, որ կարողանար մի քանի արշավանք կազմակերպել և ավերել այնպիսի հզորագույն երկիրը, ինչպիսին էր Ուրարտուն: Սեպագիր Etiu- հիմքն է ակնարկում և գրչության *etina-/etuna* տատանումը²:

Ինչպես բազմիցս շեշտել է Ի.Ղյակոնովը, Հայկական լեռնաշխարհի հայացման գործում մեծ պիտի լինեն Վանի արքաների՝ գերիների վերաբնակեցման քաղաքականությունը: Յենց էթունից են տարվել ամենամեծ քանակությամբ գերիներ, որոնց թիվը, ըստ միայն հատվածաբար պահպանված աղբյուրների, բազում անգամներ գերազանցել է արևմուտքից բերվածներին (մասնավորապես, Էրեբունիի՝ ուրարտական չափանիշներով ոչ շատ մեծաքանակ 6600 վերաբնակիչների): Մի արձանագրության համաձայն, Մինուա արքան էթունից տարել է 50 atibi՝ «հիսուն բյուր»՝ կես միլիոն մարդ³: Դժվար է հավատալ այս թվի իրական լինելուն, բայց և այնպես, դա վկայում է Ուրարտուի և էթունիի հակադրության մասշտաբների մասին (գերիների այս թիվը բավարար կլիներ Հայկական լեռնաշխարհում էթունիի լեզուն տիրապետող դարձնելու համար): էթունից հսկայական քանակությամբ գերիներ են տարել նաև Մինուայի հաջորդները: Ուրարտուի անկումից քիչ առաջ, Ռուսա II-ը (մ.թ.ա. 685-645) էթունին հիշում է «թշնամական/օտար» երկրների շարքում (այդ թվում հիշվում են Ասորեստանը, Խաթե-Մելիդը, Խալիտու-Խաղտիքը, Մուշքինին, Ծիլուկու-

¹ H.Saggs, The Nimrud Letters, 1952. "Cuneiform Texts from Nimrud", V. London, 2001, p. 117, 147. Այս աղբյուրի և էթինացի-էթունցի մեկնաբանության համար ես պարտական եմ ուրարտագետ Ե.Գրեկյանին, որին և հայտնում եմ իմ երախտագիտությունը:

² Հրատարակիչը երկրորդ աղբյուրի էթունացիների անվանումը թեականորեն համեմատում է Չամուա երկրի էթնի լեռնանվան հետ (H.Saggs, նշվ. աշխ., էջ 148): Դժվար է պատկերացնել, որ ինչ-որ մի լեռան այլուրեք անհայտ բնակիչներն ի վիճակի լինեին ավերելու Ուրարտուն:

³ A.M.Dinçol, Die neuen urartäischen Inschriften aus Körzüt. Istanbul Mitteilungen, Bd. 26, 1976, S. 25-26 (թարգմանության մեջ վրիպակ է՝ 50000), M.Salvini, Un testo celebrativo di Menua. SMEA, XXII, 1980, p. 167: Ըստ Ե.Գրեկյանի, սա կարող էր գրչության սխալ լինել (հիսուն հազարի փոխարեն):

Սյունիքը և երկու այլուրեք անհայտ երկրներ), որտեղից նա գերիներ է վերաբնակեցրել Վանի շրջանում¹: Այսինքն՝ էթիունին նորից բախման մեջ էր Վանի թագավորության հետ: Այսպիսով, էթիունին, շատ անգամներ ենթարկվելով Վանի արքաների հարձակումներին և ծանր կորուստներ կրելով, ինքն էլ կարողացել է հակադրվել նրանց և մինչև այդ թագավորության անկումը պահպանել իր «հակաուրարտական» ինքնությունը:

Այրարատը Մեծ Հայքի կենտրոնական նահանգն էր, նրա միջնաբերդը, իշխող դինաստիաների ոստանը, երկրի քաղաքական, կրոնական, մշակութային կենտրոնը: Ազգածին ավանդության մեջ, ինչպես ասվեց, հայոց առաջին նահապետ Հայկը հաստատվում է Հարք գավառում, բայց նրա ավագ որդի և ժառանգ Արամանեակը տեղաշարժվում է Այրարատ՝ Արարատյան դաշտ, որտեղ է Հայկից հետո կենտրոնանում հայոց տիեզերքի արարումը: Արարատյան դաշտի շրջակա լեռները կոչվում են Արամանեակի հաջորդների անուններով, իսկ ողջ նահանգն ու նրա կենտրոնը՝ վերջին ազգածին նահապետ Արա Գեղեցիկի անունով՝ «Դաշտն Արայի», որը և զոհվում է այդտեղ: Սկսած լեգենդար պատմության այդ դրվագներից մինչև այժմ Այրարատը մնում է հայոց ոստան՝ այստեղ են գտնվել հայոց համարյա բոլոր մայրաքաղաքները՝ Արմավիրից մինչև Երևան:

Արարատյան դաշտի և Այրարատի երկու էպոնիմների՝ Արամանեակի և Արայի անունները հիշեցնում են հնդեվրոպական ավանդություններում երկրների սրբազան կենտրոնների դիցաբանական էպոնիմների անունները²: Արա Գեղեցիկի հայր Արամի անունը նույնական է Ուրարտուի առաջին հայտնի արքա Արամուի (շուրջ մ.թ.ա. 860-840թթ.) անվանը (վերջին ձայնավորի կանոնավոր կորստով): Առասպելի տրամաբանությամբ՝ Արամ նահապետն անխուսափելիորեն իրենում պետք է ներառեր նույնանուն պատմական արքայի հիշողությունը: Վերջինիս նշանավոր կենտրոնը՝

¹ *M. Salvini*, The Inscriptions of Ayanis (Rusahinili = Eiduru kai). Ayanis. Ten Years of Excavations at Rusahinili Eiduri-kai, Roma, 2001, p. 258, 261.

² Այսպես, հնդկական համապատասխան աստվածը կոչվում է Aryaman, հնդարիացիների նախնական հայրենիքը՝ Aryavarta, իրանական աստվածը՝ Airyaman, երկիրը՝ Ariyānām «արիացիների երկիր» (որից և Իրան), Իրանի էպոնիմը «Շահնամեում»՝ Irej (հնում՝ Airik), (արևմտա)գերմանական տարածքների կենտրոնում էր բնակվում Herminon ցեղը, կապված Irmin դիցանվան հետ, Իռլանդիան կոչվել է Eriu, Erin, որի էպոնիմներն են Eremon-ը և Eriu-ն (*aryomen, *aryo-): Այս հարցերի շուրջը տես *Á.Á. I áððí nýí*, *Áðí yí ñeéé yí í ñ è í eðí éí àèy*, n. 90 ñeé.:

«արքայական քաղաք» Aršašku-ն ստուգաբանորեն և աշխարհագրորեն նույնանուն է հետագա Արճեշի հետ՝ հին *Արճեշ*, սեռ. *Արճիշոյ* < **Արճեշո-* < **Արճեսքո-* (սրա համարյա ճշգրիտ արտացոլումն է ասորեստանյան սեպագիր Aršašku-ն), հնդեվրոպական *argʷesk^(h)օ- նախաձևից, որը *Hargʷ- «փայլուն, սպիտակ» արմատի մի ածանցյալն է¹: Արամուից հետո Ուրարտուի արքայական դինաստիան, ինչպես և պետության կենտրոնը, ամենայն հավանականությամբ, փոխվել է²: Ուրարտուի հաջորդ հայտնի արքան է Սարդուրի I-ը, Լուրիպրիի որդին, որի մայրաքաղաքն էր Տուշպան (Վան): Արամուի և հայոց անվանադիր նահապետ Արամի անունների նույնությունից և Արամուի «արքայական քաղաքի» հայկական անվանումից կարելի է կարծել, որ Արամուն հայկական ծագումով իշխող էր, որը կոչվում էր Ասորեստանի արքա Սալմանասար III-ի դեմ Վանա լճի հյուսիսում՝ Յայկի ոստանի շրջանում:

Ազգածին ավանդության մեջ որպես Ուրարտուի էպոնիմ հանդես է գալիս Ասորեստանի Շամիրամ թագուհին (հայտնի շատ ժողովուրդների առասպելներում): Նա է, որ կառուցում է Վան քաղաքը, որը հայոց մեջ կոչվել է նաև Շամիրամակերտ, Շամիրամի քաղաք: Ուրարտական աղբյուրներում այն կոչվում է Կաճա և պաշտամունքի կենտրոնն էր Կաճաթա դիցուհու, արևի աստծու կնոջ: Դարերի ընթացքում հին պաշտամունքներն անվանափոխվում են, բայց պահպանում իրենց բնութագրերը, այսինքն՝ Շամիրամի կերպարում պիտի պահպանված լինեին Տուշպուեայի հատկանիշները: Շամիրամին է վերագրվել և Վանի շրջանը ոռոգող

¹ *Ā.Ā.Ī ādōdri nyī*, *Ādi yī nēēē yī ī n ē i eō ī ēf āēy*, n. 79. Արճեշը Վանա լճի հյուսային ծոցի, ապա և ողջ լճի անվանումներից մեկն է եղել, հայտնի արդեն Ստրաբոնին (XI.14.8, Ἄρσην δὲ λέγει), արաբ. Արշիշ: Վանա լճից արևելք գտնվող փոքր լիճը կոչվել է Արճակ < Արճիշակ, նույն անվան նվազական ձևով, տե՛ս *Ī.Ā.Ī āi ēy ā yī ī oō pōdē ēāf ā*. *Nī ā* 1908, n. 315-316, *ī dēi ā-*: 2. *Ā.Ā.Ī ēi dōi ānēēē*, *Āāi nēi ā oādōōāi*, n. 33: Ինչպես ասվեց, հնդեվրոպական ջրանուններում հաճախ հանդիպող *Hargʷ- արմատով էր կոչվում նաև Արածանի-Արծանիա գետը: Այսինքն՝ այս արմատը հանդես է գալիս որպես Վանա լճի հյուսիսի բնորոշիչ (որպես որոշակի տիեզերաբանական պատկերացումների արձագանք): Ասորեստանյան աղբյուրում հիշվող Արծաշքուի մերձակա լեռ Adduri-ն (ĀĀĒĒŌ № 27), ըստ Ե.Գրեկյանի բանավոր հաղորդման, պետք է լինի ուրարտական աղբյուրների Eiduru-ն՝ Սիփանը (այս նույնացման վերաբերյալ տե՛ս *A. Çilingiroğlu and M. Salvini, Rusahinili in Front of Mount Eiduru: the Urartian Fortress of Ayanis 17th century BC*. SMEA, 1994, p. 120): Այսպիսով, Արծաշքուն պետք է գտնվեր Սիփանից ոչ հեռու, որը հիմնավորում է Արծաշքու-Արճեշ ստուգաբանական համադրությունը:

² *Ā.Ā.Ī āēēēēōāēēē*, *Ī āēdē-Ōdāōōō*, *Ōāēēēnē*, 1954, n. 202, *M. Salvini, Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt, 1995, S. 35.

ջրանցքի՝ «Շամիրամի առվի» կառուցումը, որն իրականում կառուցել է Ուրարտուի Մինուա արքան (մ.թ.ա. 810-786): Շամիրամը զոհվում է Վանա լճի ափին,¹ իսկ առասպելաբանական տրամաբանությամբ՝ հերոսը դառնում է իր զոհված վայրի էպոնիմը: Նա է, որ հաղթում և նվաճում է Հայաստանը, Արայի երկիրը, որն «Արայի դաշտն» է, Այրարատը: Ավանդության՝ մեզ հասած տարբերակում Վանը կառուցվում է Արային հաղթելուց հետո, և ընդհանրապես պատմվում է Ասորեստանի և Հայաստանի հակադրության մասին, բայց, հաշվի առնելով առասպելներում պատմական իրողությունների արտացոլման ոչ միարժեք բնույթը, որպես հակադրության կողմեր կարող են դիտվել Վանի շրջանը՝ Արային հաղթած թագուհու ոստանը և Այրարատը, ուրարտական անուններով՝ Բիայնիլին և Էթիունին: Ընդ որում, հակադրությունն անձնավորված է ուրարտական մայրաքաղաքի և հայոց կենտրոնի դիցաբանական էպոնիմների կերպարներով:

Շամիրամի պատմական նախատիպը՝ Սամմուրամաթ թագուհին, իշխել է մ.թ.ա. 810-806թթ., և Շամիրամի ու Արայի հակադրությունը պատմական համատեքստում կարող է դիտվել որպես այդ նույն ժամանակներում Վանի թագավորության կողմից Էթիունիի նվաճման առասպելաբանական արտացոլումը: Ընդ որում, Արայի երկիրը (հմմտ. «դաշտն Արայի»)՝ վաղնջական Հայաստանը, միանշանակ կերպով համապատասխանում է ուրարտական աղբյուրների Էթիունիին:

Ըստ ավանդության, Արան յոթերորդ Հայկյան (այսինքն՝ ծագումով հայ) իշխողն էր Այրարատում: Այդ յոթ սերունդներով է առասպելում կողավորվել հայոց պատմության նախաուրարտական փուլը: Ըստ ավանդության, Արայից հետո հայերն ընկնում են Ասորեստանի իշխանության տակ, որից դուրս են գալիս շատ սերունդներ անց, այդ երկրի կործանման արդյունքում (Խորենացի, Ա. իա): Ըստ արաբ պատմիչ Մասուդու գրի առած մի տարբերակի, Շամիրամից հետո հայերն են երկար իշխել Նինվեի արքաների վրա: Իրականում, այդ դարաշրջանում Ուրարտուն էր իշխող դիրք գրավում տարածաշրջանում: Այս տվյալների հակասությունը կարող է վերանալ, եթե ընդունենք, որ Ուրարտուն հյուսիսցիների

¹ Շամիրամի զոհվելու գրույցների վերաբերյալ տե՛ս *Մ.Աբեղյան*, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 70-71:

Թվում է, թե հայերի էթնունյան ծագման որոշ արձագանքներ աղավաղված ձևով հասել են մինչև ուշ ժամանակներ: Ըստ Խորենացու (Ա.ի, լբ), Ասորեստանի թագավոր Տևտամոսը հայերի Ջարմայր նահապետին եթովպացիների զորքով օգնության է ուղարկում Տրոյային, որտեղ և նա զոհվում է հելլենացի քաջերից, բայց հեղինակը կուզեր, որ նա հատկապես Աքիլլեսի ձեռքով զոհված լիներ (այստեղ Ջարմայրը համապատասխանում է «Իլիականի» Մեմնոնին): Ինչո՞ւ պիտի հայոց նահապետը դառնար եթովպացիների զորքի առաջնորդ: Հնարավոր է, որ հայոց ցեղանվան ուրարտական սեպագիր Etia- անվանածևը (հմմտ. և ասորեստանյան etina-/etuna-) ինչ-որ կերպ հասնելով ուշ հեղինակներին՝ վերահաստավորվեր եթովպիա համահունչ անվամբ¹:

Մյուս վարկածների հեղինակները չեն ներկայացնում հայերի վաղնջական ցեղանվան իրենց նախընտրած ձևերի հետ ուղղակի համադրելի անուններով կոչվող քիչ թե շատ նշանակալի էթնիկական միավորներ ուրարտական արձանագրությունների հսկայածավալ անվանաբանության մեջ, որտեղ հիշվում են լեռնաշխարհի անգամ ամենակրորդական ցեղերը: Իսկ ըստ այս վարկածի, հայերը և նրանց երկիրը նույնացվում են որպես մի հզոր կոնֆեդերացիա, լեռնաշխարհի՝ իր ներուժով երկրորդ էթնոքաղաքական միավորը, տեղայնացած հենց այն տարածքներում, որը և՛ ազգածին ավանդության մեջ, և՛ պատմական դարաշրջանում հանդես է գալիս որպես հայոց կենտրոն (Այրարատ):

Այս վարկածը շատ ավելի պարզ կարող է բացատրել Ուրարտու-Հայաստան անցումը՝ որպես լեռնաշխարհի հյուսիսային և հարավային երկու էթնոքաղաքական կենտրոնների հակադրության արդյունք: Հարավի շուրջ երկդարյա տիրապետությունից հետո գերիշխանությունն անցնում է հյուսիսին: Ընդ որում, այս երկու կենտրոնների բնակչությունը և նույնիսկ վերնախավը կարող էին գոնե մասամբ նույն էթնիկական հանրություններին պատկանել: Վանի արքաների և էթունիի դարավոր հակադրությունն իր մասշտաբներով ուղղակի անհամեմատելի է Վանի արքաների և Ուրմե-

լին (հմմտ. հուն. Διογένης, Θεογενεις, թրակ. Διυζενι, Diuzenus, թերևս և կելտ. Divogenos): Թեև այս անունը երբեմն թրակյան է համարվել, բայց կարելի է նշել, որ ուրարտ. ֆ-ն համապատասխանում է հայ. օ-ին (*E. I. Auyei i i a, i a* օձձեթեւ...), թ. 36. *Գ. Ջահուկյան*, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 430-431), հնդեվրոպական *g'-ի միայն հայերենին բնորոշ արտացոլմանը, որը մատնանշում է անվան հայկական ծագումը, տե ս *A. A. I. a* օձձի ղյի, Աձի յի ղեթե յի ղ ղ է ղ օձի էի ղեթ, թ. 189-190:

¹ *A. A. I. a* օձձի ղյի, Աձի յի ղեթա յձի ղի էի ս..., թ. 114, *Ա. Պետրոսյան*, Արամի առասպելը..., էջ 124:

Տարոնի՝ Գ.Սարգսյանի կողմից շեշտվող հակադրությանը (և, թերևս, Վանի ու լեռնաշխարհի ողջ արևմուտքի՝ Ուրմե, Մուշքի, Խաթե, Ծուփանի երկրների հակադրությանը):

Այս վարկածով առավել հասկանալի է դառնում Հայաստանի մասին գրած առաջին ականատես հեղինակ Քսենոփոնի այն տեղեկությունը, որ երկրի մի մասը կոչվում էր «Արևմտյան Հայաստան» («Անաբասիս», IV.4.4, մ.թ.ա. 401թ.), իսկ որպես «բուն Հայաստան» է ներկայանում երկրի արևելյան մասը¹, որը պետք է համապատասխանի ուրարտական աղբյուրների եթիոնիին և հարակից շրջաններին:

Հայոց ազգածագման մյուս վարկածների հեղինակները հայոց ակունքները փնտրել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և արևմուտքում: Դրա համար կան որոշ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներ՝ հնագույն աղբյուրների տեղեկությունները վերաբերում են լեռնաշխարհի հարավային և արևմտյան շրջաններին, ազգածին ավանդություններում հայոց առաջին կենտրոնները տեղայնացվում են Վանա լճի հյուսիսում կամ Եկեղյաց գավառի շրջանում, իսկ ըստ հունական աղբյուրների, հայերը եկել են արևմուտքից: Բայց անկախ ամեն ինչից, երբ հայերի նախնիներին ուրարտական ժամանակներում փնտրում են արևմուտքում, դրանով ենթադրվում է, որ նրանք լեռնաշխարհի հիմնական տարածքներն են մտել գլխավորապես Ուրարտուի անկումից հետո: Իսկ եթե ընդունենք, որ հայերը տարածված են եղել լեռնաշխարհում արդեն մինչև ուրարտական ժամանակներում, ինչպես կարծում են վերջին ժամանակների բոլոր լուրջ ուսումնասիրողները (Դյակոնով, Ջահուկյան, Իվանով, Սարգսյան և այլք), ապա կարող ենք նախաուրարտական ժամանակներով թվագրել նաև հայերի՝ իրենց կենտրոնն Այրարատը դարձնելը, որն ազգածին ավանդության մեջ ներկայացվում է հայոց հենց երկրորդ նահապետ Արամանյակի (ըստ Անանունի՝ հայոց երկրորդ էպոնիմի) Արարատյան դաշտում հաստատվելով:

Եվս մեկ փաստարկ: Հայկի որդիներից հայերի նախահայր Արամանեակն է, որ թողնում է հոր ոստանը և գնում հաստատվում Այրարատում: Մյուս երկուսը՝ Խոռը և Մանավազը, մնում են տեղում և դառնում տեղի էպոնիմներ (Խորխոռունիք և Մանաւազեանք): Սա անհասկանալի է: Նահապետի ավագ որդին և ժառանգը, էթնոսի երկրորդ էպոնիմը պիտի մնար հոր ոստանում, ինչպես, ի միջի այլոց, տեղի է ունենում Արամանեակի հաջորդների դեպ-

¹ Այս մասին տե՛ս Գ.Սարգսյան, Ուրարտական տերությունը և հայերը, էջ 61-64:

դ. Գոնե մեկ արքայի անվան ակնհայտ հայկական ստուգաբանելիությունը. մյուս վարկածները, հայերին տեղայնացնելով լեռնաշխարհի հարավում և արևմուտքում, այդ շրջաններում չեն կարողանում գտնել հայերենով հուսալիորեն ստուգաբանվող անուն ունեցող գոնե մեկ իշխողի:

Թույլ կողմերն են՝ ա. Etiu ձևը ենթադրելի Atiu-ի փոխարեն, բ. հայերենում $t' > y$ անցման ժամանակագրության անհայտ լինելը, գ. էթիունիում ոչ ակնհայտ հայերեն անունների առկայությունը և այլն:

Սուբյեկտիվ գործոնը: Ձեռնպահ մնալով վերջնական եզրակացություններ արտահայտելուց՝ փաստենք, որ այս երեք վարկածներն են, իրենց տարբերակներով, ներկայումս շրջանառվում գիտական գրականության մեջ¹: Երեքն էլ, իրոք, «վարկածային» են, որը պայմանավորված է տվյալների սակավությամբ, դրանց ոչ միարժեք մեկնաբանման հնարավորությամբ և համակողմանիորեն մշակված չլինելով: Ընդ որում, չի բացառվում, որ եղած վարկածներն իրար հետ կապված լինեն, կամ մեկը մյուսի մի տարբերակը լինի²: Բայց դա միայն տեսական հավանականություն է, և բերված երեք վարկածները դեռևս պետք է դիտվեն որպես իրարից անկախ:

Հայագիտությունը, ինչպես արևելագիտությունն առհասարակ, քաղաքականացված է: Հսկայական միջոցներ և եռանդ է վատնվում ոչ թե գիտական խնդիրների անաչառ քննարկման և ճշմարտության բացահայտման, այլ քաղաքական նպատակներ հետապնդող տեսակետների պաշտպանության վրա: Այս վիճակը միայն դժվարացնում է գիտության առաջընթացը:

Հայոց ազգածագման վարկածների տարածման և գնահատության գործում շատ մեծ է անձնավորությունների դերը: Ի.Դյակոնովը՝ հայ ժողովրդի նախապատմության վերաբերյալ մենագրության հեղինակը, համաշխարհային ճանաչում ունեցող արևելագետ էր, որն իր հեղինակած և խմբագրած բազում աշխատություններում, հրատարակված հայերեն, ռուսերեն և եվրոպական լեզուներով, պաշտպանում էր իր վարկածը: Նրա մենագրությունը թարգմանվել է անգլերեն և իր մյուս աշխատությունների հետ

¹ Տեսականորեն չի բացառվում և այս վարկածների, գոնե որոշ կետերում, հաշտեցման հնարավորությունը, տե՛ս *Ա.Ա. Ի օծծի նյի*, Ածի յի նեեé յի ի ն é ի եօ՛՛ ի էի-äëÿ, ճ. 190-192:

² Եղած վարկածներն ընդհանուր հայտարարի բերելու մի փորձ տե՛ս *Ա.Ա. Ի օծծի նյի*, Ածի յի նեեé յի ի ն é ի եօ՛՛ ի էի äëÿ, ճ. 190-192:

դարձել արևմտյան մասնագետների ուղեցույցը հայոց ազգածագման և նախապատմության խնդիրներում (արևմուտքում հարցին իրազեկ մասնագետներ չկան): Այսպիսով, Դյակոնովի տեսությունը, թեև իր ամբողջության մեջ հարցին իրազեկ մասնագետների շրջանում կողմնակիցներ չունի, բայց լայնորեն հղվում է աշխարհի գիտական հրատարակություններում:

Հայաստան վարկածի՝ աշխարհի գիտական շրջանակներում գնահատման գործում էական է եղել Գ.Ղափանցյանի՝ լեզվաբանական մոտեցումների անընդունելի լինելը (այդ հիման վրա է քննադատվում այն Ի.Դյակոնովի և նրա հետևորդների կողմից): Այն, իր հետղափանցյանական՝ լեզվաբանորեն ճշգրտված տարբերակներով, իրազեկ մասնագետների շրջանում փաստորեն միակ տարածված վարկածն է:

Ի.Դյակոնովը և հայաստան վարկածների հեղինակներն իրենց աշխատություններում վերլուծել են երկու վարկածների ուժեղ և թույլ կողմերը և քննադատել ու անհավանական համարել իրենց կողմից մերժվողը¹: Ընդ որում, թեև սովորաբար մյուս կողմի համար թողնվել է որոշ հավանականություն, երբեմն օգտագործվել է կատեգորիկ, նույնիսկ կոպիտ ոճ²: Ինչ վերաբերում է էթիունյան վարկածին, այն հատուկ քննարկումների առիթ չի տվել: Նկատելի դեր է կատարել այն հանգամանքը, որ այն դեռևս չի հիմնավորվել հատուկ աշխատության մեջ³:

¹ *Է.Ղ. Ասյբի ի ի ա*, Ի ծառն ծի ծեյ... , թ. 209-213. Սույնի՝ *Է՝ ի ծառն ծի ծեե* աժի յի նեի աի յչնեա, թ. 158, *Ա.Այի յոյի օ*, Ի աեի ծի ծնա աի՝ ի ծի նս յօի ի աաի աչա աժի յի , ԵՕՔ, 1961, №2, թ. 107-110, *Ա.Ա. Աթաթեյի*, Օթեաննեե յչնե... , թ. 64-68, *Գ.Չահուկյան*, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 281-283, *Օ.Ա.Աի եժաթեթա*, *Ա.Ա.Էթաի ի ա*, Օթ. Ծառ., թ. 913:

² Վ.Իվանովը գրում է, որ հին սեպագիր աղբյուրներում *հայ* ցեղանվան հետ համարելի անունների վերաբերյալ նորագույն բացահայտումները «հաստատում են Գ.Ղափանցյանի եզրակացությունների ճշմարտությունը և Ի.Ս.Դյակոնովի բոլոր կառուցումների լիակատար սխալականությունը ցեղանվան *հայ* < *hati ծագման և հայոց ազգածագման այլ հարցերի վերաբերյալ», տես *Ա.Ա.Էթաի ի ա*, *Անաթեթա* եթ ծաճի ուօ օժի ի ի եի աե-աթեթո նեի աա ա աժաի աժի յի նեի ի ե ի ծի աեթա ի աժաի ի ա-աեթի ի ե ի ծի ծեծ ծի ծաթեթա աեի ի ա Աթ(օ)աի օ, թ. 30, ի ծեթ. 31: Սրան ի պատասխան, համահեղինակի հետ գրված Դյակոնովի մի աշխատության մեջ հայաստան վարկածը գնահատվում է որպես Հայք և Հայաստան անվանումների հնչողության վրա միայն հիմնված «Sirene des Gleichklangs կոչվող հիվանդության մի ծանր դեպք», տես *I.M. Diakonoff, I.N. Medvedskaya, The Kingdom of Urartu. Bibliotheca Orientalis, 1987, XLIV №3/4, p. 386 f.* (գերմ. «համահնչյունությունների սիրեն» ասելով նկատի ունի հին հունական առասպելաբանության սիրենների, որոնք իրենց երգով գայթակղում և կործանում էին ծովայիններին):

³ Իր որոշ աշխատություններում այդ վարկածը փորձել է պաշտպանել Հ.Կարագյոզյանը, բայց, ցավոք, անընդունելի փաստարկների հիման վրա, որոնց քննադատությունը տես *Գ.Սարգսյան*. Մի հավելում. Ուրարտու-Հայաստան, էջ 169 և

Հայերի բալկանյան ծագման վարկածն է ընդունված թուրք և թուրքամետ հեղինակների գիտական և ոչ միայն գիտական աշխատություններում: Այս վարկածում նրանց գրավում է հայերենի կրողների, ուրեմն և հայերի՝ բալկանյան ոչ մեծաքանակ գաղթականներ լինելու ենթադրությունը: Ըստ այդմ, հղվում է Դյակոնովի մենագրությունը, բայց հաշվի չեն առնվում այդ աշխատության մեջ և հեղինակի մյուս գործերում հիմնավորված այն բազմաթիվ դրույթները, որոնք «հայանպաստ» են համարվում: Այդ թվում՝ այն, որ հայերը հաստատվել են Հայկական լեռնաշխարհում Ուրարտուի ձևավորումից շատ ավելի վաղ, որ հայերենից փոխառություններ կան ուրարտերենում, որ հայերը Ուրարտուի և լեռնաշխարհի հին բնակչության գենետիկական և մշակութային ժառանգներն են, որ հայ ժողովրդի պատմությունը չի կարելի սկսել Ուրարտուի անկումից, այլ պետք է ներառի Ուրարտուի և նախորդ կազմավորումների դարաշրջանը և այլն: Ցավալի է, որ այս նույն մոտեցումն է իշխում արևմտյան հայագետների աշխատություններում: Ընդ որում, աչքի է զարնում այդ արտադրանքի գիտական ցածր որակը¹:

Պետք է նշել և հայաստանյան մերձգիտական շրջանակներում շրջանառվող ոչ գիտական «ազգակենտրոն» տեսակետների բացասական հետևանքները: Այդօրինակ մեթոդներով հայերի պատմական բարձր դերի հիմնավորումը նշանակում է տուրք տալ քաղաքականացված հակահայ արտադրանքին և գիտությունը վերածել ազգայնական և հակազգային քաղաքական նկրտումների պայքարի թատերաբեմի: Դա հենց այն ուղին է, որ նախանշում են հայերի պատմական դերի նսեմացման քաղաքականության հեղինակները:

Ա.Ա. Ի օժժի ոյի. Մալ Ի Ի Գճաճ Էճ ձժի Կի Է ԳԻ Ի ԾԻ Ն ԷԻ ԷճԷճձձժԷ Ի Ի ՆԷԾՁԷճ Ի ԾԻ ԾԻ - ձժի Կի ՆԷԻ ԳԻ ԿճՆԷճ:

¹ Դրա մի արտառոց օրինակ է 1997-ին ԱՄՆ-ում հրատարակված «Հայ ժողովուրդը հնից մինչև նոր ժամանակները» երկհատոր աշխատությունը, ուր «Հայ ժողովրդի ձևավորումը» գլխում (հեղինակ՝ Ջ.Ռասել), անհավատալի քանակությամբ հակագիտական և ինքնահնար «փաստերի» և գործին կապ չունեցող տեղեկությունների տարափի տակ որպես միակ գիտական տեսակետ է հռչակվում Ի.Դյակոնովի վարկածի սեփական հակագիտական շարադրանքը, իսկ հայաստանյան վարկածը ներկայացվում է որպես միայն հայերի կողմից հնարված մի տեսություն (The Armenian People From Ancient to Modern Times. Vol. 1. New York, 1997, p. 19-35), տե՛ս Ա.Պետրոսյան, Ջ.Ռասելի «հայագիտական» հնարանքները, ՊԲՀ, 2000, №2:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան	3
Ուրարտա-հնդեվրոպական և հայկական առնչությունների շուրջ	5
Էրեբունիի հին բնակչության ծագման շուրջ	28
Ուրարտուի արքայատոհմի և իշխող դասի ծագման շուրջ	43
Ազգածին ավանդությունների աղբյուրագիտական նշանակության շուրջ	70
Հայոց ազգածագման հարցի շուրջ. քննական տեսություն	89

Արմեն Պետրոսյան

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԾԱԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Տեխնիկական իմբազիր՝ Խ.Քարառուղլանյան
Շարվածքի պատասխանատու՝ Լ.Բաղրամյան

«Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամ
ՀՀ, 375106 Երևան, Գարեգին Նժդեհի 23/1

Կայք՝ www.noravank.am

Էլ-փոստ՝ office@noravank.am

Հեռախոս/ֆաքս՝ + (374 10) 44 04 73

Թուղթը՝ օֆսեթ, ֆորմատը՝ 60X84 1/16:

Տպաքանակը՝ 300: Տառատեսակը՝ Arial Armenian, Sildipar:

Տպագրվել է «Գասպրինտ» ՍՊԸ տպարանում: